(42)

भामती - A Commentary on ब्रह्मसूत्र शांकरभाष्य - By श्रीवाचस्पतिमिश्र - Edited by पं॰ जीवानन्द विद्यासागर भट्टाचार्य.

Calcutta, 1891.

(45)

(1282)

Philosophy

Bill No. 5/07-08

39

2008-09

भामती।

ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यव्याख्या।

श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिता।

बि, ए, उपाधिधारिणा

श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्येण

संस्कृता प्रकाशिता च।

कलिकातानगरे

सरस्वतीयन्त्रे

मुद्रिता।

ई १८९१।

প্রকাশক—শ্রীজীবানন্দবিদ্যাসাগর বি, এ,
২ নং রমানাথমজুমদারের ষ্ট্রীট্।
প্রিণ্টর—শ্রীক্ষেত্রমোহনমুখোপাধ্যায়
৫৫ নং আমহার্ষ্ট ষ্ট্রীট্।

भामती।

अनिर्वाच्याविद्याद्वितयसचिवस्य प्रभवतो
विवर्त्ता यस्यैते वियदनिलतेजोऽबवनयः।
यतश्चाभूद्विश्वं चरमचरमुच्चावचमिदं
नमामस्तद्ब्रह्मापरिमितसुखज्ञानममृतम् ॥ १ ॥
निःश्वसितमस्य वेदा वीक्षितमेतस्य पञ्च भूतानि।
स्मितमेतस्य चराचरमस्य च सुप्तं महाप्रलयः ॥ २ ॥
षड्भिरङ्गैरुपेताय विविधैरव्ययैरपि।
शाश्वताय नमस्कुर्मो वेदाय च भवाय च ॥ ३ ॥
मार्त्तण्डतिलकस्वामिमहागणपतीन् वयम्।
विश्ववन्द्यान् नमस्यामः सर्वसिद्धिविधायिनः ॥ ४ ॥
ब्रह्मसूत्रकृते तस्मै वेदव्यासाय वेधसे।
ज्ञानशक्त्यवताराय नमो भगवतो हरेः ॥ ५ ॥
नत्वा विशुद्धविज्ञानं शङ्करं करुणाकरम्।
भाष्यं प्रसन्नगम्भीरं तत्प्रणीतं विभज्यते ॥ ६ ॥
आचार्य्यकृतिनिवेशनमप्यवधूतं वचोऽस्मदादीनाम्।
रथ्योदकमिव गङ्गाप्रवाहपातः पवित्रयति ॥ ७ ॥

अथ यदसन्दिग्धमप्रयोजनं च न तत्प्रेक्षावत्प्रतिपित्सागोचरः, यथा समनस्केन्द्रियसन्निकृष्टः स्फीतालोकमध्यवर्त्ती घटः

करटदन्ता वा, तथा चेदं ब्रह्मेति व्यापकविरुद्धोपलब्धिः। तथाहि, "बृहत्त्वाद् बृंहणत्वाद्वात्मैव ब्रह्मेति गीयते" स चायमाकीटपतङ्गेभ्य आ च देवर्षिभ्यः प्राणभृन्मात्रस्येदङ्कारास्पदेभ्यो देहेन्द्रियमनोबुद्धिविषयेभ्यो विवेकेनाहमिति असन्दिग्धाविपर्य्यस्तापरोक्षानुभवसिद्ध इति न जिज्ञासास्पदं, नहि जातु कश्चिदत्र सन्दिग्धेऽहं वा नाहं वेति, न च विपर्य्यस्यति नाहमेवेति। न चाहं कृशः स्थूलो गच्छामीत्यादिदेहधर्मसामानाधिकरण्यदर्शनात् देहालम्बनोऽयमहङ्कार इति साम्प्रतम्। तदालम्बनत्वे हि योऽहं बाल्ये पितरावन्वभवं स एव स्थाविरे प्रणप्तॄननुभवामीति प्रतिसन्धानं न भवेत्। नहि बालस्थविरयोः शरीरयोरस्ति मनागपि प्रत्यभिज्ञानगन्धो, येनैकत्वमध्यवसीयेत। तस्माद्येषु व्यावर्त्तमानेषु यदनुवर्त्तते तत्तेभ्यो भिन्नं, यथा कुसुमेभ्यः सूत्रम्। तथा च बालादिशरीरेषु व्यावर्त्तमानेष्वपि परस्परमहङ्कारास्पदमनुवर्त्तमानं तेभ्यो भिद्यते। अपि च स्वप्नान्ते दिव्यं शरीरभेदमास्थाय तदुचितान् भोगान् भुञ्जान एव प्रतिबुद्धो मनुष्यशरीरमात्मानं पश्यन्नाहं देवो मनुष्य एवेति देवशरीरे बाध्यमानेऽप्यहमास्पदमबाध्यमानं शरीराद्भिन्नं प्रतिपद्यते। अपि च योगव्याघ्रः शरीरभेदेऽपि आत्मानमभिन्नमनुभवतीति नाहङ्कारालम्बनं देहः। अत एव नेन्द्रियाण्यपि अस्यालम्बनम्, इन्द्रियभेदेऽपि योऽहमद्राक्षं स एवैतर्हि स्पृशामीत्यहमालम्बनस्य प्रत्यभिज्ञानात्। विषयेभ्यस्त्वस्य विवेकः स्थवीयानेव। बुद्धिमनसोश्च करणयोरहमितिकर्त्तृप्रतिभासप्रत्ययानालम्बनत्वायोगः। कृशोऽहमन्धोऽहमित्यादयश्च प्रयोगा असत्यपि अभेदे कथंचिन्मञ्चाः क्रोशन्तीत्यादिवदौपचारिका इति युक्तमुत्पश्यामः। तस्मादिदङ्कारास्पदेभ्यो देहेन्द्रियमनोबुद्धिविषयेभ्यो व्यावृत्तः स्फुटतराहमनु-

भवगम्य आत्मा संशयाभावादजिज्ञास्य इति सिद्धम्। अप्रयोजनत्वाच्च। तथाहि, संसारनिवृत्तिरपवर्ग इह प्रयोजनं विवक्षितम्। संसारश्चात्मयाथात्म्याननुभवनिमित्त आत्मयाथात्म्यज्ञानेन निवर्त्तनीयः। स चेदयमनादिरनादिनात्मयाथात्म्यज्ञानेन सहानुवर्त्तते कुतोऽस्य निवृत्तिरविरोधात्। कुतश्चात्मयाथात्म्याननुभवः, नह्यहमित्यनुभवादन्यदात्मयाथात्म्यज्ञानमस्ति। न चाहमिति सर्वजनीनस्फुटतरानुभवसमर्थित आत्मा देहेन्द्रियादिव्यतिरिक्तः शक्य उपनिषदां सहस्रैरपि अन्यथयितुमनुभवविरोधात्। नह्यागमाः सहस्रमपि घटं पटयितुमीशते। तस्मादनुभवविरोधादुपचरितार्था एवोपनिषद इति युक्तमुत्पश्याम इत्याशयवानाशङ्क्य परिहरति। 'युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयोरिति। अत्र च 'युष्मदस्मदित्यादिमिथ्याभवितुं युक्तमित्यन्तः शङ्काग्रन्थः। 'तथापीत्यादिपरिहारग्रन्थः। तथापीत्यभिसम्बन्धाच्छङ्कायां यद्यपीति पठितव्यम्। इदमस्मत्प्रत्ययगोचरयोरिति वक्तव्ये युष्मद्ग्रहणमत्यन्तभेदोपलक्षणार्थम्। यथा ह्यहङ्कारप्रतियोगी त्वङ्कारो नैवमिदङ्कारः, एते वयमिमे वयमास्महे इति बहुलं प्रयोगदर्शनादिति। चित्स्वभाव आत्मा विषयी, जडस्वभावा बुद्धीन्द्रियदेहविषयाः विषयाः। एते हि चिदात्मानं विसिन्वन्ति-अवबध्नन्ति-स्वेन रूपेण निरूपणीयं कुर्वन्तीति यावत्। परस्परानध्यासहेतावत्यन्तवैलक्षण्ये दृष्टान्तस्तमःप्रकाशवदिति। नहि जातु कश्चित्समदाचरद्वृत्तिनी प्रकाशतमसी परस्परात्मतया प्रतिपत्तुमर्हति। तदिदमुक्तमितरेतरभावानुपपत्ताविति। इतरेतरभाव इतरेतरत्वं तादात्म्यमिति यावत्। तस्यानुपपत्ताविति। स्यादेतत्। मा धर्मिणोः परस्परभावस्तद्धर्माणां तु जाड्यचैतन्यनित्यत्वानित्यादीनामितरेतराध्यासो भविष्यति। दृश्यते हि धर्मिणोर्विवे-

कग्रहणेऽपि तद्धर्माणामध्यासः, यथा कुसुमाद्भेदेन गृह्यमाणेऽपि स्फटिकमणावतिस्वच्छतया जपाकुसुमप्रतिविम्बोद्ग्राहिण्य-रुणः स्फटिक इत्यारुण्यविभ्रम इत्यत उक्तम्। तद्धर्माणाम-पीति। इतरेतरत्र धर्मिणि धर्माणां भावो विनिमयस्तस्या-नुपपत्तिः। अयमभिसन्धिः। रूपवद्धि द्रव्यमतिस्वच्छतया रूपवतो द्रव्यान्तरस्य तद्विवेकेन गृह्यमाणस्यापि छायां गृह्णी-यात्, चिदात्मा त्वरूपो विषयी, न विषयच्छायामुद्ग्राहयितुम-र्हति। यथाहुः। "शब्दगन्धरसानां च कीदृशी प्रतिविम्बता" इति। तदिह पारिशेष्याद्विषयविषयिणोरन्योन्यात्मसम्भेदे-नैव तद्धर्माणामपि परस्परसम्भेदेन विनिमयात्मना भवितव्यं, तौ चेद्धर्मिणावत्यन्तविवेकेन गृह्यमाणावसम्भिन्नौ, असम्भिन्नाः सुतरां तयोर्धर्माः, स्वाश्रयाभ्यां व्यवधानेन दूरापेतत्वात्, तदि-दमुक्तं सुतरामिति। तद्विपर्य्ययेणेति। विषयविपर्य्ययेणेत्यर्थः। मिथ्याशब्दोऽपह्नववचनः। एतदुक्तं भवति। अध्यासो भेदाग्र-हेण व्याप्तस्तद्विरुद्धश्चेहास्ति भेदग्रहः, स भेदाग्रहं निवर्त्तयंस्त-द्व्याप्तमध्यासमपि निवर्त्तयतीति। मिथ्येति भवितुं युक्तं यद्यपि तथापीति योजना। इदमत्राकूतम्। भवेदेतदेवं यद्यहमित्यनु-भवे आत्मतत्त्वं प्रकाशेत, नत्वेतदस्ति। तथाहि। समस्तोपाध्य-नवच्छिन्नानन्तानन्दचैतन्यैकरसमुदासीनमेकमद्वितीयमात्मत[त्त्वं] श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेषु गीयते। न चैतान्युपक्रमपरामर्शोप-संहारैः क्रियासमभिहारेणेदृगात्मतत्त्वमभिदधति तत्पराणि सन्ति शक्यानि शक्रेणाप्युपचरितार्थानि कर्तुम्। अभ्यासे हि भूयस्त्वमर्थस्य भवति, यथाहो दर्शनीयाहो दर्शनीयेति न न्यूनत्[वम्] प्रागेवोपचरितत्वमिति। अहमनुभवस्तु प्रादेशिकमनेकविधप्र[...] कटुःखादिप्रपञ्चोपप्लुतमात्मानमादर्शयन्, कथमात्मतत्त्वगोच[रः] कथं वाऽनुपप्लवः। न च ज्येष्ठप्रमाणप्रत्यक्षविरोधादाम्नाय[...]

तदपेक्षस्याप्रामाण्यमुपचरितार्थत्वं चेति युक्तम्। तस्यापौरुषेयतया निरस्तसमस्तदोषाशङ्कस्य बोधकतया स्वतःसिद्धप्रमाणभावस्य स्वकार्य्ये प्रमितावनपेक्षत्वात्। प्रमितावनपेक्षत्वेऽप्युत्पत्तौ प्रत्यक्षापेक्षत्वात्तद्विरोधादनुत्पत्तिलक्षणमप्रामाण्यमिति चेन्न। उत्पादकाप्रतिद्वन्द्वित्वात्। नह्यागमज्ञानं सांव्यवहारिकं प्रत्यक्षस्य प्रामाण्यमुपहन्ति, येन कारणाभावान्न भवेदपि तु तात्त्विकम्। न च तत्तस्योत्पादकम्। अतात्त्विकप्रमाणभावेभ्योऽपि सांव्यवहारिकप्रमाणेभ्यस्तत्त्वज्ञानोत्पत्तिदर्शनात्। तथा च वर्णे ह्रस्वदीर्घत्वादयोऽन्यधर्मा अपि समारोपितास्तत्त्वप्रतिपत्तिहेतवः, नहि लौकिका नाग इति वा नग इति वा पदात् कुञ्जरं वा तरुं वा प्रतिपद्यमाना भवन्ति भ्रान्ताः। न चानन्यपरं वाक्यं स्वार्थे उपचरितार्थं युक्तम्। उक्तं हि "न विधौ परः शब्दार्थः" इति। ज्येष्ठत्वं चानपेक्षितस्य बाध्यत्वे हेतुर्न बाधकत्वे, रजतज्ञानस्य ज्यायसः शुक्तिज्ञानेन कनीयसा बाधदर्शनात्। तदनपबाधने तदपबाधात्मनस्तस्योत्पत्तेरनुत्पत्तेः। दर्शितं च तात्त्विकप्रमाणभावस्यानपेक्षितत्वम्। तथा च पारमर्षं सूत्रं, "पौर्वापर्य्ये पूर्वदौर्बल्यं प्रकृतिवत्" (अ० ६ पा० ५) इति। तथा "पूर्वात्परबलीयस्त्वं तत्र नाम प्रतीयताम्। अन्योन्यनिरपेक्षाणां यत्र जन्म धियां भवेत्॥" इति। अपि च येऽप्यहङ्कारास्पदमात्मानमाक्षिपत, तैरपि अस्य न तात्त्विकत्वमभ्युपेतव्यम्। अहमिहैवास्मि सदने जानान इति सर्वव्यापिनः प्रादेशिकत्वेन ग्रहात्। उच्चतरगिरिशिखरवर्त्तिषु महातरुषु भूयिष्ठस्य दूर्वाप्रवालनिर्भासप्रत्ययवत्। न चेदं देहस्य प्रादेशिकत्वमनुभूयते, न त्वात्मन इति साम्प्रतं, नहि तदैव भवत्यहमिति, गौणत्वे वा न जानामीति। अपि च परशब्दः परत्र लक्ष्यमाणगुणयोगेन वर्त्तत इति

यत्र प्रयोक्तृप्रतिपत्त्रोः सम्प्रतिपत्तिः स गौणः स च भेदप्रत्यय-पुरःसरः। तद्यथा नैयमिकाग्निहोत्रवचनोऽग्निहोत्रशब्दः (अ० १ पा० ४) प्रकरणान्तरावधृतभेदे कौण्डपायिनामयनगते कर्मणि मासमग्निहोत्रं जुहोतीत्यत्र साध्यसादृश्येन गौणः (अ० ७ पा० ३)। माणवके चानुभवसिद्धभेदे सिंहात्सिंह-शब्दः। न त्वहङ्कारस्य मुख्योऽर्थो निर्लुठितगर्भतया देहादिभ्यो भिन्नोऽनुभूयते, येन परशब्दः शरीरादौ गौणो भवेत्। न चात्यन्तनिरूढतया गौणेऽपि न गौणत्वाभिमानः, सार्षपादिषु तैलशब्दवदिति वेदितव्यम्। तत्रापि स्नेहात्तिलभवाद्भेदे सिद्ध एव सार्षपादीनां तैलशब्दवाच्यत्वाभिमानो, न त्वर्थयोस्तैलसार्षपयोरभेदाध्यवसायः। तत्सिद्धं गौणत्वमुभयदर्शिनो गौणमुख्यविवेकविज्ञानेन व्याप्तं, तदिह व्यापकं विवेकज्ञानं निवर्त्तमानं गौणतामपि निवर्त्तयतीति। न च बालस्थविरशरीरभेदेऽपि सोऽहमित्येकस्यात्मनः प्रतिसन्धानाद्देहादिभ्यो भेदेनास्यात्मानुभव इति वाच्यम्। परीक्षकाणां खल्वियं कथा न लौकिकानाम्। परीक्षका अपि हि व्यवहारसमये न लोकसामान्यमतिवर्त्तन्ते। वक्ष्यत्यनन्तरमेव हि भगवान् भाष्यकारः। "पश्वादिभिश्चाविशेषादिति"। बाह्या अप्याहुः "शास्त्रचिन्तकाः खल्वेवं विवेचयन्ति, न प्रतिपत्तारः" इति। तत्पारिशेष्याच्चिदात्मगोचरमहङ्कारमहमिहास्मि सदन इति प्रयुञ्जानो लौकिकः शरीराद्यभेदग्रहादात्मनः प्रादेशिकत्वमभिमन्यते, नभस इव घटमणिकमल्लिकाद्युपाध्यवच्छेदादिति युक्तमुत्पश्यामः। न चाहङ्कारप्रामाण्याय देहादिवदात्मापि प्रादेशिक इति युक्तम्। तदा खल्वयमणुपरिमाणो वा स्याद्देहपरिमाणो वा? अणुपरिमाणत्वे स्थूलोऽहं दीर्घ इति च न स्यात्। देहपरिमाणत्वे तु साव-

यवतया देहवदनित्यत्वप्रसङ्गः। किं चास्मिन् पक्षेऽवयवसमुदायो वा चेतयेत् प्रत्येकं वाऽवयवाः। प्रत्येकं चेतनत्वपक्षे बहूनां चेतनानां स्वतन्त्राणामैकवाक्यताभावादपर्य्यायं विरुद्धदिक्क्रियतया शरीरमुन्मथ्येत, अक्रियं वा प्रसज्येत। समुदायस्य तु चैतन्ययोगे हस्त एकस्मिन्नवयवे छिन्नेऽप्यवयवो हस्त इति न चेतयेत्। न च बहूनामवयवानामविनाभावनियमो दृष्टो य एवावयवो विशीर्णस्तदा तदभावे न चेतयेत्। विज्ञानालम्बनत्वेऽप्यहम्प्रत्ययस्य भ्रान्तत्वं तदवस्थमेव। तस्य स्थिरवस्तुनिर्भासत्वादस्थिरत्वाच्च विज्ञानानाम्। एतेन स्थूलोऽहमन्धोऽहं गच्छामीत्यादयोऽप्यध्यासतया व्याख्याताः। तदेवमुक्तक्रमेणाहंप्रत्यये पूतिकूष्माण्डीकृते भगवती श्रुतिरप्रत्यूहं कर्तृत्वभोक्तृत्वसुखदुःखशोकाद्यात्मत्वमहमनुभवप्रसञ्जितमात्मनो निषेद्धुमर्हतीति। तदेवं सर्वप्रवादिश्रुतिस्मृतीतिहासपुराणप्रथितमिथ्याभावस्याहम्प्रत्ययस्य स्वरूपनिमित्तफलैरुपव्याख्यानमन्योन्यस्मिन्नित्यादि। अत्र चान्योन्यस्मिन् धर्मिणि आत्मशरीरादावन्योन्यात्मकतामध्यस्याहमिदं शरीरादीति। 'इदमिति च वस्तुतो न प्रतीतितः। 'लोकव्यवहारो' लोकानां व्यवहारः स चायमहमिति व्यपदेशः। 'इतिशब्दसूचितश्च शरीराद्यनुकूलं प्रतिकूलं च प्रमेयजातं प्रमाणेन प्रमाय तदुपादानपरिवर्जनादिः। अन्योन्यधर्मांश्चाध्यस्यान्योन्यस्मिन् धर्मिणि देहादिधर्मान् जन्ममरणजराव्याध्यादीनात्मनि धर्मिणि अध्यस्तदेहात्मभावे समारोप्य, तथा चैतन्यादीनात्मधर्मान् देहादावध्यस्तात्मभावे समारोप्य, ममेदं जरामरणपुत्रपशुस्वाम्यादीति व्यवहारो व्यपदेशः, इतिशब्दसूचितश्च तदनुरूपः प्रवृत्त्यादिः। अत्र चाध्यासव्यवहारक्रियाभ्यां यः कर्त्तोन्नीतः स समान इति समानकर्तृकत्वेना-

ध्यस्य व्यवहार इत्युपपन्नम्। पूर्वकालत्वसूचितमध्यासस्य व्यवहारकारणत्वं सूचयति, 'मिथ्याज्ञाननिमित्तो' व्यवहारः। मिथ्याज्ञानमध्यासस्तन्निमित्तस्तद्भावाभावानुविधानाद्व्यवहारभावाभावयोरित्यर्थः। तदेवमध्यासस्वरूपं फलं च व्यवहारमुक्त्वा, तस्य निमित्तमाह। 'इतरेतराविवेकेन'। विवेकाग्रहेणेत्यर्थः। अथाविवेक एव कस्मान्न भवति, तथा च नाध्यास, इत्यत आह। 'अत्यन्तविविक्तयोर्धर्मधर्मिणोः' परमार्थतो धर्मिणोरतादात्म्यं विवेको, धर्माणां चासङ्कीर्णता विवेकः। स्यादेतत्। विविक्तयोर्वस्तुसतोर्भेदाग्रहनिबन्धनस्तादात्म्यविभ्रमो युज्यते, शुक्तेरिव रजताद्भेदाग्रहे रजततादात्म्यविभ्रमः। इह तु परमार्थसतश्चिदात्मना न भिन्नं देहाद्यस्ति, वस्तुसत्तत्, कुतश्चिदात्मनो भेदाग्रहः कुतश्च तादात्म्यविभ्रम इत्यत आह। 'सत्यानृते मिथुनीकृत्य', विवेकाग्रहादध्यस्येति योजना। 'सत्य' चिदात्मा, 'अनृतं' बुद्धीन्द्रियदेहादि, ते द्वे धर्मिणी 'मिथुनीकृत्य,'—युगलीकृत्येत्यर्थः। न च संवृतिपरमार्थसतोः पारमार्थिकं मिथुनमस्तीत्यभूततद्भावार्थस्य च्विः प्रयोगः। एतदुक्तं भवति। अप्रतीतस्यारोपायोगादारोप्यस्य प्रतीतिरुपयुज्यते, न वस्तुसत्तेति। स्यादेतत्। आरोप्यस्य प्रतीतौ सत्यां पूर्वदृष्टस्य समारोपः, समारोपनिबन्धना च प्रतीतिरिति दुर्वारं परस्पराश्रयत्वमित्यत आह। 'नैसर्गिक' इति। स्वाभाविकोऽनादिरयं व्यवहारः'। व्यवहारानादितया तत्कारणस्याध्यासस्यानादितोक्ता। ततश्च पूर्वपूर्वमिथ्याज्ञानोपदर्शितस्य बुद्धीन्द्रियशरीरादेरुत्तरोत्तराध्यासोपयोग इत्यनादित्वाद्बीजाङ्कुरवन्न परस्पराश्रयत्वमित्यर्थः।

स्यादेतत्। अद्धा पूर्वप्रतीतिमात्रमुपयुज्यते आरोपे, न तु प्रतीयमानस्य परमार्थसत्ता। प्रतीतिरिव त्वत्यन्तासतो

गगनकमलिनीकल्पस्य देहेन्द्रियादेर्नोपपद्यते। प्रकाशमानत्वमेव हि चिदात्मनोऽपि सत्त्वं, न तु तदतिरिक्तं सत्तासामान्यसमवायोऽर्थक्रियाकारिता वा, द्वैतापत्तेः। सत्तायाश्चार्थक्रियाकारितायाश्च सत्तान्तरार्थक्रियाकारितान्तरकल्पनेऽनवस्थापातात् प्रकाशमानतैव सत्ताऽभ्युपेतव्या। तथा च देहादयः प्रकाशमानत्वान्नासन्तश्चिदात्मवद्, असत्त्वे वा न प्रकाशमानाः, तत् कथं 'सत्यानृतयोर्मिथुनीभावस्तदभावे वा कस्य कुतो भेदाग्रहस्तदसम्भवे कुतोऽध्यास' इत्याशयवानाह। आह आक्षेप्ता 'कोऽयमध्यासो नाम'। क इत्याक्षेपे। समाधाता लोकसिद्धमध्यासलक्षणमाचक्षाण एवाक्षेपं प्रतिक्षिपति। 'उच्यते। स्मृतिरूपः परत्र पूर्वदृष्टावभासः'। अवसन्नोऽवमतो वा भासोऽवभासः'। प्रत्ययान्तरबाधश्चास्यावसादोऽवमानो वा। एतावता मिथ्याज्ञानमित्युक्तं भवति। तस्येदमुपव्याख्यानं पूर्वदृष्टेत्यादि। पूर्वदृष्टस्यावभासः 'पूर्वदृष्टावभासः'। मिथ्याप्रत्ययश्चारोपविषयारोपणीयस्य मिथुनमन्तरेण न भवतीति 'पूर्वदृष्ट'ग्रहणेनानृतमारोपणीयमुपस्थापयति, तस्य च दृष्टत्वमात्रमुपयुज्यते, न वस्तुसत्तेति 'दृष्ट'ग्रहणं; तथापि वर्त्तमानं दृष्टं दर्शनं नारोपोपयोगीति पूर्वेत्युक्तं, तच्च 'पूर्वदृष्टं' स्वरूपेण सदप्यारोपणीयतयाऽनिर्वाच्यमित्यनृतम्। आरोपविषयं 'सत्य'माह। 'परत्रेति। 'परत्र' शुक्तिकादौ परमार्थसति, तदनेन 'सत्यानृतमिथुनमुक्तम्। स्यादेतत्। 'परत्र पूर्वदृष्टावभास' इत्यलक्षणमतिव्यापकत्वात्। अस्ति हि स्वस्तिमत्यां गवि पूर्वदृष्टस्य गोत्वस्य परत्र कालाक्ष्यामवभासः। अस्ति च पाटलिपुत्रे पूर्वदृष्टस्य देवदत्तस्य परत्र माहिष्मत्यामवभासः समीचीनः। अवभासपदं च समीचीनेऽपि प्रत्यये प्रसिद्धं, यथा नीलस्यावभासः पीतस्यावभास इत्यत आह। 'स्मृतिरूप'

इति। स्मृते रूपमिव रूपमस्येति स्मृतिरूपः। असन्निहि-तविषयत्वं च स्मृतिरूपत्वं, सन्निहितविषयं च प्रत्यभिज्ञानं समीचीनमिति नातिव्याप्तिः। नाप्यव्याप्तिः, स्वप्नज्ञानस्यापि स्मृतिविभ्रमरूपस्यैवंरूपत्वात्तत्रापि हि स्मर्यमाणे पित्रादौ निद्रोपप्लववशादसन्निधानपरामर्शे तत्र तत्र पूर्वदृष्टस्यैव सन्नि-हितदेशकालत्वस्य समारोपः। एवं पीतः शङ्खस्तिक्तो गुड़ इत्यत्राप्येतल्लक्षणं योजनीयम्। तथाहि। बहिर्विनिर्गच्छदत्यच्छनयनरश्मिसंपृक्तपित्तद्रव्यवर्त्तिनीं पीततां पित्तरहिता-मनुभवन् शङ्खं च दोषाच्छादितशुक्लिमानमनुभवन्, पीत-तायाश्च शङ्खासम्बन्धमननुभवन्नसम्बन्धाग्रहणसारूप्येण पीतं तपनीयपिण्डं पीतं बिल्वफलमित्यादौ पूर्वदृष्टं सामानाधि-करण्यं पीतत्वशङ्खत्वयोरारोप्याह पीतः शङ्ख इति। एतेन तिक्तो गुड़ इति प्रत्ययो व्याख्यातः। एवं विज्ञातपुरुषाभि-मुखेष्वादर्शोदकादिषु स्वच्छेषु चाक्षुषं तेजो लग्नमपि बलो-यसा सौर्य्येण तेजसा प्रतिस्रोतः प्रवर्त्तितं मुखसंयुक्तं, मुखं ग्राहयद्दोषवशात्तद्देशतामनभिमुखतां च मुखस्याग्राहयत् पूर्वदृष्टाभिमुखादर्शोदकदेशतामाभिमुख्यं च मुखस्यारोप-यतीति प्रतिबिम्बविभ्रमोऽपि लक्षितो भवति। एतेन द्विच-न्द्रदिङ्मोहालातचक्रगन्धर्वनगरवंशोरगादिविभ्रमेष्वपि यथा-सम्भवं लक्षणं योजनीयम्। एतदुक्तं भवति। न प्रकाशमान-तामात्रं सत्त्वं, येन देहेन्द्रियादेः प्रकाशमानतया सद्भावो भवेत्। नहि सर्पादिभावेन रज्ज्वादयो वा स्फटिकादयो वा रक्तादिगुणयोगिनो न प्रतिभासन्ते प्रतिभासमाना वा भवन्ति तदात्मानस्तद्धर्माणो वा। तथा सति मरुषु मरीचि-चयमुच्चावचमुच्चलत्तुङ्गतरङ्गमालेयमभ्यर्णमवतीर्णा मन्दाकिनी-त्यभिसन्धाय प्रवृत्तः स्यात् तोयमापीय पिपासामुपशमयेत्।

तस्मादकामेनापि आरोपितस्य प्रकाशमानस्यापि न वस्तुसत्त्वमभ्युपगमनीयम्। न च मरीचिरूपेण सलिलमवस्तुसत्, स्वरूपेण तु परमार्थसदेव, देहेन्द्रियादयस्तु स्वरूपेणापि असन्त इत्यनुभवागोचरत्वात्कथमारोप्यन्त इति साम्प्रतम्। यतो यद्यसन्तो नानुभवगोचराः कथं तर्हि मरीच्यादीनामसतां तोयतयानुभवगोचरत्वं, न च स्वरूपसत्त्वेन तोयात्मनापि सन्तो भवन्ति? यद्युच्येत नाभावो नाम भावादन्यः कश्चिदस्ति, अपि तु भाव एव, भावान्तरात्मनाऽभावः स्वरूपेण तु भावः। यथाहुः। "भावान्तरमभावो हि कयाचित्तु व्यपेक्षया" इति। ततश्च भावात्मनोपाख्येयतयास्य युज्येतानुभवगोचरता, प्रपञ्चस्य पुनरत्यन्तासतो निरस्तसमस्तसामर्थ्यस्य निस्तत्त्वस्य कुतोऽनुभवविषयभावः, कुतो वा चिदात्मन्यारोपः? न च विषयस्य समस्तसामर्थ्यविरहेऽपि ज्ञानमेव तत्तादृशं स्वप्रत्ययसामर्थ्यासादितादृष्टान्तसिद्धस्वभावभेदमुपजातमसतः प्रकाशनं, तस्मादसत्प्रकाशनशक्तिरेवाविद्येति साम्प्रतम्। यतो येयमसत्प्रकाशनशक्तिर्विज्ञानस्य, किं पुनरस्याः शक्यमसदिति चेत्? किमतत्कार्य्यमाहोस्विदस्या ज्ञाप्यं? न तावत्कार्य्यमसतस्तत्त्वानुपपत्तेः। नापि ज्ञाप्यं, ज्ञानान्तरानुपलब्धेः। अनवस्थापाताच्च। विज्ञानस्वरूपमेवासतः प्रकाश इति चेत्, कः पुनरेष सदसतोः सम्बन्धः। असदधीननिरूपणत्वं सतो ज्ञानस्यासता सम्बन्ध इति चेत्? अहो वतायमतिनिर्वृत्तः प्रत्ययतपस्वी, यस्यासत्यपि निरूपणमायतते न च प्रत्ययस्तवाधत्ते किञ्चित्। असत आधारत्वायोगात्। असदन्तरेण प्रत्ययो न प्रथते इति प्रत्ययस्यैवैष स्वभावो, न त्वसदधीनमस्य किञ्चिदिति चेत्, अहो वतास्यासत्पक्षपातो, यदयमतदुत्पत्तिरतदाका च तदविनाभावनियतः प्रत्यय इति। तस्मा-

दत्यन्तासन्तः शरीरेन्द्रियादयो निस्तत्त्वा नानुभवविषया भवितुमर्हन्तीति। अत्र ब्रूमः। निस्तत्त्वं चेन्नानुभवगोचरस्तत्किमिदानीं मरीचयोऽपि तोयात्मना सतत्त्वा यदनुभवगोचराः स्युः, न सतत्त्वास्तदात्मनां मरीचीनामसत्त्वात्। द्विविधं च वस्तूनां तत्त्वं सत्त्वमसत्त्वं च, तत्र पूर्वं स्वतः, परं तु परतः। यथाहुः। "स्वरूपपररूपाभ्यां नित्यं सदसदात्मके। वस्तुनि ज्ञायते किञ्चिद्रूपं कैश्चित्कदा च न॥" इति। तत् किं मरीचिषु तोयनिर्भासप्रत्ययस्तत्त्वगोचरः। तथा च समीचीन इति न भ्रान्तो नापि बाध्येत। अद्धा न बाध्येत, यदि मरीचीनतोयात्मतत्त्वान् अतोयात्मना गृह्णीयात्। तोयात्मना तु गृह्णन् कथमभ्रान्तः कथं वाऽबाध्यः? हन्त तोयाभावात्मनां मरीचीनां तोयभावात्मत्वं तावन्न सत्। तेषां तोयाभावादभेदेन तोयभावात्मतानुपपत्तेः। नाप्यसत्। वस्त्वन्तरमेव हि वस्त्वन्तरस्यासत्त्वमास्थीयते 'भावान्तरमभावोऽन्यो न कश्चिदनिरूपणा'दिति वदद्भिः। न चारोपितं रूपं वस्त्वन्तरं, तद्धि मरीचयो वा भवेद्, गङ्गादिगतं तोयं वा। पूर्वस्मिन् कल्पे, मरीचय इति प्रत्ययः स्यात् न तोयमिति। उत्तरस्मिंस्तु गङ्गायां तोयमिति स्यान्न पुनरिहेति। देशभेदास्मरणे तोयमिति स्यान्न पुनरिहेति। न चेदमत्यन्तमसन्निरस्तसमस्तस्वरूपमलीकमेवास्त्विति साम्प्रतम्। तस्यानुभवगोचरत्वानुपपत्तेरित्युक्तमधस्तात्। तस्मान्न सत्। नापि सदसत्, परस्परविरोधादिति अनिर्वाच्यमेवारोपणीयं मरीचिषु तोयमास्थेयं, तदनेन क्रमेणाध्यस्तं तोयं परमार्थतोयमिव। अत एव पूर्वदृष्टमिव। तत्त्वतस्तु न तोयं न च पूर्वदृष्टं किं त्वनृतमनिर्वाच्यम्। एवं च देहेन्द्रियादिप्रपञ्चोऽप्यनिर्वाच्योऽपूर्वोऽपि पूर्वमिथ्याप्रत्ययोपदर्शित इव परत्र चिदात्मन्यध्यस्यत

इति उपपन्नमध्यासलक्षणयोगादिन्द्रियादिप्रपञ्चबाधनं चोपपादयिष्यते। चिदात्मा तु श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणगोचरस्तन्मूलतदविरुद्धन्यायनिर्णीतशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावः सत्त्वेनैव निर्वाच्योऽबाधितः स्वयम्प्रकाशतैवाऽस्य सत्ता, सा च स्वरूपमेव चिदात्मनो, न तु तदतिरिक्तं सत्तासामान्यसमवायोऽर्थक्रियाकारिता वा इति सर्वमवदातम्। स चायमेवंलक्षणकोऽध्यासोऽनिर्वचनीयः सर्वेषामेव सम्मतः, परीक्षकाणां तद्भेदे परं विप्रतिपत्तिरित्यनिर्वचनीयतां द्रढयितुमाह 'तं [१४] केचिदन्यत्राऽन्यधर्माध्यास' इति वदन्ति॥ अन्यधर्मस्य, ज्ञानधर्मस्य रजतस्य, ज्ञानाकारस्येति यावत्, अध्यासोऽन्यत्र बाह्ये। सौत्रान्तिकनये तावद्बाह्यमस्ति वस्तुसत्तत्र ज्ञानाकारस्यारोपः। विज्ञानवादिनामपि यद्यपि न बाह्यं वस्तुसत्तथाप्यनाद्यविद्यावासनारोपितमलीकं बाह्यं, तत्र ज्ञानाकारस्यारोपः। उपपत्तिश्च यद्यादृशमनुभवसिद्धं रूपं तत्तादृशमेवाभ्युपेतव्यमित्युत्सर्गो, ऽन्यथात्वं पुनरस्य बलवद्बाधकप्रत्ययवशान्नेदं रजतमिति च बाधस्येदन्तामात्रबाधेनोपपत्तौ न रजतगोचरतोचिता। रजतस्य धर्मिणो बाधे हि, रजतं च तस्य च धर्म इदन्ता बाधिते भवेताम्, तद्वरमिदन्तैवास्य धर्मो बाध्यतां, न पुना रजतमपि धर्मि, तथा च रजतं बहिर्बाधितमर्थादान्तरे ज्ञाने व्यवतिष्ठत, इति ज्ञानाकारस्य बहिरध्यासः सिध्यति। केचित्तु ज्ञानाकारख्यातावपरितुष्यन्तो वदन्ति। 'यत्र [१५] यदध्यासस्तद्विवेकाग्रहनिबन्धनो भ्रम' इति। अपरितोषकारणं चाहुः। विज्ञानाकारता रजतादेरनुभवाद्वा व्यवस्थाप्येतानुमानाद्वा? तत्रानुमानमुपरिष्टान्निराकरिष्यते। अनुभवोऽपि रतजप्रत्ययो वा स्याद् बाधकप्रत्ययो वा? न तावद्रजतानुभवः। स हीदङ्कारास्पदं रजतमावेदयति, न

त्वान्तरम्, अहमिति हि तदा स्यात् प्रतिपत्तुः प्रत्ययादव्यतिरेकात्। भ्रान्तं विज्ञानं स्वाकारमेव बाह्यतयाऽध्यवस्यति। तथा च नाहङ्कारास्पदमस्य गोचरो, ज्ञानाकारता पुनरस्य बाधकप्रत्ययप्रवेदनीयेति चेत्? हन्त बाधकप्रत्ययमालोचयत्वायुष्मान्। किं पुरोवर्त्ति द्रव्यं रजताद्विवेचयत्याहो ज्ञानाकारतामप्यस्य दर्शयति। तत्र ज्ञानाकारतोपदर्शनव्यापारं बाधकप्रत्ययस्य ब्रुवाणः श्लाघनीयप्रज्ञो देवानां प्रियः। पुरोवर्त्तित्वप्रतिषेधादर्थादस्य ज्ञानाकारतेति चेत्? न। असन्निधानाग्रहनिषेधाद् असन्निहितो भवति, प्रतिपत्तुरत्यन्तसन्निधानं त्वस्य प्रतिपत्त्यात्मकं कुतस्त्यं, न चैष रजतस्य निषेधो न चेदन्तायाः, किन्तु विवेकाग्रहप्रसञ्जितस्य रजतव्यवहारस्य। न च रजतमेव शुक्तिकायां प्रसञ्जितं रजतज्ञानेन, नहि रजतनिर्भासस्य शुक्तिकालम्बनं युक्तमनुभवविरोधात्। न खलु सत्तामात्रेणालम्बनम्, अतिप्रसङ्गात्। सर्वेषामर्थानां सत्त्वाविशेषादालम्बनत्वप्रसङ्गात्। नापि कारणत्वेन, इन्द्रियादीनामपि कारणत्वात्। तथा च भासमानतैवालम्बनार्थः। न च रजतज्ञाने शुक्तिका भासत इति कथमालम्बनं? भासमानताभ्युपगमे वा कथं नानुभवविरोधः? अपि चेन्द्रियादीनां समीचीनज्ञानोपजनने सामर्थ्यमुपलब्धमिति कथमेभ्यो मिथ्याज्ञानसम्भवः? दोषसहितानां तेषां मिथ्याप्रत्ययेऽपि सामर्थ्यमिति चेत्? न। दोषाणां कार्य्योपजननसामर्थ्यविघातमात्रे हेतुत्वात्। अन्यथा दुष्टादपि कुटजबीजाद् वटाङ्कुरोत्पत्तिप्रसङ्गात्। अपिच स्वगोचरव्यभिचारे विज्ञानानां सर्वत्रानाश्वासप्रसङ्गः। तस्मात् सर्वं ज्ञानं समीचीनमास्थेयम्। तथा च रजतमिदमिति च द्वे विज्ञाने स्मृत्यनुभवरूपे, तत्रेदमिति पुरोवर्त्तिद्रव्यमात्रग्रहणं दोष-

वशात् तद्गतशुक्तित्वसामान्यविशेषस्याग्रहात् तन्मात्रं च गृहीतं सदृशतया संस्कारोद्बोधक्रमेण रजते स्मृतिं जनयति। सा च गृहीतग्रहणस्वभावापि दोषवशादगृहीतत्वांशप्रमोषाद् ग्रहणमात्रमवतिष्ठते। तथा च रजतस्मृतेः पुरोवर्त्तिद्रव्यमात्रग्रहणस्य च मिथः स्वरूपतो विषयतश्च भेदाग्रहात् सन्निहितरजतगोचरज्ञानसारूप्येणेदं रजतमिति भिन्ने अपि स्मरणग्रहणे अभेदव्यवहारं च सामानाधिकरण्यव्यपदेशं च प्रवर्त्तयतः, क्वचित् पुनर्ग्रहण एव मिथो गृहीतभेदे, यथा पीतः शङ्ख इति। अत्र हि विनिर्गच्छन्नयनरश्मिवर्त्तिनः पित्तद्रव्यस्य काचस्येव स्वच्छस्य पीतत्वं गृह्यते, पित्तं तु न गृह्यते, शङ्खोऽपि दोषवशात् शुक्लगुणरहितः स्वरूपमात्रेण गृह्यते। तदनयोर्गुणगुणिनोरसंसर्गाग्रहसारूप्यात् पीततपनीयपिण्डप्रत्ययाविशेषेणाभेदव्यवहारः समानाधिकरणव्यपदेशश्च, भेदाग्रहप्रसञ्जिताभेदव्यवहारबाधनाच्च नेदमिति विवेकप्रत्ययस्य बाधकत्वमप्युपपद्यते, तदुपपत्तौ च प्राक्तनस्य प्रत्ययस्य भ्रान्तत्वमपि लोकसिद्धं सिद्धं भवति। तस्माद्यथार्थाः सर्वे विप्रतिपन्नाः सन्देहविभ्रमाः, प्रत्ययत्वात्, घटादिप्रत्ययवत्। तदिदमुक्तं 'यदध्यास' इति। यस्मिन् शुक्तिकादौ यस्य रजतादेरध्यास इति लोकप्रसिद्धिः, नासावन्यथाख्यातिनिबन्धना, किन्तु गृहीतस्य रजतादेस्तत्स्मरणस्य च गृहीततांशप्रमोषेण गृहीतमात्रस्य य इदमिति पुरोऽवस्थितात्द्रव्यमात्रात्तत्प्रज्ञानाच्च 'विवेकस्तदग्रहणनिबन्धनो भ्रमः'। भ्रान्तत्वं च ग्रहणस्मरणयोरितरेतरसामानाधिकरण्यव्यपदेशो रजतादिव्यवहारश्चेति। अन्ये त्वत्राप्यपरितुष्यन्तो 'यत्र यदध्यासस्तस्यैव विपरीतधर्मत्वकल्पनामाचक्षते'। अत्रेदमाकूतम्। अस्ति तावद्रजतार्थिनो रजतमिदमिति प्रत्ययात् पुरोवर्त्तिनि द्रव्ये प्रवृत्तिः,

सामानाधिकरण्यव्यपदेशश्चेति सर्वजनीनम्। तदेतन्न तावद्ग्रहणस्मरणयोस्तद्गोचरयोश्च मिथो भेदाग्रहमात्राद्भवितुमर्हति। ग्रहणनिबन्धनौ हि चेतनस्य व्यवहारव्यपदेशौ, कथमग्रहणमात्राद्भवेताम्? ननूक्तं नाग्रहणमात्रात्, किन्तु ग्रहणस्मरणे एव मिथः स्वरूपतो विषयतश्चागृहीतभेदे समीचीनपुरस्थितरजतविज्ञानसादृश्येन अभेदव्यवहारं, सामानाधिकरण्यव्यपदेशं च प्रवर्त्तयतः। अथ समीचीनज्ञानसारूप्यमनयोर्गृह्यमाणं वा व्यवहारप्रवृत्तिहेतुरगृह्यमाणं वा? सत्तामात्रेण गृह्यमाणेऽपि समीचीनज्ञानसारूप्यमनयोरिदमिति रजतमिति च ज्ञानयोरिति ग्रहणमथ वा, तयोरेव स्वरूपतो स्वरूपतो विषयतश्च मिथो भेदाग्रह इति ग्रहणम्। तत्र न तावत्समीचीनज्ञानसदृशी इति ज्ञानं समीचीनज्ञानवद्व्यवहारप्रवर्त्तकम्। नहि गोसदृशो गवय इति ज्ञानं गवार्थिनं गवये प्रवर्त्तयति। अनयोरेव भेदाग्रह इति तु ज्ञानं पराहतं, नहि भेदाग्रहेऽनयोरिति भवति, अनयोरिति ग्रहे भेदाग्रहणमिति च भवति। तस्मात्सत्तामात्रेण भेदाग्रहोऽगृहीत एव व्यवहारहेतुरिति वक्तव्यम्। तत्र किमयमारोपोत्पादक्रमेण व्यवहारहेतुराहो अनुत्पादितारोप एव स्वत इति। वयं तु पश्यामः। चेतनव्यवहारस्याज्ञानपूर्वकत्वानुपपत्तेरारोपज्ञानोत्पादक्रमेणैवेति। ननु सत्यं चेतनव्यवहारो नाज्ञानपूर्वकः, किन्त्वविदितविवेकग्रहणस्मरणपूर्वक इति। मैवम्। नहि रजतप्रातिपदिकार्थमात्रस्मरणं प्रवृत्तावुपयुज्यते। इदङ्कारास्पदाभिमुखी खलु रजतार्थिनां प्रवृत्तिरविवादम्। कथं चायमिदङ्कारास्पदे प्रवर्त्तेत, यदि तु न तदिच्छेत्? अन्यदिच्छत्यन्यत्करोतीति व्याहतम्। न चेदिदङ्कारास्पदं रजतमिति जानीयात्, कथं रजतार्थी तदिच्छेत्?

यद्यं तथात्वेनाग्रहणादिति ब्रूयात्स च प्रतिवक्तव्योऽथ तथात्वेनाग्रहणात् कस्मान्नोपेक्षेतेति। सोऽयमुपादानोपेक्षाभ्यामभिमत आकृष्यमाणश्चेतनोऽव्यवस्थित इदङ्कारास्पदे रजतसमारोपिणोपादान एव व्यवस्थाप्यत,इति भेदाग्रहः समारोपोत्पादक्रमेण चेतनप्रवृत्तिहेतुः। तथाहि। भेदाग्रहादिदङ्कारास्पदे रजतत्वं समारोप्य तज्जातीयस्योपकारहेतुभावमनुचिन्त्य तज्जातीयतयेदङ्कारास्पदे रजते तमनुमाय तदर्थी प्रवर्त्तते,इत्यानुपूर्व्यं सिद्धम्। न च तटस्थरजतस्मृतिरिदङ्कारास्पदस्योपकारहेतुभावमनुमापयितुमर्हति। रजतत्वस्य हेतोरपक्षधर्मत्वात्। एकदेशदर्शनं खल्वनुमापकं,न त्वनेकदेशदर्शनम्। यथाहुः। ज्ञातसम्बन्धस्यैकदेशदर्शनादिति। समारोपे त्वेकदेशदर्शनमस्ति। तत्सिद्धमेतद्विवादाध्यासितं रजतादिज्ञानं पुरोवर्त्ति वस्तुविषयं,रजताद्यर्थिनस्तत्र नियमेन प्रवर्त्तकत्वात्। यद्यदर्थिनं यत्र नियमेन प्रवर्त्तयति तज्ज्ञानं तद्विषयं, यथोभयसिद्धसमीचीनरजतज्ञानं, तथा चेदं, तस्मात्तथेति। यच्चोक्तमनवभासमानतया न शुक्तिरालम्बनमिति, तत्र भवान् पृष्टो व्याचष्टां, किं शुक्तिकात्वस्येदं रजतमिति ज्ञानं प्रत्यनालम्बनत्वमाहोस्विद् द्रव्यमात्रस्य पुरःस्थितस्य सितभास्वरस्य? यदि शुक्तिकात्वस्यानालम्बनत्वम्, श्रद्धा। उत्तरस्यानालम्बनत्वं ब्रुवाणस्य तवैवानुभवविरोधः। तथाहि। रजतमिदमित्यनुभवन्ननुभविता पुरोवर्त्ति वस्त्वङ्गुल्यादिना निर्दिशति। दृष्टं च दुष्टानां कारणानामौत्सर्गिककार्य्यप्रतिबन्धेन कार्य्यान्तरोपजननसामर्थ्यम्। यथा दावाग्निदग्धानां वेत्रवीजानां कदलीकाण्डजननत्वम्, भस्मकदुष्टस्य चौदर्य्यस्य तेजसो बह्वन्नपचनमिति। प्रत्यक्षबाधापहृतविषयं च विभ्रमाणां यथार्थत्वानुमानमाभासो हुतवहानुष्णत्वानुमानवत्।

यच्चोक्तं मिथ्याप्रत्ययस्य व्यभिचारे सर्वप्रमाणेष्वनाश्वास इति। तद्बोधकत्वेन स्वतः प्रामाण्यं नाव्यभिचारेणेति व्युत्पादयद्भिरस्माभिः परिहृतं न्यायकणिकायामिति नेह प्रतन्यते। दिङ्मात्रं चास्य स्मृतिप्रमोषभङ्गस्योक्तम्। विस्तरस्तु ब्रह्मतत्त्वसमीक्षायामवगन्तव्य इति तदिदमुक्तम्। "अन्ये तु, यत्र यदध्यासस्तस्यैव विपरीतधर्मकल्पनमाचक्षत इति"। यत्र शुक्तिकादौ यस्य रजतादेरध्यासस्तस्यैव शुक्तिकादेर्विपरीतधर्मकल्पनं रजतत्वधर्मकल्पनमिति योजना। ननु सन्तु नाम परीक्षकाणां विप्रतिपत्तयः, प्रकृते तु किमायातमित्यत आह। "सर्वथापि त्वन्यस्यान्यधर्मकल्पनां न व्यभिचरति"। अन्यस्यान्यधर्मकल्पनाऽनृतता, सा चानिर्वचनीयतेत्यधस्तादुपपादितम्। तेन सर्वेषामेव परीक्षकाणां मतेऽन्यस्यान्यधर्मकल्पनानिर्वचनीयताऽवश्यम्भाविनीत्यनिर्वचनीयता सर्वतन्त्रसिद्धान्त इत्यर्थः। अख्यातिवादिभिरकामैरपि सामानाधिकरण्यव्यपदेशप्रवृत्तिनियमस्नेहादिदमभ्युपेयमिति भावः। न केवलमियमनृतता परीक्षकाणां सिद्धाऽपितु लौकिकानामपीत्याह। "तथा च लोकेऽनुभवः। शुक्तिका हि रजतवदवभासत इति"। न पुना रजतमिदमिति शेषः। स्यादेतत्। अन्यस्यान्यात्मताविभ्रमो लोकसिद्धः, एकस्य त्वभिन्नस्य भेदभ्रमो न दृष्ट इति कुतश्चिदात्मनोऽभिन्नानां जीवानां भेदविभ्रम इत्यत आह। "एकश्चन्द्रः सद्वितीयवदिति"॥

पुनरपि चिदात्मन्यध्यासमाक्षिपति। "कथं पुनः प्रत्यगात्मन्यविषयेऽध्यासो विषयतद्धर्माणाम्"। अयमर्थः। चिदात्मा प्रकाशते न वा। न चेत् प्रकाशते, कथमस्मिन्नध्यासो विषयतद्धर्माणाम्। न खल्वप्रतिभासमाने पुरोवर्त्तिनि द्रव्ये रजतस्य वा तद्धर्माणां वा समारोपः सम्भवतीति। प्रतिभासे

वा न तावदयमात्मा जड़ो घटादिवत् पराधीनप्रकाश इति युक्तम्। न खलु स एव कर्त्ता च कर्म च भवति, विरोधात्; परसमवेतक्रियाफलशालि हि कर्म, न च ज्ञानक्रिया परसमवायिनीति कथमस्यां कर्म, न च तदेव स्वं च परं च, विरोधात्। आत्मान्तरसमवायाभ्युपगमे तु ज्ञेयस्यात्मनोऽनात्मत्वप्रसङ्गः। एवं तस्य तस्येत्यनवस्थाप्रसङ्गः। स्यादेतत्। आत्मा जडोऽपि सर्वार्थज्ञानेषु भासमानोऽपि कर्त्तैव न कर्म, परसमवेतक्रियाफलशालित्वाभावात्। चैत्रवत्। यथा हि चैत्रसमवेतक्रियया चैत्रनगरप्राप्तावुभयसमवेतायामपि क्रियमाणायां नगरस्यैव कर्मता, परसमवेतक्रियाफलशालित्वात्। न तु चैत्रस्य क्रियाफलशालिनोऽपि, चैत्रसमवायाद्गमनक्रियाया इति। तन्न। श्रुतिविरोधात्। श्रूयते हि 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इति। उपपद्यते च। तथाहि। योऽयमर्थप्रकाशः फलं, यस्मिन्नर्थश्च आत्मा च प्रथेते, स किं जडः स्वयम्प्रकाशो वा? जडश्चेद्विषयात्मानावपि जडाविति कस्मिन् किं प्रकाशेताविशेषात्, इति प्राप्तमान्ध्यमशेषस्य जगतः। तथा चाभाणकः। 'अन्धस्येवान्धलग्नस्य विनिपातः पदेपदे' न च निलीनमेव विज्ञानमर्थात्मानौ ज्ञापयति, चक्षुरादिवदिति वाच्यम्। ज्ञापनं हि ज्ञानजननं, जनितं च ज्ञानं जडं सर्वोक्तदूषणमतिवर्त्ततेति। एवमुत्तरोत्तराण्यपि ज्ञानानि जडानीत्यनवस्था। तस्मादपराधीनप्रकाशा संविदुपेतव्या। तथापि किमायातं विषयात्मनोः स्वभावजडयोः? एतदायातं यत्तयोः संविदं जड़ेति। तत्किं पुत्रः पण्डित इति पितापि पण्डितोऽस्तु। स्वभाव एष संविदः स्वयम्प्रकाशाया यदर्थात्मसम्बन्धितेति चेत्; हन्त पुत्रस्यापि पण्डितस्य स्वभाव एष, यत् पितृसम्बन्धितेति समानम्। सर्वार्थात्मप्रकाशेन संवित्प्रकाशो न

त्वर्थात्मप्रकाशं विनेति तस्याः स्वभाव इति चेत्, तत्किं संविदो भिन्नौ संविदर्थात्मप्रकाशौ। तथा च न स्वयम्प्रकाशा संविन्न च संविदर्थात्मप्रकाश इति। अथ संविदर्थात्मप्रकाशौ न संविदो भिद्येते, संविदेव तौ। एवं चेत्, यावदुक्तं भवति संविदात्मार्थौ सहेति तावदुक्तं भवति संविदर्थात्मप्रकाशौ सहेति, तथा च न विवक्षितार्थसिद्धिः। न चातीतानागतार्थगोचरायाः संविदोऽर्थसहभावोऽपि। तद्विषयहानोपादानोपेक्षाबुद्धिजननादर्थसहभाव इति चेन्न। अर्थसंविद इव हानादिबुद्धीनामपि तद्विषयत्वानुपपत्तेः। हानादिजननाद्धानादिबुद्धीनामर्थविषयत्वम्, अर्थविषयहानादिबुद्धिजननाच्चार्थसंविदस्तद्विषयत्वमिति चेत्, तत् किं देहस्य प्रयत्नवदात्मसंयोगो देहप्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुरर्थो इत्यर्थप्रकाशोऽस्तु। जाड्याद्देहात्मसंयोगो नार्थप्रकाश इति चेत्, नन्वयं स्वयम्प्रकाशोऽपि स्वात्मन्येव खद्योतवत्प्रकाशः, अर्थे तु जड इत्युपपादितम्। न च प्रकाशस्यात्मानो विषयाः। ते हि विच्छिन्नदीर्घस्थूलतयाऽनुभूयन्ते। प्रकाशश्चायमान्तरोऽस्थूलोऽनणुरह्रस्वोऽदीर्घश्चेति प्रकाशते। तस्माच्चन्द्रेऽनुभूयमान इव द्वितीयश्चन्द्रमाः स्वप्रकाशादन्योऽर्थोऽनिर्वचनीय एवेति युक्तमुत्पश्यामः। न चास्य प्रकाशस्याजानतः स्वलक्षणभेदोऽनुभूयते। न चानिर्वाच्यार्थभेदः प्रकाशं निर्वाच्यं भेत्तुमर्हति। अतिप्रसङ्गात्। न चार्थानामपि परस्परं भेदः समीचीनज्ञानपद्धतिमध्यास्ते इत्युपरिष्टादुपपादयिष्यते। तदयं प्रकाश एव स्वयम्प्रकाश एकः कूटस्थो नित्यो निरंशः प्रत्यगात्माऽशक्यनिर्वचनीयेभ्यो देहेन्द्रियादिभ्य आत्मानं प्रतीपं निर्वचनीयमञ्चति जानातीति प्रत्यङ् स चात्मेति प्रत्यगात्मा, स चापराधीनप्रकाशत्वादनंशत्वाच्चाविषयस्तस्मिन्नध्यासो विषयधर्माणां,—देहेन्द्रियादिधर्माणां,

'कथं,' किमाक्षेपे। अयुक्तोऽयमध्यास इत्याक्षेपः। कस्मादयमयुक्त,इत्यत आह॥ "सर्वो हि पुरोऽवस्थिते विषये विषयान्तरमध्यस्यति"॥ एतदुक्तं भवति। यत्पराधीनप्रकाशमंशवच्च तत्सामान्यांशग्रहे कारणदोषवशाच्च विशेषाग्रहेऽन्यथा प्रकाशते। प्रत्यगात्मा त्वपराधीनप्रकाशतया न स्वज्ञाने कारणान्यपेक्षते। येन तदाश्रयैर्दोषैर्दूष्येत। न चांशवान्, येन कश्चिदस्यांशो गृह्येत कश्चिन्न गृह्येत, नहि तदेव तदानीमेव तेनैव गृहीतमगृहीतं च सम्भवतीति, न स्वयम्प्रकाशपक्षेऽध्यासः। सदातनेऽप्यप्रकाशे पुरोऽवस्थितत्वस्यापरोक्षत्वस्याभावान्नाध्यासः। नहि शुक्तावपुरःस्थितायां रजतमध्यस्य इतीदं रजतमिति। तस्मादत्यन्तग्रहेऽत्यन्ताग्रहे च नाध्यास इति सिद्धम्॥ स्यादेतत्। अविषयत्वे हि चिदात्मनो नाध्यासो, विषय एव तु चिदात्मा अस्मत्प्रत्ययस्य, तत्कथं नाध्यास इत्यत आह॥ "युष्मत्प्रत्ययापेतस्य च प्रत्यगात्मनोऽविषयत्वं ब्रवीषि"॥ विषयत्वे हि चिदात्मनोऽन्यो विषयी भवेत्। तथा च यो विषयी स एव चिदात्मा, विषयस्तु ततोऽन्यो युष्मत्प्रत्ययगोचरोऽभ्युपेयः। तस्मादनात्मत्वप्रसङ्गादनवस्थापरिहाराय युष्मत्प्रत्ययापेतत्वम्, अत एवाविषयत्वमात्मनो वक्तव्यं, तथा च नाध्यास इत्यर्थः।

परिहरति। "उच्यते। न तावदयमेकान्तेनाविषयः।" कुतः। "अस्मत्प्रत्ययविषयत्वात्।" अयमर्थः। सत्यं,प्रत्यगात्मा स्वयम्प्रकाशत्वादविषयोऽनंशश्च, तथाप्यनिर्वचनीयानाद्यविद्यापरिकल्पितबुद्धिमनः-सूक्ष्म-स्थूलशरीरेन्द्रियावच्छेदेनानवच्छिन्नोऽपि वस्तुतोऽवच्छिन्न इवाभिन्नोऽपि भिन्न इवाकर्त्तापि कर्त्तेवाभोक्तापि भोक्तेवाविषयोऽप्यस्मत्प्रत्ययविषय इव,जीवभावमापन्नोऽवभासते। नभ इव घटमणिकमल्लिकाद्यवच्छेदभेदेन

भिन्नमिवानेकविधधर्मकमिवेति। नहि चिदेकरसस्यात्मनश्चिदंशे गृहीतेऽगृहीतं किं चिदस्ति। न खल्वानन्दनित्यत्वविभुत्वादयोऽस्य चिद्रूपाद्वस्तुतो भिद्यन्ते, येन तद्ग्रहे न गृह्येरन्। गृहीता एव तु कल्पितेन भेदेन न विवेचिता इत्यगृहीता इवाभान्ति। न चात्मनो बुद्ध्यादिभ्यो भेदस्तात्त्विकः, येन चिदात्मनि गृह्यमाणे सोऽपि गृहीतो भवेत्। बुद्ध्यादीनामनिर्वाच्यत्वेन तद्भेदस्याप्यनिर्वचनीयत्वात्। तस्माच्चिदात्मनः स्वयम्प्रकाशस्यैवानवच्छिन्नस्यावच्छिन्नेभ्यो बुद्ध्यादिभ्यो भेदाग्रहात् तदध्यासेन जीवभाव इति। तस्य चानिदमिदमात्मनोऽस्मत्प्रत्ययविषयत्वमुपपद्यते। तथाहि। कर्त्ता भोक्ता चिदात्माऽहम्प्रत्यये प्रत्यवभासते। न चोदासीनस्य तस्य क्रियाशक्तिर्भोगशक्तिर्वा सम्भवति। यस्य च बुद्ध्यादेः कार्य्यकरणसङ्घातस्य क्रियाभोगशक्ती, न तस्य चैतन्यम्। तस्माच्चिदात्मैव कार्य्यकरणसङ्घातेन ग्रथितो लब्धक्रियाभोगशक्तिः स्वयम्प्रकाशोऽपि बुद्ध्यादिविषयविच्छुरणात् कथं चिदस्मत्प्रत्ययविषयोऽहङ्कारास्पदं जीव इति, च जन्तुरिति च क्षेत्रज्ञ इति चाख्यायते। न खलु जीवश्चिदात्मनो भिद्यते। तथाच श्रुतिः "अनेन जीवेनात्मना" इति। तस्माच्चिदात्मनोऽव्यतिरेकाज्जीवः स्वयम्प्रकाशोऽप्यहम्प्रत्ययेन कर्तृभोक्तृतया व्यवहारयोग्यः क्रियत, इत्यहम्प्रत्ययालम्बनमुच्यते। न चाध्यासे सति विषयत्वं विषयत्वे चाध्यास इत्यन्योन्याश्रयमिति साम्प्रतम्। वीजाङ्कुरवदनादित्वात् पूर्वपूर्वाध्यासतद्वासनाविषयीकृतस्योत्तरोत्तराध्यासविषयत्वाविरोधादित्युक्तं 'नैसर्गिकोऽयं लोकव्यवहारः' इति भाष्यग्रन्थेन। तस्मात् सुष्ठुक्तं 'न तावदयमेकान्तेनाविषयः' इति। जीवो हि चिदात्मतया स्वयम्प्रकाशतयाऽविषयोऽप्यौपाधिकेन रूपेण विषय इति भावः। स्यादेतत्। न वयमपराधीनप्रकाशतयाऽविषयत्वेना-

ध्यासमपाकुर्मः, किन्तु प्रत्यगात्मा न स्वतो नापि परतः प्रथत इत्यविषय इति ब्रूमः। तथाच सर्वथाऽप्रथमाने प्रत्यगात्मनि कुतोऽध्यास इत्यत आह। "अपरोक्षत्वाच्च प्रत्यगात्मप्रसिद्धेः"। प्रतीच आत्मनः प्रसिद्धिः प्रथा तस्या, अपरोक्षत्वात्। यद्यपि प्रत्यगात्मनि नान्या प्रथास्ति, तथापि भेदोपचारः, यथा पुरुषस्य चैतन्यमिति। एतदुक्तं भवति। अवश्यं चिदात्माऽपरोक्षोऽभ्युपेतव्यस्तदप्रथायां सर्वस्याप्रथनेन जगदान्ध्यप्रसङ्गादित्युक्तं, श्रुतिश्चात्र भवति 'तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति" इति। तदेवं परमार्थपरिहारमुक्त्वाऽभ्युपेत्यापि चिदात्मनः परोक्षतां प्रौढवादितया परिहारान्तरमाह। "न चायमस्ति नियमः पुरोऽवस्थित एव" अपरोक्ष एव "विषये विषयान्तरमध्यसितव्यम्", कस्मादयं न नियम इत्यत आह। "अप्रत्यक्षेऽपि ह्याकाशे बालास्तलमलिनताद्यध्यस्यन्ति"। हिर्यस्मादर्थे। नभो हि द्रव्यं सद् रूपस्पर्शविरहान्न बाह्येन्द्रियप्रत्यक्षम्। नापि मानसं, मनसोऽसहायस्य बाह्येऽप्रवृत्तेः। तस्मादप्रत्यक्षम्। अथ च तत्र बाला अविवेकिनः परदर्शितदर्शिनः कदाचित्पार्थिवच्छायां श्यामतामारोप्य, कदाचित्तैजसं शुक्लत्वमारोप्य नीलोत्पलपलाशश्याममिति वा राजहंसमालाधवलमिति वा निर्वर्णयन्ति, तत्रापि पूर्वदृष्टस्य तैजसस्य वा तामसस्य वा रूपस्य परत्र नभसि स्मृतिरूपोऽवभास इति। एवं तदेव तलमध्यस्यन्ति अवाङ्मुखीभूतं महेन्द्रनीलमणिमयमहाकटाहकल्पमित्यर्थः। उपसंहरति। "एवम्" उक्तेन प्रकारेण सर्वाक्षेपपरिहारात् "अविरुद्धः प्रत्यगात्मन्यप्यनात्मनां" बुद्ध्यादीनाम् "अध्यासः"। ननु सन्ति च सहस्रमध्यासास्तत्किमर्थमयमेवाध्यास आक्षेपसमाधानाभ्यां व्युत्पादितः, नाध्यासमात्रमित्यत आह। "तमेत-

मेवंलक्षणमध्यासं पण्डिता अविद्येति मन्यन्ते"। अविद्या हि सर्वानर्थबीजमिति श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणादिषु प्रसिद्धम्, तदुच्छेदाय वेदान्ताः प्रवृत्ता इति वक्ष्यति। प्रत्यगात्मन्यनात्माध्यास एव सर्वानर्थहेतुर्न पुना रजतादिविभ्रमा इति, स एवाविद्या, तत्स्वरूपं चाविज्ञातं न शक्यमुच्छेत्तुमिति तदेव व्युत्पाद्यं, नाध्यासमात्रम्। अत्र च एवंलक्षणमित्येवंरूपतयाऽनर्थहेतुतोक्ता। यस्मात्प्रत्यगात्मन्यशनायादिरहितेऽशनायाद्युपेतान्तःकरणाद्यहितारोपेण प्रत्यगात्मानमदुःखं दुःखाकरोति, तस्मादनर्थहेतुः। न चैवं पृथग्जना अपि मन्यन्तेऽध्यासं, येन न व्युत्पाद्येतेत्यत उक्तं 'पण्डिता मन्यन्ते'। नन्वियमनादिरतिनिरूढनिविडवासनानुबद्धाऽविद्या न शक्या निरोद्धुम्, उपायाभावादिति यो मन्यते, तं प्रति तन्निरोधोपायमाह। "तद्विवेकेन च वस्तुस्वरूपावधारणं" निर्विचिकित्सं ज्ञानं "विद्यामाहुः" पण्डिताः। प्रत्यगात्मनि खल्वत्यन्तविविक्ते बुद्ध्यादिभ्यो, बुद्ध्यादिभेदाग्रहनिमित्तो, बुद्ध्याद्यात्मत्वतद्धर्माध्यासः। तत्र श्रवणमननादिभिर्यद्विवेकविज्ञानं तेन विवेकाग्रहे निवर्त्तितेऽध्यासापबाधात्मकं वस्तुस्वरूपावधारणं विद्या, चिदात्मरूपं स्वरूपे व्यवतिष्ठत इत्यर्थः। स्यादेतत्। अतिनिरूढनिविडवासनानुविद्धाऽविद्या विद्ययाऽपबाधिताऽपि स्ववासनावशात्पुनरुद्भविष्यति, प्रवर्त्तयिष्यति च वासनादि कार्यं स्वोचितमित्यत आह। "तत्रैवं सति" एवम्भूतवस्तुतत्त्वावधारणे सति "यत्र यदध्यासस्तत्कृतेन दोषेण गुणेन वाऽणुमात्रेणापि स न सम्बध्यते" अन्तःकरणादिदोषेणाशनायादिना चिदात्मा चिदात्मनो गुणेन चैतन्यानन्दादिनाऽन्तःकरणादि न सम्बध्यते। एतदुक्तं भवति। तत्त्वावधारणाभ्यासस्य हि स्वभाव एव, स तादृशो यदनादिमपि निरूढनिविड-

वासनमपि मिथ्याप्रत्ययमपनयति। तत्त्वपक्षपातो हि स्वभावो धियाम्। यथाऽऽहुर्वाह्या अपि। 'निरुपद्रवभूतार्थस्वभावस्य विपर्य्ययैः। न बाधो, यत्नवत्त्वेऽपि बुद्धेस्तत्पक्षपाततः॥' इति। विशेषतस्तु चिदात्मस्वभावस्य तत्त्वज्ञानस्यात्यन्तान्तरङ्गस्य कुतोऽनिर्वाच्ययाऽविद्यया बाध इति। यदुक्तं, 'सत्यानृते मिथुनीकृत्य विवेकाग्रहादध्यस्याहमिदं ममेदमिति लोकव्यवहारः' इति, तत्र व्यपदेशलक्षणो व्यवहारः कण्ठोक्तः, इतिशब्दसूचितं लोकव्यवहारमादर्शयति। "तमेतमविद्याख्यः" इति। निगदव्याख्यातम्॥

आक्षिपति। "कथं पुनरविद्यावद्विषयाणि प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि"। तत्त्वपरिच्छेदो हि प्रमा विद्या, तत्साधनानि प्रमाणानि कथमविद्यावद्विषयाणि। नाविद्यावन्तं प्रमाणान्याश्रयन्ति, तत्कार्य्यस्य विद्याया अविद्याविरोधित्वादिति भावः। सन्तु वा प्रत्यक्षादीनि संवृत्यापि यथा तथा, शास्त्राणि तु पुरुषहितानुशासनपराण्यविद्याप्रतिपक्षतया नाविद्यावद्विषयाणि भवितुमर्हन्तीत्याह। "शास्त्राणि चेति"॥

समाधत्ते। "उच्यते। देहेन्द्रियादिष्वहंममाभिमानहीनस्य" तादात्म्यतद्धर्माध्यासहीनस्य "प्रमातृत्वानुपपत्तौ सत्यां प्रमाणप्रवृत्त्यनुपपत्तेः"। अयमर्थः। प्रमातृत्वं हि प्रमां प्रति कर्तृत्वं तच्च स्वातन्त्र्यं, स्वातन्त्र्यं च प्रमातुरितरकारकाप्रयोज्यस्य समस्तकारकप्रयोक्तृत्वम्। तदनेन प्रमाकरणं प्रमाणं प्रयोजनीयम्। न च स्वव्यापारमन्तरेण करणं प्रयोक्तुमर्हति। न च कूटस्थनित्यश्चिदात्माऽपरिणामी स्वतो व्यापारवान्। तस्माद्व्यापारवद्बुद्ध्यादितादात्म्याध्यासाद् व्यापारवत्तया प्रमाणमधिष्ठातुमर्हतीति भवत्यविद्यावत्पुरुषविषयत्वमविद्यावत्पुरुषाश्रयत्वं प्रमाणानामिति। अथ मा प्रवर्त्ति-

षत प्रमाणानि किं नच्छिन्नमित्यत आह। "नहीन्द्रिया-ण्यनुपादाय प्रत्यक्षादिव्यवहारः सम्भवति"। व्यवह्रियतेऽनेनेति व्यवहारः, फलं, प्रत्यक्षादीनां प्रमाणानां फलमित्यर्थः। इन्द्रियाणीति, इन्द्रियलिङ्गादीनिति द्रष्टव्यं, दण्डिनो गच्छन्तीतिवत्। एवं हि प्रत्यक्षादीत्युपपद्यते। व्यवहारक्रियया च व्यवहार्य्याक्षेपात्समानकर्तृकता। अनुपादाय यो'व्यवहार' इति योजना। किमिति पुनः प्रमातोपादत्ते प्रमाणानि, अथ स्वयमेव कस्मान्न प्रवर्त्तन्त इत्यत आह। "न चाधिष्ठानमन्तरेणेन्द्रियाणां व्यापारः" प्रमाणानां व्यापारः "सम्भवति"। न जातु करणान्यनधिष्ठितानि कर्त्रा स्वकार्य्ये व्याप्रियन्ते। मा भूत् कुविन्दरहितेभ्यो वेमादिभ्यः पटोत्पत्तिरिति। अथ देह एवाधिष्ठाता कस्मान्न भवति, कृतमत्रात्माध्यासेनेत्यत आह। "न चानध्यस्तात्मभावेन देहेन कश्चिद्व्याप्रियते"। सुषुप्तेऽपि व्यापारप्रसङ्गादिति भावः। स्यादेतत्। यथाऽनध्यस्तात्मभावं वेमादिकं कुविन्दो व्यापारयन् पटस्य कर्त्तैवमनध्यस्तात्मभावं देहेन्द्रियादि व्यापारयन् भविष्यति तदभिज्ञः प्रमातेत्यत आह। "न चैतस्मिन् सर्वस्मिन्" इतरेतराध्यासे इतरेतरधर्माध्यासे चासति, आत्मनोऽसङ्गस्य सर्वथा सर्वदा सर्वधर्मधर्मिवियुक्तस्य प्रमातृत्वमुपपद्यते। व्यापारवन्तो हि कुविन्दादयो वेमादीनधिष्ठाय व्यापारयन्ति। अनध्यस्तात्मभावस्य तु देहादिष्वात्मनो न व्यापारयोगोऽसङ्गत्वादित्यर्थः। अतश्चाध्यासाश्रयाणि प्रमाणानीत्याह। "न च प्रमातृत्वमन्तरेण प्रमाणप्रवृत्तिरस्ति"। प्रमायां फले, स्वतन्त्रः प्रमाता भवति। अन्तःकरणपरिणामभेदस्य प्रमेयप्रवणः कर्तृस्थचित्स्वभावः प्रमा, कथं च जडस्यान्तःकरणस्य परिणामश्चिद्रूपो भवेत्। यदि चिदात्मा तत्र नाध्यस्येत। कथं चैष चिदात्म-

कर्त्तृको भवेत्। यद्यन्तःकरणं व्यापारवच्चिदात्मनि नाध्यस्येत्। तस्मादितरेतराध्यासाच्चिदात्मकर्तृस्थं प्रमाफलं सिध्यति। तत्सिद्धौ च प्रमातृत्वं, तामेव च प्रमामुररीकृत्य प्रमाणस्य प्रवृत्तिः। प्रमातृत्वेन च प्रमोपलक्ष्यते। प्रमायाः फलस्याभावे प्रमाणं न प्रवर्त्तेत। तथा च प्रमाणमप्रमाणं स्यादित्यर्थः। उपसंहरति। "तस्मादविद्यावद्विषयाण्येव प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि"। स्यादेतत्। भवतु पृथग्जनानामेवम्। आगमोपपत्तिप्रतिपन्नप्रत्यगात्मतत्त्वानां व्युत्पन्नानामपि पुंसां प्रमाणप्रमेयव्यवहारा दृश्यन्त, इति कथमविद्यावद्विषयाण्येव प्रमाणानीत्यत आह। "पश्वादिभिश्चाविशेषात्" इति। विदन्तु नामागमोपपत्तिभ्यां देहेन्द्रियादिभ्यो भिन्नं प्रत्यगात्मानं, प्रमाणप्रमेयव्यवहारे तु प्राणभृन्मात्रधर्मान्नातिवर्त्तन्ते। यादृशो हि पशुशकुन्तादीनामविप्रतिपन्नमुग्धभावानां व्यवहारस्तादृशो व्युत्पन्नानामपि पुंसां दृश्यते। तेन तत्सामान्यात्तेषामपि व्यवहारसमयेऽविद्यावत्त्वमनुमेयम्। 'च'शब्दः समुच्चये। उक्तशङ्कानिवर्त्तनसहितपूर्वोक्तोपपत्तिरविद्यावत्पुरुषविषयत्वं प्रमाणानां साधयतीत्यर्थः। एतदेव विभजते "यथा हि पश्वादयः" इति। अत्र च "शब्दादिभिः श्रोत्रादीनां सम्बन्धे सति" इति प्रत्यक्षं प्रमाणं दर्शितम्। "शब्दादिविज्ञान" इति तत्फलमुक्तम्। "प्रतिकूले" इति चानुमानफलम्। तथाहि। शब्दादिस्वरूपमुपलभ्य तज्जातीयस्य प्रतिकूलतामनुस्मृत्य तज्जातीयतयोपलभ्यमानस्य प्रतिकूलतामनुमिमीत इति। उदाहरति। "यथा दण्डेति" शेषमतिरोहितार्थम्। स्यादेतत्। भवन्तु प्रत्यक्षादीन्यविद्यावद्विषयाणि। शास्त्रं तु 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेते'त्यादि, न देहात्माध्यासेन प्रवर्त्तितुमर्हति। अत्र खल्वामुष्मि-

कफलोपभोगयोग्योऽधिकारी प्रतीयते। तथा च पारमर्षं सूत्रम्। 'शास्त्रफलं प्रयोक्तरि तल्लक्षणत्वात्तस्मात् स्वयं प्रयोगे स्यादिति। न च देहादि भस्मीभूतं पारलौकिकाय फलाय कल्पत इति देहाद्यतिरिक्तं कञ्चिदधिकारिणमाक्षिपति शास्त्रं, तदवगमश्च विद्येति 'कथमविद्यावद्विषयं शास्त्रमित्याशङ्क्याह। "शास्त्रीये तु" इति। 'तुशब्दः प्रत्यक्षादिव्यवहाराद्भिनत्ति शास्त्रीयम्। अधिकारशास्त्रं हि स्वर्गकामस्य पुंसः परलोकसम्बन्धं विना न निर्वहतीति, तावन्मात्रमाक्षिपेत्, न त्वस्यासंसारित्वमपि तस्याधिकारेऽनुपयोगात्। प्रत्युतौपनिषदस्य पुरुषस्याकर्त्तुरभोक्तुरधिकारविरोधात्। प्रयोक्ता हि कर्मणः कर्मजनितफलभोगभागी कर्मण्यधिकारी स्वामी भवति। तत्र कथमकर्त्ताऽप्रयोक्ता, कथं वाऽभोक्ता कर्मजनितफलभोगभागी। तस्मादनाद्यविद्यालब्धकर्त्तृत्वभोक्तृत्वब्राह्मणत्वाद्यभिमानिनं नरमधिकृत्य विधिनिषेधशास्त्रं प्रवर्त्तते। एवं वेदान्ता अप्यविद्यावत्पुरुषविषया एव। नहि प्रमात्रादिविभागादृते तदर्थाधिगमः। ते त्वविद्यावन्तमनुशासन्तो निर्मृष्टनिखिलाविद्यमनुशिष्टं स्वरूपे व्यवस्थापयन्तीत्येतावानेषां विशेषः। तस्मादविद्यावत्पुरुषविषयाण्येव शास्त्राणीति सिद्धम्॥ स्यादेतत्। यद्यपि विरोधानुपयोगाभ्यामौपनिषदः पुरुषोऽधिकारे नापेक्ष्यते, तथाप्युपनिषद्भ्योऽवगम्यमानः शक्नोत्यधिकारं निरोद्धुम्। तथा च परस्परापहतार्थत्वेन कृत्स्न एव वेदः प्रामाण्यमपजह्यादित्यत आह। "प्राक् च तथाभूतात्मा" इति। सत्यमौपनिषदपुरुषाधिगमोऽधिकारविरोधी, तस्मात्तु पुरस्तात् कर्मविधयः स्वोचितं व्यवहारं निर्वर्त्तयन्तो, नानुपजातेन ब्रह्मज्ञानेन शक्या निरोद्धुम्। न च परस्परापहतिः। विद्याविद्यावत्पुरुषभेदेन व्यवस्थोपपत्तेः।

यथा,'न हिंस्यात् सर्वा भूतानीति साध्यांशनिषेधेऽपि,'श्येनेनाभिचरन् यजेतेति शास्त्रं प्रवर्त्तमानं,'न हिंस्यादित्यनेन न विरुध्यते, तत् कस्य हेतोः, पुरुषभेदादिति। अवजितक्रोधारातयः पुरुषा निषेधेऽधिक्रियन्ते, क्रोधारातिवशीकृतास्तु श्येनादिशास्त्र इति। 'अविद्यावत्पुरुषविषयत्वं नातिवर्त्तत' इति यदुक्तं तदेव स्फोरयति। "तथाहि" इति। 'वर्णाध्यासः,' राजा राजसूयेन यजेतेत्यादिः। 'आश्रमाध्यासः,' गृहस्थः सदृशीं भार्य्यां विन्देदित्यादिः। 'वयोऽध्यासः,' कृष्णकेशोऽग्नीनादधीतेत्यादिः। 'अवस्थाध्यासः,' अप्रतिसमाधेयव्याधीनां जलादिप्रवेशेन प्राणत्याग इति। 'आदि'ग्रहणं महापातकोपपातकसङ्करीकरणापात्रीकरणमलिनीकरणाद्यध्यासोप-संग्रहार्थम्। तदेवमात्मानात्मनोः परस्पराध्यासमाक्षेपसमाधानाभ्यामुपपाद्य,प्रमाणप्रमेयव्यवहारप्रवर्त्तनेन च दृढीकृत्य, तस्यानर्थहेतुतामुदाहरणप्रपञ्चेन प्रतिपादयितुं, तत्स्वरूपमुक्तं स्मारयति। "अध्यासो नामातस्मिंस्तद्बुद्धिरित्यवोचाम"। 'स्मृतिरूपः परत्र पूर्वदृष्टावभासः' इत्यस्य संक्षेपाभिधानमेतत्। तत्राहमिति धर्मितादात्म्याध्यासमात्रं, ममेत्यनुत्पादितधर्माध्यासं नानर्थहेतुरिति,धर्माध्यासमेव ममकारं साक्षादशेषानर्थसंसारकारणमुदाहरणप्रपञ्चेनाह। "तद्यथा, पुत्त्रभार्य्यादिषु" इति। देहतादात्म्यमात्मन्यध्यस्य देहधर्मं पुत्त्रकलत्रादिस्वाम्यं च कृशत्वादिवदारोप्याहाहमेव विकलः सकल इति। स्वस्य खलु साकल्येन स्वाम्यसाकल्यात् स्वामीश्वरः सकलः सम्पूर्णो भवति। तथा स्वस्य वैकल्येन स्वाम्यवैकल्यात् स्वामीश्वरो विकलोऽसम्पूर्णो भवति। 'बाह्यधर्मा' ये वैकल्यादयः स्वाम्यप्रणालिकया सञ्चारिताः शरीरे,तानात्मन्यध्यस्यतीत्यर्थः। यदा च परोपाध्यपेक्षे देहधर्मे स्वाम्ये इयं गतिस्तदा कैव

कथाऽनौपाधिकेषु देहधर्मेषु कृशत्वादिष्वित्याशयवानाह। "तथा देहधर्मान्" इति। देहादेरप्यन्तरङ्गाणामिन्द्रियाणामध्यस्तात्मभावानां धर्मान्मूकत्वादींस्ततोऽप्यन्तरङ्गस्यान्तःकरणस्याध्यस्तात्मभावस्य धर्मान् कामसङ्कल्पादीन् आत्मन्यध्यस्यतीति योजना। तदनेन प्रपञ्चेन धर्माध्यासमुक्त्वा तस्य मूलं धर्म्यध्यासमाह। "एवमहम्प्रत्ययिनम्" अहम्प्रत्ययो वृत्तिर्यस्मिन्नन्तःकरणादौ सोऽयमहम्प्रत्ययी तं, "स्वप्रचारसाक्षिणि" अन्तःकरणप्रचारसाक्षिणि, चैतन्योदासीनताभ्यां, "प्रत्यगात्मन्यध्यस्य" तदनेन कर्तृत्वभोक्तृत्वे उपपादिते। चैतन्यमुपपादयति "तं च प्रत्यगात्मानं सर्वसाक्षिणं तद्विपर्य्ययेण" अन्तःकरणादिविपर्य्ययेण, अन्तःकरणाद्यचेतनं तस्य विपर्य्ययः चैतन्यं तेन, इत्थंभूतलक्षणे तृतीया। "अन्तःकरणादिष्वध्यस्यति"। तदनेनान्तःकरणाद्यवच्छिन्नः प्रत्यगात्मा इदमनिदंरूपश्चेतनः कर्त्ता भोक्ता कार्य्यकारणाविद्याद्वयाधारोऽहङ्कारास्पदं संसारी सर्वानर्थसम्भारभाजनं जीवात्मा इतरेतराध्यासोपादानस्तदुपादानश्चाध्यास इत्यनादित्वाद्बीजाङ्कुरवन्नेतरेतराश्रयत्वमित्युक्तं भवति। प्रमाणप्रमेयव्यवहारदृढीकृतमपि शिष्यहिताय स्वरूपाभिधानपूर्वकं सर्वलोकप्रत्यक्षतयाऽध्यासं सुदृढीकरोति। "एवमयमनादिरनन्तः" तत्त्वज्ञानमन्तरेणाशक्यसमुच्छेदः। अनाद्यनन्तत्वे हेतुरुक्तः "नैसर्गिकः" इति। "मिथ्याप्रत्ययरूपः" मिथ्याप्रत्ययानां रूपमनिर्वचनीयत्वं तद्यस्य स तथोक्तः, अनिर्वचनीय इत्यर्थः। प्रकृतमुपसंहरति। "अस्यानर्थहेतोः प्रहाणाय"। विरोधिप्रत्ययं विना कुतोऽस्य प्रहाणमित्यत उक्तम्। "आत्मैकत्वविद्याप्रतिपत्तये"। प्रतिपत्तिः प्राप्तिः तस्यै न तु जपमात्राय, नापि कर्मसु प्रवृत्तये, आत्मैकत्वं विगलितनिखिलप्रपञ्चत्वमानन्दरूपस्य सतस्तत्प्रतिपत्तिं निर्वि-

चिकित्सां भावयन्तो वेदान्ताः, समूलघातमध्यासमुपघ्नन्ति। एतदुक्तं भवति। अस्मत्प्रत्ययस्यात्मविषयस्य समीचीनत्वे सति, ब्रह्मणो ज्ञातत्वान्निष्प्रयोजनत्वाच्च न जिज्ञासा स्यात्। तदभावे च न ब्रह्मज्ञानाय वेदान्ताः पठ्येरन्। अपि त्वविवक्षितार्था जपमात्रे उपयुज्येरन्। नहि तदौपनिषदात्मप्रत्ययः प्रमाणतामश्नुते। न चासावप्रमाणमभ्यस्तोऽपि वास्तवं कर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यात्मनोऽपनेतुमर्हति। आरोपितं हि रूपं तत्त्वज्ञानेनापोद्यते, न तु वास्तवमतत्त्वज्ञानेन। नहि रज्ज्वा रज्जुत्वं सहस्रमपि सर्पधाराप्रत्यया अपवदितुं समुत्सहन्ते। मिथ्याज्ञानप्रसञ्जितं च स्वरूपं शक्यं तत्त्वज्ञानेनापवदितुम्। मिथ्याज्ञानसंस्कारश्च सुदृढोऽपि तत्त्वज्ञानसंस्कारेणादरनैरन्तर्यदीर्घकालतत्त्वज्ञानाभ्यासजन्मनेति। स्यादेतत्। प्राणाद्युपासना अपि वेदान्तेषु बहुलमुपलभ्यन्ते, तत्कथं सर्वेषां वेदान्तानामात्मैकत्वप्रतिपादनमर्थ इत्यत आह। "यथा चायमर्थः सर्वेषां वेदान्तानां तथा वयमस्यां शारीरकमीमांसायां प्रदर्शयिष्यामः"॥ शरीरमेव शरीरकं, तत्र निवासी शारीरको जीवात्मा, तस्य त्वंपदाभिधेयस्य तत्पदाभिधेयपरमात्मरूपतामीमांसा, या सा तथोक्ता॥

एतावानत्रार्थसंक्षेपः। यद्यपि च स्वाध्यायाध्ययनविधिना स्वाध्यायपदवाच्यस्य वेदराशेः फलवदर्थावबोधपरतामापादयता, कर्मविधिनिषेधानामिव वेदान्तानामपि स्वाध्यायशब्दवाच्यानां फलवदर्थावबोधपरत्वमापादितं; यद्यपि 'चाविशिष्टस्तु वाक्यार्थः' इति न्यायान्मन्त्राणामिव वेदान्तानामर्थपरत्वमौत्सर्गिकं; यद्यपि च वेदान्तेभ्यश्चैतन्यानन्दघनः कर्तृत्वभोक्तृत्वरहितो निष्प्रपञ्च एकः प्रत्यगात्माऽवगम्यते; तथापि कर्तृत्वभोक्तृत्वदुःखशोकमोहमयमात्मानमवगाहमानेनाहम्प्रत्य-

येन सन्देहबाधविरहिणा विरुध्यमाना वेदान्ताः स्वार्थात्प्रच्युता, उपचरितार्था वा, जपमात्रोपयोगिनो वेत्यविवक्षितस्वार्थाः। तथा च तदर्थविचारात्मिका चतुर्लक्षणी शारीरकमीमांसा नारब्धव्या। न च सर्वजनीनाहमनुभवसिद्ध आत्मा सन्दिग्धो वा, सप्रयोजनो वा, येन जिज्ञास्यः सन् विचारं प्रयुञ्जीतेति पूर्वः पक्षः॥

सिद्धान्तस्तु, भवेदेतदेवं, यद्यहम्प्रत्ययः प्रमाणं, तस्य तूक्तेन क्रमेण श्रुत्यादिबाधकत्वानुपपत्तेः। श्रुत्यादिभिश्च समस्ततीर्थकरैश्च प्रमाख्यानभ्युपगमादध्यासत्वम्। एवं वेदान्ता नाविवक्षितार्थाः, नाप्युपचरितार्थाः, किन्तूक्तलक्षणाः। प्रत्यगात्मैव तेषां मुख्योऽर्थः। तस्य च वक्ष्यमाणेन क्रमेण सन्दिग्धत्वात्प्रयोजनवत्त्वाच्च युक्ता जिज्ञासा, इत्याशयवान् सूत्रकारः तज्जिज्ञासासूत्रमसूचयत्॥

प्रथमोऽध्यायः।

अथातो ब्रह्मजिज्ञासा॥ १॥

इति। जिज्ञासया सन्देहप्रयोजने सूचयति। तत्र साक्षादिच्छाव्याप्यत्वाद् ब्रह्मज्ञानं कण्ठोक्तं प्रयोजनम्। न च कर्मज्ञानात् पराचीनमनुष्ठानमिव ब्रह्मज्ञानात् पराचीनं किञ्चिदस्ति, येनैतदवान्तरप्रयोजनं भवेत्। किन्तु ब्रह्ममीमांसाख्यतर्केतिकर्तव्यतानुज्ञातविषयैर्वेदान्तैराहितं निर्विचिकित्सं ब्रह्मज्ञानमेव समस्तदुःखोपशमरूपमानन्दैकरसं परमं प्रयोजनम्। तमर्थमधिकृत्य हि प्रेक्षावन्तः प्रवर्तन्ततराम्। तच्च प्राप्तमप्यनाद्यविद्यावशादप्राप्तमिवेति प्रेप्सितं भवति। यथा स्वग्रीवागतमपि ग्रैवेयकं कुतश्चिद् भ्रमान्नास्तीति मन्यमानः परेण प्रति-

पादितमप्राप्तमिव प्राप्नोति। जिज्ञासा तु संशयस्य कार्य्यमिति स्वकारणं संशयं सूचयति। संशयश्च मीमांसारम्भं प्रयोजयति। तथा च शास्त्रे प्रेक्षावत्प्रवृत्तिहेतुसंशयप्रयोजनसूचनाद् युक्तमस्य सूत्रस्य शास्त्रादित्वमित्याह भगवान् भाष्यकारः। "वेदान्तमीमांसाशास्त्रस्य व्याचिख्यासितस्य" अस्माभिः "इदमादिमं सूत्रम्"। पूजितविचारवचनो मीमांसाशब्दः। परमपुरुषार्थहेतुभूतसूक्ष्मतमार्थनिर्णयफलता विचारस्य पूजितता। तस्या मीमांसायाः शास्त्रम्, सा ह्यनेन शिष्यते शिष्येभ्यो यथावत्प्रतिपाद्यत इति। सूत्रं च बह्वर्थसूचानाद् भवति। यथाहुः।

'लघूनि सूचितार्थानि स्वल्पाक्षरपदानि च।
सर्वतः सारभूतानि सूत्राण्याहुर्मनीषिणः'॥

इति। तदेवं सूत्रतात्पर्य्यं व्याख्याय तस्य प्रथमपदमथेति व्याचष्टे। "तत्राथशब्द आनन्तर्य्यार्थः परिगृह्यते"। तेषु सूत्रपदेषु मध्ये योऽयमथशब्दः स आनन्तर्य्यार्थ इति योजना। नन्वधिकारार्थोऽप्यथशब्दो दृश्यते, यथा 'अथैष ज्योतिः' इति वेदे, यथा वा लोके 'अथ शब्दानुशासनम्', 'अथ योगानुशासनम्' इति, तत्किमत्राधिकारार्थो न गृह्यत इत्यत आह। "नाधिकारार्थः"। कुतः। "ब्रह्मजिज्ञासाया अनधिकार्य्यत्वात्"। जिज्ञासा तावदिह सूत्रे ब्रह्मणश्च तत्प्रज्ञानाच्च शब्दतः प्रधानं प्रतीयते। न च यथा 'दण्डी प्रैषानन्वाहेत्यत्राप्रधानमपि दण्डशब्दार्थो विवक्ष्यते, एवमिहापि ब्रह्मतज्ज्ञाने इति युक्तम्। ब्रह्ममीमांसाशास्त्रप्रवृत्त्यङ्गसंशयप्रयोजनसूचनार्थत्वेन जिज्ञासाया एव विवक्षितत्वात्। तदविवक्षायां तदसूचनेन काकदन्तपरीक्षायामिव ब्रह्ममीमांसायां न प्रेक्षावन्तः प्रवर्तेरन्। नहि तदानीं ब्रह्म वा तज्ज्ञानं वाऽभिधेय-

प्रयोजने भवितुमर्हतः। अनध्यस्ताहम्प्रत्ययविरोधेन वेदान्तानामिवंविधेऽर्थे प्रामाण्यानुपपत्तेः। कर्मप्रवृत्त्युपयोगितयोपचरितार्थानां वा, जपोपयोगिनां वा, 'हुमित्येवमादीनामविवक्षितार्थानामपि स्वाध्यायाध्ययनविध्यधीनग्रहणत्वस्य सम्भवात्। तस्मात्सन्देहप्रयोजनसूचनी जिज्ञासा इह पदतो वाक्यतश्च प्रधानं विवक्षितव्या। न च तस्या अधिकार्य्यत्वम्, अप्रस्तूयमानत्वात्, येन तत्समभिव्याहृतोऽथशब्दोऽधिकारार्थः स्यात्। जिज्ञासाविशेषणं तु ब्रह्मतज्ज्ञानमधिकार्य्यं भवेत्। न च तदप्यथशब्देन सम्बध्यते, प्राधान्याभावात्। न च जिज्ञासा मीमांसा, येन 'योगानुशासनवदधिक्रियेत। नान्तत्वं निपात्य माङ् मान इत्यस्माद्वा मान पूजायामित्यस्माद्वा धातोर्मान्बधेत्यादिनाऽनिच्छार्थे सनि व्युत्पादितस्य मीमांसाशब्दस्य पूजितविचारवचनत्वात्। ज्ञानेच्छावाचकत्वाज्जिज्ञासापदस्य प्रवर्त्तिका हि मीमांसायां जिज्ञासा स्यात्। न च प्रवर्त्यप्रवर्त्तकयोरैक्यम्। एकत्वे तद्भावानुपपत्तेः। न च स्वार्थपरत्वस्योपपत्तौ सत्यामन्यार्थपरत्वकल्पना युक्ताऽतिप्रसङ्गात्। तस्मात् सुष्ठूक्तं 'जिज्ञासाया अनधिकार्य्यत्वादिति॥ अथ मङ्गलार्थोऽथशब्दः कस्मान्न भवति? तथा च मङ्गलहेतुत्वात् प्रत्यहं ब्रह्मजिज्ञासा कर्त्तव्येति सूत्रार्थः सम्पद्यत इत्याह। "मङ्गलस्य च वाक्यार्थे समन्वयाभावात्।" पदार्थ एव हि वाक्यार्थे समन्वीयते, स च वाच्यो वा लक्ष्यो वा। न चेह मङ्गलमथशब्दस्य वाच्यं वा लक्ष्यं वा, किन्तु मृदङ्गशङ्खध्वनिवदथशब्दश्रवणमात्रकार्य्यम्। न च कार्य्यज्ञाप्ययोर्वाक्यार्थे समन्वयः शब्दव्यवहारे दृष्ट इत्यर्थः॥ तत् किमिदानीं मङ्गलार्थोऽथशब्दस्तेषु तेषु न प्रयोक्तव्यः। तथा च

"ओंकारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा।

कण्ठं भित्त्वा विनिर्यातौ तस्मान्माङ्गलिकावुभौ॥"

इति स्मृतिव्याकोप इत्यत आह। "अर्थान्तरप्रयुक्त एव ह्यथशब्दः श्रुत्या मङ्गलप्रयोजनो भवति।" अर्थान्तरेषु–आनन्तर्य्यादिषु प्रयुक्तोऽथशब्दः श्रुत्या—श्रवणमात्रेण वेणुवीणाध्वनिवद् मङ्गलं कुर्वन् मङ्गलप्रयोजनो भवति, अन्यार्थमानीयमानोदकुम्भदर्शनवत्। तेन न स्मृतिव्याकोपः। न चेहानन्तर्य्यार्थस्य सतो न श्रवणमात्रेण मङ्गलार्थतेत्यर्थः। स्यादेतत्। पूर्वप्रकृतापेक्षोऽथशब्दो भविष्यति विनैवानन्तर्य्यार्थत्वम्। तद्यथेममिवाथशब्दं प्रकृत्य विमृश्यते, किमयमथशब्द आनन्तर्य्येऽथाधिकारे इति। अत्र विमर्शवाक्येऽथशब्दः पूर्वप्रकृतमथशब्दमपेक्ष्य प्रथमपक्षोपन्यासपूर्वकं पक्षान्तरोपन्यासे। न चास्यानन्तर्य्यमर्थः। पूर्वप्रकृतस्य प्रथमपक्षोपन्यासेन व्यवायात्। न च प्रकृतानपेक्षा। तदनपेक्षस्य तद्विषयत्वाभावेनासमानविषयतया विकल्पानुपपत्तेः। न हि जातु भवति किं नित्य आत्मा, अथानित्या बुद्धिरिति। तस्मादानन्तर्य्यं विना पूर्वप्रकृतापेक्ष इहाथशब्दः कस्मान्न भवतीत्यत आह। "पूर्वप्रकृतापेक्षायाश्च फलत आनन्तर्य्याव्यतिरेकात्।" अस्यार्थः। न वयमानन्तर्य्यार्थतां व्यसनितया रोचयामहे, किन्तु ब्रह्मजिज्ञासाहेतुभूतपूर्वप्रकृतसिद्धये। सा च पूर्वप्रकृतार्थापेक्षत्वेऽप्यथशब्दस्य सिध्यतीति व्यर्थ आनन्तर्य्यार्थत्वावधारणाग्रहोऽस्माकमिति। तदिदमुक्तं, 'फलत' इति। परमार्थतस्तु कल्पान्तरोपन्यासे पूर्वप्रकृतापेक्षा, न चेह कल्पान्तरोपन्यास इति पारिशेष्यादानन्तर्य्यार्थ एवेति युक्तम्॥ भवत्वानन्तर्य्यार्थः किमेवं सतीत्यत आह। "सति चानन्तर्य्यार्थत्वे" इति। न तावदस्य कस्यचिदत्रानन्तर्य्यमिति वक्तव्यं, तस्याभिधानमन्तरेणापि प्राप्तत्वात्। अवश्यं हि

पुरुषः किञ्चित् कृत्वा किञ्चित् करोति। न चानन्तर्य्यमा-
त्रस्य दृष्टमदृष्टं वा प्रयोजनं पश्यामः। तस्मात्तस्यैवानन्तर्य्यं
वक्तव्यं, यद्विना ब्रह्मजिज्ञासा न भवति, यस्मिन् सति तु
भवन्ती भवत्येव। तदिदमुक्तम्। [२४] "यत्पूर्ववृत्तं नियमेना-
पेक्षते" इति॥ स्यादेतत्। धर्मजिज्ञासाया इव ब्रह्मजिज्ञा-
साया अपि योग्यत्वात् स्वाध्यायानन्तर्य्यं, धर्मवद् ब्रह्मणो-
ऽप्याम्नायैकप्रमाणगम्यत्वात्। तस्य चागृहीतस्य स्वविषये
विज्ञानाजननात्, ग्रहणस्य च स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्यध्ययने-
नैव नियतत्वात्। तस्माद् वेदाध्ययनानन्तर्य्यमेव ब्रह्मजिज्ञा-
साया अथशब्दार्थ इत्यत आह। [२५] "स्वाध्यायानन्तर्य्यं तु
समानं धर्मब्रह्मजिज्ञासयोः।" अत्र च स्वाध्यायेन विषयेण
तद्विषयमध्ययनं लक्षयति। तथा चाथातो धर्मजिज्ञासेत्यने-
नैव गतमिति नेदं सूत्रमारब्धव्यम्। धर्मशब्दस्य वेदार्थमा-
त्रोपलक्षणतया धर्मवद् ब्रह्मणोऽपि वेदार्थत्वाविशेषेण वेदा-
ध्ययनानन्तर्य्योपदेशसाम्यादित्यर्थः॥ चोदयति। [२५] "नन्विह
कर्मावबोधानन्तर्य्यं विशेषो धर्मजिज्ञासातो ब्रह्मजिज्ञासायाः।"
अस्यार्थः। 'विविदिषन्ति यज्ञेन' इति तृतीयाश्रुत्या यज्ञादी-
नामङ्गत्वेन ब्रह्मज्ञाने विनियोगात्, ज्ञानस्यैव कर्मतयेच्छां
प्रति प्राधान्यात्, प्रधानसम्बन्धाच्चाप्रधानानां पदार्थान्तराणां
तत्रापि च न वाक्यार्थज्ञानोत्पत्तावङ्गभावो यज्ञादीनां, वाक्या-
र्थज्ञानस्य वाक्यादेवोत्पत्तेः। न च वाक्यं सहकारितया
कर्माण्यपेक्षत इति युक्तम्। अकृतकर्मणामपि विदितपदतद-
र्थसङ्गतीनां समधिगतशाब्दन्यायतत्त्वानां गुणप्रधानभूतपूर्वा-
परपदार्थाकाङ्क्षासन्निधियोग्यतानुसन्धानवतामप्रत्यूहं वाक्या-
र्थप्रत्ययोत्पत्तेः। अनुत्पत्तौ वा विधिनिषेधवाक्यार्थप्रत्यया-
भावेन तदर्थानुष्ठानपरिवर्जनाभावप्रसङ्गः। तद्बोधतस्तु तद-

र्थानुष्ठानपरिवर्जने परस्पराश्रयः। तस्मिन् सति तदर्थानुष्ठानपरिवर्जनं, ततश्च तद्बोध इति। न च वेदान्तवाक्यानामेव स्वार्थप्रत्यायने कर्मापेक्षा, न वाक्यान्तराणामिति साम्प्रतम्। विशेषहेतोरभावात्। तत्त्वमसीतिवाक्यात् त्वंपदार्थस्य कर्त्तृभोक्तृरूपस्य जीवात्मनो नित्यशुद्धबुद्धोदासीनस्वभावेन तत्पदार्थेन परमात्मनैक्यमशक्यं द्रागित्येव प्रतिपत्तुम्, आपाततोऽशुद्धसत्त्वैर्योग्यताविरहनिश्चयात्। यज्ञतपोदानतनूकृतान्तर्मलास्तु विशुद्धसत्त्वाः श्रद्दधाना योग्यतावगमपुरःसरं तादात्म्यमवगमिष्यन्तीति चेत्? तत्किमिदानीं प्रमाणकारणं योग्यतावधारणमप्रमाणात्कर्मणो वक्तुमध्यवसितोऽसि। प्रत्यक्षाद्यतिरिक्तं वा कर्मापि प्रमाणम्। वेदान्ताविरुद्धतन्मूलन्यायबलेन तु योग्यतावधारणे कृतं कर्मभिः। तस्मात् 'तत्त्वमसी'त्यादेः श्रुतमयेन ज्ञानेन जीवात्मनः परमात्मभावं गृहीत्वा, तन्मूलया चोपपत्त्या व्यवस्थाप्य, तदुपासनायां भावनापराभिधानायां दीर्घकालनैरन्तर्य्यवत्यां ब्रह्मसाक्षात्कारफलायां यज्ञादीनामुपयोगः। यथाहुः। 'स तु दीर्घकालादरनैरन्तर्य्यसत्काराऽऽसेवितो दृढ़भूमिः' इति। ब्रह्मचर्य्यतपःश्रद्धायज्ञादयश्च सत्कारः। अत एव श्रुतिः 'तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः' इति। विज्ञाय तर्कोपकरणेन शब्देन प्रज्ञां भावनां कुर्वीतेत्यर्थः। अत्र च यज्ञादीनां श्रेयःपरिपन्थिकल्मषनिबर्हणद्वारेणोपयोग इति केचित्। पुरुषसंस्कारद्वारेणेत्यन्ये। यज्ञादिसंस्कृतो हि पुरुष आदरनैरन्तर्य्यदीर्घकालैरासेवमानो ब्रह्मभावनामनाद्यविद्यावासनां समूलकाषं कषति। ततोऽस्य प्रत्यगात्मा सुप्रसन्नः केवलो विशदीभवति। अत एव स्मृतिः॥

'महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते तनुः'।

'यस्यैतेऽष्टाचत्वारिंशत्संस्काराः' इति च। अपरे तु ऋणत्रयापाकरणेन ब्रह्मज्ञानोपयोगं कर्मणामाहुः। अस्ति हि स्मृतिः।

'ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत्' इति।

अन्ये तु 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन' इत्यादिश्रुतिभ्यस्तत्तत्फलाय चोदितानामपि कर्मणां संयोगपृथक्त्वेन ब्रह्मभावनां प्रत्यङ्गभावमाचक्षते, क्रत्वर्थस्येव खादिरत्वस्य वीर्य्यार्थताम्, एकस्य तूभयार्थत्वे संयोगपृथक्त्वमिति न्यायात्। अत एव पारमर्षं सूत्रम्। 'सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत्' इति। यज्ञतपोदानादि सर्वं तदपेक्षा ब्रह्मभावनेत्यर्थः। तस्माद्यदि श्रुत्यादयः प्रमाणं, यदि वा पारमर्षं सूत्रं, सर्वथा यज्ञादिकर्मसमुच्चिता ब्रह्मोपासना विशेषणत्रयवत्यनाद्यविद्यातद्वासनासमुच्छेदक्रमेण ब्रह्मसाक्षात्काराय मोक्षापरनाम्ने कल्पत इति तदर्थं कर्माण्यनुष्ठेयानि। न चैतानि दृष्टादृष्टसामवायिकारादुपकारहेतुभूतौपदेशिकातिदेशिकक्रमपर्य्यन्ताङ्गग्रामसहितपरस्परविभिन्नकर्मस्वरूपतदधिकारिभेदपरिज्ञानं विना शक्यान्यनुष्ठातुम्। न च धर्ममीमांसापरिशीलनं विना तत्परिज्ञानम्। तस्मात् साधूक्तं 'कर्मावबोधानन्तर्य्यं विशेषः' इति। कर्मावबोधेन हि कर्मानुष्ठानसाहित्यं भवति ब्रह्मोपासनाया इत्यर्थः। तदेतन्निराकरोति। "न" कुतः, "कर्मावबोधात् प्रागप्यधीतवेदान्तस्य ब्रह्मजिज्ञासोपपत्तेः"। इदमत्राकूतम्। ब्रह्मोपासनया भावनापराभिधानया कर्माण्यपेक्ष्यन्त इत्युक्तं, तत्र ब्रूमः। क्व पुनरस्याः कर्मापेक्षा;—किं कार्य्ये, यथाऽऽग्नेयादीनां परमापूर्वे चिरभाविफलानुकूले जनयितव्ये समिदाद्यपेक्षा, स्वरूपे वा; यथा तेषामेव हिरवत्तपुरोडाशादिद्रव्याग्निदेवताद्यपेक्षा। न

तावत् कार्य्यं । तस्य विकल्पासहत्वात् । तथाहि । ब्रह्मोपासनाया ब्रह्मस्वरूपसाक्षात्कारः कार्य्यमभ्युपेयः, स चोत्पाद्यो वा स्यात्, यथा संयवनस्य पिण्डः । विकार्य्यो वा, यथाऽवघातस्य व्रीहयः । संस्कार्य्यो वा, यथा प्रोक्षणस्योलूखलादयः । प्राप्यो वा, यथा दोहनस्य पयः । न तावदुत्पाद्यः । न, खलु घटादिसाक्षात्कार इव जडस्वभावेभ्यो घटादिभ्यो भिन्न। इन्द्रियाद्याधेयो ब्रह्मसाक्षात्कारो भावनाधेयः सम्भवति, ब्रह्मणोऽपराधीनप्रकाशतया तत्साक्षात्कारस्य तत्स्वाभाव्येन नित्यतयोत्पाद्यत्वानुपपत्तेः । ततो भिन्नस्य वा भावनाधेयस्य साक्षात्कारस्य प्रतिभाप्रत्ययवत्संशयाक्रान्ततया प्रामाण्यायोगात् । तद्विधस्य तत्सामग्रीकस्यैव बहुलं व्यभिचारोपलब्धेः । न खल्वनुमानविबुद्धं वह्निं भावयतः शीतातुरस्य शिशिरभरमन्थरतरकायकाण्डस्य स्फुरज्ज्वालाजटिलानलसाक्षात्कारः प्रमाणान्तरेण संवाद्यते । विसंवादस्य बहुलमुपलम्भात्, तस्मात् प्रामाणिकसाक्षात्कारलक्षणकार्य्याभावान्नोपासनाया उत्पाद्ये कर्म्मापेक्षा । न च कूटस्थनित्यस्य सर्व्वव्यापिनो ब्रह्मण उपासनातो विकारसंस्कारप्राप्तयः सम्भवन्ति । स्यादेतत् । मा भूद् ब्रह्मसाक्षात्कार उत्पाद्यादिरूप उपासनायाः, संस्कार्य्यस्त्वनिर्वचनीयानाद्यविद्याद्वयपिधानापनयनेन भविष्यति, प्रतिसीरापिहिता नर्त्तकीव प्रतिसीरापनयद्वारा रङ्गव्यापृतेन । तत्र च कर्म्मणामुपयोगः । एतावांस्तु विशेषः । प्रतिसीरापनये पारिषदानां नर्त्तकीविषयसाक्षात्कारो भवति । इह तु अविद्यापिधानापनयमात्रमेव नापरमुत्पाद्यमस्ति । ब्रह्मसाक्षात्कारस्य ब्रह्मस्वभावस्य नित्यत्वेनानुत्पाद्यत्वात् ॥ अत्रोच्यते । का पुनरियं ब्रह्मोपासना ? किं शाब्दज्ञानमात्रसन्ततिराहो निर्विचिकित्सशाब्दज्ञानसन्ततिः ?

यदि शाब्दज्ञानमात्रसन्ततिः, किमियमभ्यस्यमानाप्यविद्यां समुच्छेत्तुमर्हति। तत्त्वविनिश्चयस्तदभ्यासो वा सवासनं विपर्य्यासमुन्मूलयेत्, न संशयाभ्यासः, सामान्यमात्रदर्शनाभ्यासो वा। नहि स्थाणुर्वा पुरुषो वेति वाऽऽरोहपरिणाहवद् द्रव्यमिति वा शतशोऽपि ज्ञानमभ्यस्यमानं पुरुष एवेति निश्चयाय पर्य्याप्नोति विशेषदर्शनात्। ननूक्तं श्रुतमयेन ज्ञानेन जीवात्मनः परमात्मभावं गृहीत्वा, युक्तिमयेन च व्यवस्थाप्यत इति। तस्मान्निर्विचिकित्सशाब्दज्ञानसन्ततिरूपोपासना कर्मसहकारिण्यविद्याद्वयोच्छेदहेतुः। न चासावनुत्पादितब्रह्मानुभवा तदुच्छेदाय पर्य्याप्ता। साक्षात्काररूपो हि विपर्य्यासः साक्षात्काररूपेणैव तत्त्वज्ञानेनोच्छिद्यते, न तु परोक्षावभासेन। दिङ्मोहालातचक्रचलद्वृक्षमरुमरीचिसलिलादिविभ्रमेष्वपरोक्षावभासिषु अपरोक्षावभासिभिरेव दिगादितत्त्वप्रत्ययैर्निवृत्तिदर्शनात्। नो खल्वाप्तवचनलिङ्गादिनिश्चितदिगादितत्त्वानां दिङ्मोहादयो निवर्त्तन्ते। तस्मात् त्वम्पदार्थस्य तत्पदार्थत्वेन साक्षात्कार एषितव्यः। एतावता हि त्वंपदार्थस्य दुःखिशोकित्वादिसाक्षात्कारनिवृत्तिर्नान्यथा। न चैष साक्षात्कारो मीमांसासहितस्यापि शब्दस्य प्रमाणस्य फलम्, अपि तु प्रत्यक्षस्य, तस्यैव तत्फलत्वनियमात्। अन्यथा कुटजबीजादपि वटाङ्कुरोत्पत्तिप्रसङ्गात्। तस्मान्निर्विचिकित्सवाक्यार्थभावनापरिपाकसहितमन्तःकरणं त्वंपदार्थस्यापरोक्षस्य तत्तदुपाध्याकारनिषेधेन तत्पदार्थतामनुभावयतीति युक्तम्। न चायमनुभवो ब्रह्मस्वभावो येन न जन्येत, अपि त्वन्तःकरणस्यैव वृत्तिभेदो ब्रह्मविषयः, न चैतावता ब्रह्मणो नापराधीनप्रकाशता। नहि शाब्दज्ञानप्रकाश्यं ब्रह्म स्वयं प्रकाशं न भवति। सर्वोपाधिरहितं हि स्वयंज्योतिरिति गीयते, न

तूपहितमपि। यथाह स्म भगवान् भाष्यकारः। 'नायमेकान्तेनाविषयः' इति। न चान्तःकरणवृत्तावप्यस्य साक्षात्कारे सर्वोपाधिविनिर्मोकः। तस्यैव तदुपाधेर्विनश्यदवस्थस्य स्वपरोपाधिविरोधिनो विद्यमानत्वात्। अन्यथा चैतन्यच्छायापत्तिं विनाऽन्तःकरणवृत्तेः स्वयमचेतनायाः स्वप्रकाशत्वानुपपत्तौ साक्षात्कारत्वायोगात्। न चानुमितभावितवह्निसाक्षात्कारवत्प्रतिभात्वेनास्याप्रामाण्यं, तत्र वह्निस्वलक्षणस्य परोक्षत्वात्। इह तु ब्रह्मरूपस्योपाधिकलुषितस्य जीवस्य प्रागप्यपरोक्षत्वात्। नहि शुद्धबुद्धत्वादयो वस्तुतस्ततोऽतिरिच्यन्ते। जीव एव तु तत्तदुपाधिरहितः शुद्धबुद्धादिस्वभावो ब्रह्मेति गीयते। न च तत्तदुपाधिविरहोऽपि ततोऽतिरिच्यते। तस्माद्यथा गान्धर्वशास्त्रार्थज्ञानाभ्यासाहितसंस्कारसचिवश्रोत्रेन्द्रियेण षड्जादिस्वरग्राममूर्च्छनाभेदमध्यक्षमनुभवति, एवं वेदान्तार्थज्ञानाभ्यासाहितसंस्कारो जीवस्य ब्रह्मभावमन्तःकरणेनेति॥ अन्तःकरणवृत्तौ ब्रह्मसाक्षात्कारे जनयितव्येऽस्ति तदुपासनायाः कर्मापेक्षेति चेत्? न। तस्याः कर्मानुष्ठानेन सहभावाभावेन तत्सहकारित्वानुपपत्तेः। न खलु तत्त्वमसीत्यादेर्वाक्यान्निर्विचिकित्सं शुद्धबुद्धोदासीनस्वभावमकर्तृत्वाद्युपेतमपेतब्राह्मणत्वादिजातिं देहाद्यतिरिक्तमेकमात्मानं प्रतिपद्यमानः कर्मस्वधिकारमवबोद्धुमर्हति। अनर्हश्च कथं कर्त्ता वाऽधिकृतो वा? यद्युच्येत निश्चितेऽपि तत्त्वे विपर्य्यासनिबन्धनो व्यवहारोऽनुवर्त्तमानो दृश्यते, यथा गुडस्य माधुर्य्यविनिश्चयेऽपि पित्तोपहतेन्द्रियाणां तिक्तावभासानुवृत्तिः, आस्वाद्य थूत्कृत्य त्यागात्। तस्मादविद्यासंस्कारानुवृत्त्या कर्मानुष्ठानं, तेन च विद्या सहकारिणा तत्समुच्छेद उपपत्स्यते। न च कर्माविद्यात्मकं कथमविद्यामुच्छिनत्ति, कर्मणो

वा तदुच्छेदकस्य कुत उच्छेद इति वाच्यम्। सजातीयस्वपरविरोधिनां भावानां बहुलमुपलब्धेः। यथा पयः पयोऽन्तरं जरयति, स्वयं च जीर्य्यति। यथा विषं विषान्तरं शमयति, स्वयं च शाम्यति। यथा वा कतकरजो रजोऽन्तराविले पाथसि प्रक्षिप्तं रजोऽन्तराणि भिन्दत्, स्वयमपि भिद्यमानमनाविलं पाथः करोति। एवं कर्माविद्यात्मकमपि अविद्यान्तराणि अपगमयत् स्वयमप्यपगच्छतीति॥ अत्रोच्यते। सत्यं 'सदेव सोम्येदमित्यु पक्रमात्तत्त्वमसीत्यन्तात् शब्दाद् ब्रह्ममीमांसोपकरणादसकृदभ्यस्ताद्, निर्विचिकित्सेऽनाद्यविद्योपादानदेहाद्यतिरिक्तप्रत्यगात्मतत्त्वावबोधे जातेऽपि, अविद्यासंस्कारानुवृत्तावनुवर्त्तन्ते सांसारिकाः प्रत्ययास्तद्व्यवहाराश्च, तथापि तानप्ययं व्यवहारप्रत्ययान् मिथ्येति मन्यमानो विद्वान्न श्रद्धत्ते पित्तोपहतेन्द्रिय इव गुडं थूत्कृत्य त्यजन्नपि तस्य तिक्तताम्। तथा चायं क्रियाकरणेतिकर्त्तव्यताफलप्रपञ्चमतात्त्विकं विनिश्चिन्वन् कथमधिकृतो नाम, विदुषो ह्यधिकारोऽन्यथा पशुशूद्रादीनामप्यधिकारो दुर्वारः स्यात्। क्रियाकर्त्रादिस्वरूपविभागं च विद्स्यमान इह विद्वानभिमतः कर्मकाण्डे। अत एव भगवानविद्वद्विषयत्वं शास्त्रस्य वर्णयाम्बभूव भाष्यकारः। तस्माद्यथा राजजातीयाभिमानकर्त्तृके राजसूये न विप्रवैश्यजातीयाभिमानिनोरधिकारः। एवं द्विजातिकर्त्तृक्रियाकरणादिविभागाभिमानिकर्त्तृके कर्मणि न तदनभिमानिनोऽधिकारः। न चानधिकृतेन समर्थेनापि कृतं वैदिकं कर्म फलाय कल्पते, वैश्यस्तोम इव ब्राह्मणराजन्याभ्याम्। तेन दृष्टार्थेषु कर्मसु शक्तः प्रवर्त्तमानः प्राप्नोतु फलं, दृष्टत्वात्। अदृष्टार्थेषु तु शास्त्रैकसमधिगम्यं फलमनधिकारिणि न युज्यत इति नोपासनाकार्य्ये कर्मापेक्षा। स्यादेतत्। मनुष्याभि-

मानवदधिकारिके कर्मणि विहिते यथा तदभिमानरहितस्या- नधिकारः। एवं निषेधविधयोऽपि मनुष्याधिकारा इति तद- भिमानरहितस्तेष्वपि नाधिक्रियेत पश्वादिवत्। तथा चायं निषिद्धमनुतिष्ठन् न प्रत्यवेयात् तिर्य्यगादिवदिति भिन्नकर्मता- पातः। मैवम्। न खल्वयं सर्वथा मनुष्याभिमानरहितः, किं त्वविद्यासंस्कारानुवृत्त्याऽस्य मात्रया तदभिमानोऽनुवर्त्तते। अनुवर्त्तमानञ्च मिथ्येति मन्यमानो न श्रद्धत्त इत्युक्तम्। किमतो यद्येवम् एतदतो भवति। विधिषु श्राद्धोऽधिकारी, नाश्राद्धः। ततश्च मनुष्याद्यभिमानेन श्रद्दधानो न विधिशास्त्रेणाधिक्रि- यते। तथा च स्मृतिरश्रद्धया हुतं दत्तमित्यादिका। निषेध- शास्त्रं तु न श्रद्धामपेक्षते। अपि तु निषिध्यमानक्रियोन्मुखो नर इत्येव प्रवर्त्तते। तथा च सांसारिक इव श्रद्धावगतब्रह्म- तत्त्वोऽपि निषेधमतिक्रम्य प्रवर्त्तमानः प्रत्यवैतीति न भिन्न- कर्मदर्शनाभ्युपगमः। तस्मान्नोपासनायाः कार्य्ये कर्मापेक्षा। अत एव नोपासनोत्पत्तावपि निर्विचिकित्सशाब्दज्ञानोत्- पत्त्युत्तरकालमनधिकारः कर्मणीत्युक्तम्। तथा च श्रुतिः।

'न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः'।

तत्किमिदानीमनुपयोग एव सर्वथेह कर्मणाम्। तथा च 'विविदिषन्ति यज्ञेन' इत्याद्याः श्रुतयो विरुध्येरन्। न। आरा- दुपकारकत्वात् कर्मणां यज्ञादीनाम्। तथाहि। 'तमेतमा- त्मानं वेदानुवचनेन' नित्यस्वाध्यायेन 'ब्राह्मणा विविदिषन्ति' वेदितुमिच्छन्ति, न तु विदन्ति, वस्तुतः प्रधानस्यापि वेदनस्य प्रकृत्यर्थतया शब्दतो गुणत्वादिच्छायाश्च प्रत्ययार्थतया प्राधा- न्यात्। प्रधानेन च कार्य्यसम्प्रत्ययात्। नहि राजपुरुषमान- येत्युक्ते वस्तुतः प्रधानमपि 'राजा' पुरुषविशेषणतया शब्दत उपसर्जनमानीयतेऽपि तु 'पुरुष' एव। शब्दतस्तस्य प्राधा-

न्यात्। एवं वेदानुवचनस्येव यज्ञस्यापीच्छासाधनतया विधानम्। एवं तपसोऽनाशकस्य कामानशनमेव तपः, हितमितमेध्याशिनो हि ब्रह्मणि विविदिषा भवति, न तु सर्वथाऽनश्नतो, मरणात्। नापि चान्द्रायणादितपःशीलस्य। धातुवैषम्यापत्तेः। एतानि च नित्यान्युपात्तदुरितनिबर्हणेन पुरुषं संस्कुर्वन्ति। तथा च श्रुतिः। 'स ह वा आत्मयाजी यो वेद इदं मेऽनेनाङ्गं संस्क्रियत इदं मेऽनेनाङ्गमुपधीयते' इति। अनेनेति प्रकृतं यज्ञादि परामृशति। स्मृतिश्च 'यस्यैतेऽष्टाचत्वारिंशत्संस्काराः' इति। नित्यनैमित्तिकानुष्ठानप्रक्षीणकल्मषस्य च विशुद्धसत्त्वस्याविदुष एव उत्पन्नविविदिषस्य ज्ञानोत्पत्तिं दर्शयत्याथर्वणी श्रुतिः। 'विशुद्धसत्त्वस्ततस्तु तं पश्यति निष्कलं ध्यायमानः' इति। स्मृतिश्च।

'ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात् पापस्य कर्मणः'

इत्यादिका। क्लृप्तेनैव च नित्यानां कर्मणां नित्ये हि तेनोपात्तदुरितनिबर्हणेन पुरुषसंस्कारेण, ज्ञानोत्पत्तावङ्गभावोपपत्तौ न संयोगपृथक्त्वेन साक्षादङ्गभावो युक्तः, कल्पनागौरवापत्तेः। तथाहि। नित्यकर्मानुष्ठानाद्धर्मोत्पादः, ततः पाप्मा निवर्त्तते, स ह्यनित्याशुचिदुःखरूपे संसारे नित्यशुचिसुखख्यातिलक्षणेन विपर्य्यासेन चित्तसत्त्वं मलिनयति, अतः पापनिवृत्तौ प्रत्यक्षोपपत्तिद्वारापावरणे सति प्रत्यक्षोपपत्तिभ्यां संसारस्यानित्याशुचिदुःखरूपतामप्रत्यूहमवबुध्यते, ततोऽस्यास्मिन्ननभिरतिसंज्ञं वैराग्यमुपजायते, ततस्तज्जिहासोपावर्त्तते, ततो हानोपायं पर्य्येषते, पर्य्येषमाणश्चात्मतत्त्वज्ञानमस्योपाय इत्युपश्रुत्य तज्जिज्ञासते, ततः श्रवणादिक्रमेण तज्जानातीत्यारादुपकारकत्वं तत्त्वज्ञानोत्पादं प्रति चित्तसत्त्वशुद्ध्या कर्म्मणां युक्तम्। इमं चार्थमनुवदति भगवद्गीता।—

'आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते ।
योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते' ॥

एवं चाननुष्ठितकर्मापि प्राग्भवीयकर्मवशाद्यो विशुद्धसत्त्वः संसारासारतादर्शनेन निष्पन्नवैराग्यः, कृतं तस्य कर्मानुष्ठानेन वैराग्योत्पादोपयोगिना । प्राग्भवीयकर्मानुष्ठानादेव तत्सिद्धेः । इममेव च पुरुषधौरेयभेदमधिकृत्य प्रवृत्ते श्रुतिः । 'यदि वेतरथा ब्रह्मचर्य्यादेव प्रव्रजेत्' इति । तदिदमुक्तम् । "कर्माव-बोधात्[२५]'प्रागप्यधीतवेदान्तस्य ब्रह्मजिज्ञासोपपत्तेः" इति । अत एव न ब्रह्मचारिण ऋणानि सन्ति, येन तदपाकरणार्थं कर्मानुतिष्ठेत् । एतदनुरोधाच्च 'जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभि-र्ऋणवान् जायते' इति गृहस्थः सम्पद्यमान इति व्याख्ये-यम् । अन्यथा 'यदि वेतरथा ब्रह्मचर्य्यादेव' इति श्रुतिर्विरुध्येत । गृहस्थस्यापि च ऋणापाकरणं सत्त्वशुद्ध्यर्थमेव । जरामर्यवादो भस्मान्ततावादोऽन्त्येष्टयश्च कर्मजडानविदुषः प्रति, न त्वात्मत-त्त्वपण्डितान् । तस्मात्तस्यानन्तर्य्यमथशब्दार्थो यद्विना ब्रह्म-जिज्ञासा न भवति, यस्मिंस्तु सति भवन्ती भवत्येव । न चेत्थं कर्मावबोधानन्तर्य्यं, तस्मान्न कर्मावबोधानन्तर्य्यमथशब्दार्थ इति सर्वमवदातम् ।

स्यादेतत् । मा भूदग्निहोत्रयवागूपाकवदर्थः क्रमः, श्रौतस्तु भविष्यति, 'गृही भूत्वा वनी भवेत्' 'वनी भूत्वा प्रव्र-जेत्' इति जाबालश्रुतिर्गार्हस्थ्येन हि यज्ञाद्यनुष्ठानं सूचयति । स्मरन्ति च ।

'अधीत्य विधिवद् वेदान् पुत्त्रांश्चोत्पाद्य धर्मतः ।
इष्ट्वा च शक्तितो यज्ञैर्मनो मोक्षे निवेशयेत्' ॥

निन्दति च ।

'अनधीत्य द्विजो वेदाननुत्पाद्य तथात्मजान् ।

अनिष्टा चैव यद्दैव मोक्षमिच्छन् व्रजत्यधः' ॥

इति। अत आह। "यथा[25] च हृदयाद्यवदानानामानन्तर्य्यनियमः। कुतः"। 'हृदयस्याग्रेऽवद्यति अथ जिह्वाया अथ वक्षसः' इत्यथाग्रशब्दाभ्यां 'क्रमस्य विवक्षितत्वात्,' न[26] तथेह क्रमो विवक्षितः'। श्रुत्या तथैवानियमप्रदर्शनात्, 'यदि वेतरथा ब्रह्मचर्य्यादेव प्रव्रजेद् गृहाद्वा वनाद्वा' इति। एतावता हि वैराग्यमुपलक्षयति। अत एव 'यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेत्' इति श्रुतिः। निन्दावचनं चाविशुद्धसत्त्वपुरुषाभिप्रायम्। अविशुद्धसत्त्वो हि मोक्षमिच्छन्नालस्यात्तदुपायेऽप्रवर्त्तमानो गृहस्थधर्ममपि नित्यनैमित्तिकमनाचरन्, प्रतिक्षणमुपचीयमानपाप्माऽधोगतिं गच्छतीत्यर्थः।

स्यादेतत्। मा भूच्छ्रौत आर्थो वा क्रमः, पाठस्थानमुख्यप्रवृत्तिप्रमाणकस्तु कस्मान्न भवतीत्यत आह। "शेषशे[27]षित्वे प्रमाणाभावात्"। शेषाणां समिदादीनां शेषिणाञ्चाग्नेयादीनामेकफलवदुपकारोपनिबद्धानामेकफलावच्छिन्नानामेकप्रयोगवचनोपगृहीतानामेकाधिकारिकर्तृकाणामेकपौर्णमास्यमावस्याकालसम्बद्धानां युगपदनुष्ठानाशक्तेः सामर्थ्यात् क्रमप्राप्तौ तद्विशेषापेक्षायां पाठादयस्तद्भेदनियमाय प्रभवन्ति, यत्र तु न शेषशेषिभावो नाप्येकाधिकारावच्छेदो, यथा सौर्य्यार्य्यमणप्राजापत्यादीनां, तत्र क्रमभेदापेक्षाभावान्न पाठादिः क्रमविशेषनियमे प्रमाणम्, अवर्जनीयतया तस्य तत्रागतत्वात्। न चेह धर्मब्रह्मजिज्ञासयोः शेषशेषिभावे श्रुत्यादीनामन्यतमं प्रमाणमस्तीति ॥ ननु शेषशेषिभावाभावेऽपि क्रमनियमो दृष्टः, यथा गोदोहनस्य पुरुषार्थस्य दर्शपौर्णमासिकैरङ्गैः सह, यथा वा दर्शपौर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेतेति दर्शपौर्णमाससोमयोरशेषशेषिणोरित्यत आह, "अधि[28]-

क्रताधिकारे च प्रमाणाभावात्” इति योजना । स्वर्गकामस्य हि दर्शपौर्णमासाधिकृतस्य पशुकामस्य सतो दर्शपौर्णमासक्रत्वर्थाप्प्रणयनाश्रिते गोदोहनेऽधिकारः । नो खलु गोदोहनद्रव्यमव्याप्रियमाणं साक्षात् पशून् भावयितुमर्हति । न च व्यापारान्तराविष्टं श्रूयते, यतस्तदङ्गक्रममतिपतेत् । अप्प्रणयनाश्रितं तु प्रतीयते ‘चमसेनापः प्रणयेद्गोदोहनेन पशुकामस्य’ इति समभिव्याहारात् । योग्यत्वाच्चास्यापां प्रणयनं प्रति । तस्मात् क्रत्वर्थाप्प्रणयनाश्रितत्वाद्गोदोहनस्य तत्क्रमेण पुरुषार्थमपि गोदोहनं क्रमवदिति सिद्धम् । श्रुतिनिराकरणेनैवेष्टिसोमक्रमवदपि क्रमोऽप्यपास्तो वेदितव्यः । ‘शेषशेषित्वाधिकृताधिकाराभावेऽपि क्रमो विवक्ष्येत, यद्येकफलावच्छेदो भवेत्, यथाग्नेयादीनां षण्णामेकस्वर्गफलावच्छिन्नानां, यदि वा जिज्ञास्यब्रह्मणोऽंशो धर्मः स्यात्, यथा चतुर्लक्षणीव्युत्पाद्यं ब्रह्म केनचित्केनचिदंशेनैकेन लक्षणेन व्युत्पाद्यते, तत्र चतुर्णां लक्षणानां जिज्ञास्याभेदेन परस्परसम्बन्धे सति क्रमो विवक्षितस्तथेहाप्येकजिज्ञास्यतया धर्मब्रह्मजिज्ञासयोः क्रमो विवक्ष्येत, न चैतदुभयमप्यस्तीत्याह । “फलजिज्ञास्यभेदाच्च” । फलभेदं विभजते । “अभ्युदयफलं धर्मज्ञानम्” इति । जिज्ञासाया वस्तुतो ज्ञानतन्त्रत्वाज्ज्ञानफलं जिज्ञासाफलमिति भावः । न केवलं स्वरूपतः फलभेदः, तदुत्पादनप्रकारभेदादपि तद्भेद इत्याह । “तच्चानुष्ठानापेक्षं ‘ब्रह्मज्ञानं च नानुष्ठानान्तरापेक्षम्” । शाब्दज्ञानाभ्यासान्नानुष्ठानान्तरमपेक्षते, नित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठानसहभावस्यापास्तत्वादिति भावः । जिज्ञास्यभेदमात्यन्तिकमाह । “भव्यं च धर्मः” इति । भविता भव्यः, कर्त्तरि कृत्यः । भविता च भावकव्यापारनिर्वर्त्यतया तत्तन्त्र इति, ततः प्राग् ज्ञानकाले

नास्तीत्यर्थः। भूतं सत्यं, सदेकान्ततो न कदा चिदसदित्यर्थः। न केवलं स्वरूपतो जिज्ञास्ययोर्भेदो ज्ञापकप्रमाणप्रवृत्तिभेदादपि भेद इत्याह। “चो[२८]दनाप्रवृत्तिभेदाच्च”। चोदनेति वैदिकं शब्दमाह, विशेषेण सामान्यस्य लक्षणात्। प्रवृत्तिभेदं विभजते। “या[२८] हि चोदना धर्मस्य” इति। आप्तादीनां पुरुषाभिप्रायभेदानामसम्भवादपौरुषेये वेदे चोदनोपदेशः। अत एवोक्तं ‘तस्य ज्ञानमुपदेशः’ इति। सा च साध्ये च पुरुषव्यापारे भावनायां, तद्विषये च यागादौ, स हि भावनाविषयः, तदधीननिरूपणत्वात् प्रयत्नस्य भावनायाः। षिञ् बन्धन इत्यस्य धातोर्विषयपदव्युत्पत्तेः। भावनायास्तद्द्वारेण च यागादेरपेक्षितोपायतामवगमयन्ती तत्वेच्छोपहारमुखेन पुरुषं ‘नियुञ्जानैव यागादिधर्ममवबोधयति नान्यथा। ‘ब्र[२९]ह्मचोदना तु पुरुषमवबोधयत्येव केवलं’ न तु प्रवर्त्तयन्त्यवबोधयति। कुतः; ‘अवबोधस्य’ प्रवृत्तिरहितस्य ‘चोदनाजन्यत्वात्’। नन्वात्मा ज्ञातव्य इत्येतद्विधिपरैर्वेदान्तैस्तदेकवाक्यतयाऽवबोधे प्रवर्त्तयद्भिरिव पुरुषो ब्रह्मावबोध्यत इति समानत्वं धर्मचोदनाभिर्ब्रह्मचोदनानामित्यत आह। “न[२९] पुरुषोऽवबोधे नियुज्यते”। अयमभिसन्धिः। न तावद् ब्रह्मसाक्षात्कारे पुरुषो नियोक्तव्यः, तस्य ब्रह्मस्वाभाव्येन नित्यत्वादकार्य्यत्वात्। नाप्युपासनायां, तस्या अपि ज्ञानप्रकर्षे हेतुभावस्यान्वयव्यतिरेकसिद्धतया प्राप्तत्वेनाविधेयत्वात्। नापि शाब्दबोधे, तस्याप्यधीतवेदस्य पुरुषस्य विदितपदतदर्थस्य समधिगतशाब्दन्यायतत्त्वस्याप्रत्यूहमुत्पत्तेः। अत्रैव दृष्टान्तमाह। “य[२९]थाक्षार्थौ” इति। दार्ष्टान्तिके योजयति। “तद्वत्” इति। अपि चात्मज्ञानविधिपरेषु वेदान्तेषु नात्मतत्त्वविनिश्चयः शाब्दः स्याद्, नहि तदात्मतत्त्वपरास्ते, किन्तु

तज्ज्ञानविधिपराः, यत्पराश्च ते त एव तेषामर्थाः । न च बोधस्य बोध्यनिष्ठत्वादपेक्षितत्वादन्यपरेभ्योऽपि बोध्यतत्त्वविनिश्चयः । समारोपेणापि तदुपपत्तेः । तस्मान्न बोधविधिपरा वेदान्ता इति सिद्धम् ॥ प्रकृतमुपसंहरति । "[२६]तस्मात्किमपि वक्तव्यम्" इति । यस्मिन्नसति ब्रह्मजिज्ञासा न भवति सति तु भवन्ती भवत्येवेत्यर्थस्तदाह । "[२८]उच्यते, नित्यानित्यवस्तुविवेकः" इत्यादि । नित्यः प्रत्यगात्मा, अनित्या देहेन्द्रियविषयादयः, तद्विषयश्चेद्विवेको निश्चयः, कृतमस्य ब्रह्मजिज्ञासया, ज्ञातत्वाद् ब्रह्मणः । अथ विवेको ज्ञानमात्रं न निश्चयः, तथा सत्येष विपर्य्यासादन्यः संशयः स्यात्, तथा च न वैराग्यं भावयेत्, अभावयन् कथं ब्रह्मजिज्ञासाहेतुः, तस्मादेवं व्याख्येयम् । नित्यानित्ययोर्वसतीति नित्यानित्यवस्तु तद्धर्मः, नित्यानित्ययोर्धर्मिणोस्तद्धर्माणां च विवेको नित्यानित्यवस्तुविवेकः । एतदुक्तं भवति । मा भूदिदं तद्वृत्तं नित्यमिदं तदनृतमनित्यमिति धर्मिविशेषयोर्विवेकः धर्मिमात्रयोर्नित्यानित्ययोस्तद्धर्मयोश्च विवेकं निश्चिनोत्येव । नित्यत्वं सत्यत्वं, तद्यस्यास्ति तन्नित्यं सत्यं, तथा चाऽऽस्थागोचरः । अनित्यत्वमसत्यत्वं, तद्यस्यास्ति तदनित्यमनृतं, तथा चानास्थागोचरः । तदेतेष्वनुभूयमानेषु युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरेषु विषयविषयिषु यद्वृत्तं नित्यं सुखं व्यवस्थास्यते, तदास्थागोचरो भविष्यति, यत्त्वनित्यमनृतं भविष्यति तापत्रयपरीतं तत् त्यक्ष्यत इति । सोऽयं नित्यानित्यवस्तुविवेकः प्राग्भवीयादैहिकाद्वा कर्मणो विशुद्धसत्त्वस्य भवत्यनुभवोपपत्तिभ्याम् । न खलु सत्यं नाम न किञ्चिदस्तीति वाच्यम् । तदभावे तदधिष्ठानस्यानृतस्याप्यनुपपत्तेः । शून्यवादिनामपि शून्यताया एव सत्यत्वात् । अथास्य पुरुषधौरेयस्यानुभवोपपत्तिभ्यामेवं सुनिपुणं निरूपयत, या च सत्य-

लोकाद् आ चावीचेर्जायस्व म्रियस्वेति विपरिवर्त्तमानं, क्षणमुहूर्त्तयामाहोरात्रार्द्धमासमासर्त्वयनवत्सरयुगचतुर्युगमन्वन्तरप्रलयमहाप्रलयमहासर्गावान्तरसर्गसंसारसागरोर्मिभिरनिशमुह्यमानं तापत्रयपरीतमात्मानं च जीवलोकं चावलोक्यास्मिन् संसारमण्डलेऽनित्याशुचिदुःखात्मकं प्रसंख्यानमुपावर्त्तते, ततोऽस्यैतादृशान्नित्यानित्यवस्तुविवेकलक्षणात् प्रसंख्यानात् "[२६]इहामुत्रार्थभोगविरागः" भवति। अर्य्यते प्रार्थ्यत इत्यर्थः फलमिति यावत्, तस्मिन् विरागोऽनाभोगात्मिकोपेक्षाबुद्धिः। "[२६]ततः'शमदमादिसाधनसम्पत्"। रागादिकषायमदिरामत्तं हि मनस्तेषु तेषु विषयेषूच्चावचमिन्द्रियाणि प्रवर्त्तयद्विविधाश्च प्रवृत्तीः पुण्यापुण्यफला भावयत्, पुरुषमतिघोरे विविधदुःखज्वालाजटिले संसारहुतभुजि जुहोति। प्रसंख्यानाभ्यासलब्धवैराग्यपरिपाकभग्नरागादिकषायमदिरामदं तु मनः पुरुषेणावजीयते वशीक्रियते। सोऽयमस्य वैराग्यहेतुको मनोविजयः 'शम'इति वशीकारसंज्ञ इति चाख्यायते। विजितं च मनस्तत्त्वविषयविनियोगयोग्यतां नीयते, सेयमस्य योग्यता'दमः'। यथा दान्तोऽयं वृषभयुवा, हलशकटादिवहनयोग्यः कृत इति गम्यते। 'आदि'ग्रहणेन च विषयतितिक्षातदुपरमतत्त्वश्रद्धाः संगृह्यन्ते। अत एव श्रुतिः। 'तस्मात् शान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः श्रद्धाचित्तो भूत्वाऽऽत्मन्येवात्मानं पश्येत्, सर्वमात्मनि पश्यति' इति। तदेतस्य शमदमादिरूपस्य साधनस्य सम्पदुत्कर्षः शमदमादिसाधनसम्पत्। ततोऽस्य संसारबन्धनान्मुमुक्षा भवतीत्याह। "[२६]मुमुक्षुत्वं च"। तस्य च नित्यशुद्धमुक्तसत्यस्वभावब्रह्मज्ञानं मोक्षस्य कारणमित्युपश्रुत्य तज्जिज्ञासा भवति, धर्मजिज्ञासायाः प्रागूर्ध्वं च, तस्मात्तेषामेवानन्तर्य्यं न धर्मजिज्ञासाया इत्याह। "[२६]तेषु हि" इति। न केवलं जिज्ञासामा-

त्वमपि तु ज्ञानमपीत्याह । "[२६]ज्ञातुं च" । उपसंहरति । "[२६]तस्मात्" इति ॥ क्रमप्राप्तमतःशब्दं व्याचष्टे । "[२६]अतःशब्दो हेत्वर्थः" । तमेवातःशब्दस्य हेतुरूपमर्थमाह । "[२६]यस्माद्वेद एव" इति । अत्रैवं परिचोद्यते । सत्यं यथोक्तसाधनसम्पत्त्यनन्तरं ब्रह्मजिज्ञासा भवति, सैव त्वनुपपन्ना, इहामुत्र फलोपभोगविरागस्यानुपपत्तेः । अनुकूलवेदनीयं हि फलम्, इष्टलक्षणत्वात् फलस्य । न चानुरागहेतावस्य वैराग्यं भवितुमर्हति । दुःखानुषङ्गदर्शनात् सुखेऽपि वैराग्यमिति चेत्, हन्त भोः सुखानुषङ्गाद्दुःखेऽप्यनुरागो न कस्माद्भवति । तस्मात्सुखे उपादीयमाने, दुःखपरिहारे प्रयतितव्यम्, अवर्जनीयतया दुःखमागतमपि परिहृत्य सुखमात्रं भोक्ष्यते । तद्यथा । मत्स्यार्थी सशल्कान् सकण्टकान् मत्स्यानुपादत्ते, स यावदादेयं तावदादाय विनिवर्त्तते । यथावा धान्यार्थी सपलालानि धान्यान्याहरति, स यावदादेयं तावदुपादाय निवर्त्तते । तस्माद् दुःखभयान्नानुकूलवेदनीयमैहिकं वाऽऽमुष्मिकं वा सुखं परित्यक्तमुचितम् । नहि मृगाः सन्तीति शालयो नोप्यन्ते, भिक्षुकाः सन्तीति स्थाल्यो नाधिश्रीयन्ते । अपि च दृष्टं सुखं चन्दनवनितादिसङ्गजन्म क्षयितालक्षणेन दुःखेनाघ्रातत्वादतिभीरुणा त्यज्येतापि, न त्वामुष्मिकं स्वर्गादि, तस्याविनाशित्वात् । श्रूयते हि 'अपाम सोमममृता अभूम' इति । तथाच 'अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवति' । न च कृतकत्वहेतुकं विनाशित्वानुमानमत्र सम्भवति । नरशिरःकपालशौचानुमानवदागमबाधितविषयत्वात् । '[२६]तस्माद्यथोक्तसाधनसम्पत्त्यभावान्न ब्रह्मजिज्ञासेति प्राप्तम् । एवं प्राप्ते आह भगवान् सूत्रकारः "[२६]अतः" इति । तस्यार्थं व्याचष्टे भाष्यकारः "[२६]यस्माद्वेद एव" इति । अयमभिसन्धिः । सत्यं मृगभिक्षुकादयः

शक्याः परिहर्त्तुं पाचककृषीवलादिभिः, दुःखं त्वनेकविधानेककारणसम्पातजमशक्यपरिहारम्, अन्ततः साधनपारतन्त्र्यक्षयितालक्षणयोर्दुःखयोः समस्तकृतकसुखाविनाभावनियमात्। नहि मधुविषसंपृक्तमन्नं विषं परित्यज्य समधु शक्यं शिल्पिवरेणापि भोक्तुम्। क्षयितानुमानोपोद्बलितं च 'तद्य- २०
थेह कर्मचितः" इत्यादि वचनं क्षयिताप्रतिपादकम्, 'अपाम सोम" इत्यादिकं वचनं मुख्यासम्भवे जघन्यवृत्तितामापादयति। यथाहुः पौराणिकाः।

'आभूतसंप्लवं स्थानममृतत्वं हि भाष्यते' इति।

अत्र च ब्रह्मपदेन तत्प्रमाणं वेद उपस्थापितः। स च योग्यत्वात्तद्यथेह कर्मचितः' इत्यादिरत इति सर्वनाम्ना परामृश्य, हेतुपञ्चम्या निर्दिश्यते। स्यादेतत्। यथा स्वर्गादेः कृतकस्य सुखस्य दुःखानुषङ्गस्तथा ब्रह्मणोऽपीत्यत आह। "[२०]तथा ब्रह्मविज्ञानादपि" इति। तेनायमर्थः। अतः स्वर्गादीनां क्षयिताप्रतिपादकाद् ब्रह्मज्ञानस्य च परमपुरुषार्थताप्रतिपादकादागमाद् 'यथोक्तसाधनसम्पत्' ततश्च जिज्ञासेति सिद्धम्। ब्रह्मजिज्ञासापदव्याख्यानमाह। "ब्रह्मणः" इति। षष्ठीसमासप्रदर्शनेन प्राचां वृत्तिकृतां ब्रह्मणे जिज्ञासा ब्रह्मजिज्ञासेति चतुर्थीसमासः परास्तो वेदितव्यः। 'तादर्थ्यसमासे प्रकृतिविकृतिग्रहणं कर्त्तव्यमिति कात्यायनीयवचनेन यूपदार्वादिष्वेव प्रकृतिविकारभूतेषु चतुर्थीसमासनियमात्, अप्रकृतिविकारभूत इत्येवमादौ तन्निषेधात्। अश्वघासादयः षष्ठीसमासा भविष्यन्तीत्यश्वघासादिषु षष्ठीसमासप्रतिविधानात्। षष्ठीसमासेऽपि च ब्रह्मणो वास्तवप्राधान्योपपत्तेरिति। स्यादेतत्। 'ब्रह्मणो जिज्ञासे'त्युक्ते तत्रानेकार्थत्वाद् ब्रह्मशब्दस्य संशयः, कस्य ब्रह्मणो जिज्ञासेति? अस्ति ब्रह्मशब्दो विप्रत्वजातौ,

यथा ब्रह्महत्येति; अस्ति च वेदे, यथा ब्रह्मोज्झमिति; अस्ति च परमात्मनि, यथा ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीति; तमिमं संशयमपाकरोति। "ब्रह्म[३१] च वक्ष्यमाणलक्षणम्" इति। यतो ब्रह्मजिज्ञासां प्रतिज्ञाय तज्ज्ञापनाय परमात्मलक्षणं प्रणयति, ततोऽवगच्छामः परमात्मजिज्ञासैवेयं न विप्रत्वजात्यादिजिज्ञासेत्यर्थः। षष्ठीसमासपरिग्रहेऽपि नेयं कर्मषष्ठी, किन्तु शेषलक्षणा, 'सम्बन्धमात्रं च शेष' इति ब्रह्मणो जिज्ञासेत्युक्ते ब्रह्मसम्बन्धिनी जिज्ञासेत्युक्तं भवति। तथा च ब्रह्मस्वरूपप्रमाणयुक्तिसाधनप्रयोजनजिज्ञासाः सर्वा ब्रह्मजिज्ञासार्थां ब्रह्मजिज्ञासयाऽवरुद्धा भवन्ति। साक्षात्पारम्पर्य्येण च ब्रह्मसम्बन्धात्। कर्मषष्ठ्यां तु ब्रह्मशब्दार्थः कर्म, स च स्वरूपमेवेति तत्प्रमाणादयो नावरुध्येरन्, तथा चाप्रतिज्ञातार्थचिन्ता प्रमाणादिषु भवेदिति ये मन्यन्ते तान् प्रत्याह। "ब्रह्मणः[३१]" इति। "कर्मणि" इति। अत्र हेतुमाह। "जिज्ञास्येति[३१]"। इच्छायाः प्रतिपत्त्यनुबन्धी ज्ञानं, ज्ञानस्य च ज्ञेयं ब्रह्म, न खलु ज्ञानं ज्ञेयं विना निरूप्यते, न च जिज्ञासा ज्ञानं विनेति प्रतिपत्त्यनुबन्धत्वात् प्रथमं जिज्ञासा कर्मैवापेक्षते, न तु सम्बन्धिमात्रम्। तदन्तरेणापि सति कर्मणि तन्निरूपणात्। नहि चन्द्रमसमादित्यं चोपलभ्य कस्यायमिति सम्बन्ध्यन्वेषणा भवति। भवति तु ज्ञानमित्युक्ते विषयान्वेषणा, किंविषयमिति? तस्मात्प्रथममपेक्षितत्वात् कर्मतयैव ब्रह्म सम्बध्यते, न सम्बन्धितामात्रेण, तस्य जघन्यत्वात्। तथा च 'कर्मणि षष्ठी'त्यर्थः। ननु सत्यं न जिज्ञास्यमन्तरेण जिज्ञासा निरूप्यते, जिज्ञास्यान्तरं त्वस्या भविष्यति, ब्रह्म तु शेषतया सम्भन्त्स्यते इत्यत आह। "जिज्ञास्यान्तरेति[३१]"। निगूढाभिप्रायश्चोदयति। "ननु[३१] शेषषष्ठीपरिग्रहेऽपि" इति। सामान्यसम्बन्धस्य विशेषसम्ब-

न्याविरोधेन कर्मताया अविघातेन जिज्ञासानिरूपणोपपत्ते-रित्यर्थः। निगूढ़ाभिप्राय एव दूषयति। "एवमपि प्रत्यक्षं ब्रह्मणः" इति। वाच्यस्य कर्मत्वस्य जिज्ञासया प्रथममपेक्षितस्य प्रथमसम्बन्धार्हस्य चान्वयपरित्यागेन, पश्चात् कथञ्चिदपेक्षितस्य सम्बन्धिमात्रस्य सम्बन्धो जघन्यः प्रथमः, प्रथमश्च जघन्य इति सुव्याहृतं न्यायतत्त्वम्। प्रत्यक्षपरोक्षाभिधानं च प्राथम्याप्राथम्यस्फुटत्वास्फुटत्वाभिप्रायम्। चोदकः स्वाभिप्रायमुद्घाटयति। "न व्यर्थो ब्रह्माश्रिताशेषेति"। व्याख्यातमेतदधस्तात्। समाधाता स्वाभिसन्धिमुद्घाटयति। "न, प्रधानपरिग्रहे" इति। वास्तवं प्राधान्यं ब्रह्मणः। शेषं सनिदर्शनमतिरोहितार्थं, श्रुत्यनुगमश्चातिरोहितः। तदेवमभिमतं समासं व्यवस्थाप्य जिज्ञासापदार्थमाह। "ज्ञातुम्" इति। स्यादेतत्। न ज्ञानमिच्छाविषयः। सुखदुःखावाप्तिपरिहारौ वा तदुपायौ वा तद्द्वारेणेच्छागोचरः। न चैवं ब्रह्मविज्ञानम्। न खल्वेतदनुकूलमिति वा प्रतिकूलनिवृत्तिरिति वाऽनुभूयते। नापि तयोरुपायः। तस्मिन् सत्यपि सुखभेदस्यादर्शनात्। अनुवर्त्तमानस्य च दुःखस्यानिवृत्तेः। तस्मान्न सूत्रकारवचनमात्रादिषिकर्मता ज्ञानस्येत्यत आह। "अवगतिपर्य्यन्तम्" इति। न केवलं ज्ञानमिष्यते किन्त्ववगतिं साक्षात्कारं कुर्वदवगतिपर्य्यन्तं सन्वाच्याया इच्छायाः कर्म। कस्मात्? फलविषयत्वादिच्छायाः, तदुपायं फलपर्य्यन्तं गोचरयतीच्छेति शेषः। ननु भवत्ववगतिपर्य्यन्तं ज्ञानं, किमेतावतापीष्टं भवति। नह्यपेक्षणीयविषयमवगतिपर्य्यन्तमपि ज्ञानमिष्यत, इत्यत आह। "ज्ञानेन हि प्रमाणेनावगन्तुमिष्टं "ब्रह्म"। भवतु ब्रह्मविषयावगतिः, एवमपि कथमिष्टेत्यत आह। "ब्रह्मावगतिर्हि पुरुषार्थः"। किमभ्युदयः, न, किन्तु निःश्रेयसं विगलितनि-

खिलदुःखानुषङ्गपरमानन्दघनब्रह्मावगतिर्ब्रह्मणः स्वभाव इति सैव निःश्रेयसं पुरुषार्थ इति। स्यादेतत्। न 'ब्रह्मावगतिः पुरुषार्थः'। पुरुषव्यापारव्याप्यो हि पुरुषार्थः। न चास्या ब्रह्मस्वभावभूताया उत्पत्तिविकारसंस्कारप्राप्तयः सम्भवन्ति। तथा सत्यनित्यत्वेन तत्स्वाभाव्यानुपपत्तेः। न चोत्पत्त्याद्यभावे व्यापारव्याप्यता। तस्मान्न ब्रह्मावगतिः पुरुषार्थ इत्यत आह। [२३]"निःशेषसंसारबीजाविद्याद्यनर्थनिबर्हणात्"। सत्यं ब्रह्मावगतौ ब्रह्मस्वभावे नोत्पत्त्यादयः सम्भवन्ति। तथाप्यनिर्वचनीयानाद्यविद्यावशाद् ब्रह्मस्वभावोऽपराधीनप्रकाशोऽपि प्रतिभानपि न प्रतिभातीव पराधीनप्रकाश इव, देहेन्द्रियादिभ्यो भिन्नोऽप्यभिन्न इव भासत, इति 'संसारबीजाविद्याद्यनर्थनिबर्हणात्' प्रागप्राप्त इव तस्मिन् सति प्राप्त इव भवतीति पुरुषेणार्थ्यमानत्वात् पुरुषार्थ इति युक्तम्। 'अविद्यादी'त्यादिग्रहणेन तत्संस्कारोऽवरुध्यते। अविद्यादिनिवृत्तिस्तूपासनाकार्यादन्तःकरणवृत्तिभेदात् साक्षात्कारादिति द्रष्टव्यम्। उपसंहरति। "[२४]तस्मात् ब्रह्म जिज्ञासितव्यमुक्तलक्षणेन मुमुक्षुणा"। न खलु तज्ज्ञानं विना सवासनविविधदुःखनिदानमविद्योच्छिद्यते। न च तदुच्छेदमन्तरेण विगलितनिखिलदुःखानुषङ्गानन्दघनब्रह्मात्मतासाक्षात्काराविर्भावो जीवस्य। तस्मादानन्दघनब्रह्मात्मतामिच्छता तदुपायो ज्ञानमेषितव्यम्। तच्च न केवलेभ्यो वेदान्तेभ्योऽपि तु ब्रह्ममीमांसोपकरणेभ्य इति इच्छानिभेन ब्रह्ममीमांसायां प्रवर्त्त्यते। न तु वेदान्तेषु तदर्थविवक्षायां वा। तत्र फलवदर्थावबोधपरतां स्वाध्यायाध्ययनविधेः सूत्रयताऽथातो धर्मजिज्ञासेत्यनेनैव प्रवर्त्तितत्वाद्, धर्मग्रहणस्य वेदार्थोपलक्षणत्वेनाधर्मवद् ब्रह्मणोऽप्युपलक्षणात्। यद्यपि च धर्ममीमांसावद् वेदार्थमीमांसया ब्रह्ममीमांसा-

ख्याचेतुं शक्यते, तथापि प्राच्या मीमांसया न तद् व्युत्पाद्यते, नापि ब्रह्ममीमांसाया अध्ययनमात्रानन्तर्य्यमिति ब्रह्ममीमांसारम्भाय नित्यानित्यविवेकाद्यानन्तर्य्यप्रदर्शनाय, चेदं सूत्रमारम्भणीयमित्यपौनरुक्त्यम्। स्यादेतत्। एतेन सूत्रेण ब्रह्मज्ञानं प्रत्युपायता मीमांसायाः प्रतिपाद्यत इत्युक्तं, तदयुक्तं, विकल्पासहत्वादिति चोदयति। "तत् पुनर्ब्रह्म" इति। वेदान्तेभ्योऽपौरुषेयतया स्वतःसिद्धप्रामाण्येभ्यः प्रसिद्धमप्रसिद्धं वा स्यात्? यदि प्रसिद्धं वेदान्तवाक्यसमुत्थेन निश्चयज्ञानेन विषयीकृतं, ततो न जिज्ञासितव्यम्। निष्पादितक्रिये कर्मणि अविशेषाधायिनः साधनस्य साधनन्यायातिपातात्। अथाप्रसिद्धं वेदान्तेभ्यस्तर्हि न तद्वेदान्ताः प्रतिपादयन्तीति सर्वथाऽप्रसिद्धं नैव शक्यं जिज्ञासितुम्। अनुभूते हि प्रिये भवतीच्छा न तु सर्वथाऽननुभूतपूर्वे। न चेष्यमाणमपि शक्यं ज्ञातुं, प्रमाणाभावात्। शब्दो हि तस्य प्रमाणं वक्तव्यम्। यथा वक्ष्यति 'शास्त्रयोनित्वात्' इति। स चेन्नावबोधयति, कुतस्तस्य तत्र प्रामाण्यम्? न च प्रमाणान्तरं ब्रह्मणि प्रक्रमते। तस्मादप्रसिद्धस्य ज्ञातुं शक्यस्याप्यजिज्ञासनाद्, अप्रसिद्धस्येच्छाया अविषयत्वाद् अशक्यज्ञानत्वाच्च, न ब्रह्म जिज्ञास्यमित्याक्षेपः। परिहरति। "उच्यते। अस्ति तावद् ब्रह्म नित्यशुद्धमुक्तस्वभावम्"। अयमर्थः। प्रागपि ब्रह्ममीमांसाया अधीतवेदस्य निगमनिरुक्तव्याकरणादिपरिशीलनविदितपदतदर्थसम्बन्धस्य 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदित्युपक्रमात् तत्त्वमसीत्यन्तात् सन्दर्भान्नित्यत्वाद्युपेतब्रह्मस्वरूपावगमस्तावदापाततो विचाराद्विनाऽप्यस्ति। अत्र च ब्रह्मेत्यादिनावगम्येन तद्विषयमवगमं लक्षयति। तदस्तित्वस्य सति विमर्शे विचारात्प्रागनिर्णयात्। 'नित्ये'ति क्षयितालक्षणं

दुःखमुपक्षिपति। 'शुद्धेति देहाद्युपाधिकमपि दुःखमपाकरोति। 'बुद्धेत्यपराधीनप्रकाशमानन्दात्मानं दर्शयति। आनन्दप्रकाशयोरभेदात्। स्यादेतत्। मुक्तौ सत्यामस्यैते शुद्धत्वादयः प्रथन्ते, ततस्तु प्राग् देहाद्यभेदेन तद्धर्मजन्मजरामरणादिदुःखयोगादित्यत उक्तं "मुक्तेति"। सदैव मुक्तः सदैव केवलोऽनाद्यविद्यावशात् तु भ्रान्त्या तथाऽवभासत इत्यर्थः। तदेवमनौपाधिकं ब्रह्मणो रूपं दर्शयित्वाऽविद्योपाधिकं रूपमाह "सर्वज्ञं सर्वशक्तिसमन्वितम्"। तदनेन जगत्कारणत्वमस्य दर्शितं, शक्तिज्ञानभावाभावानुविधानात् कारणत्वभावाभावयोः। कुतः पुनरेवंभूतब्रह्मस्वरूपावगतिरित्यत आह। "ब्रह्मशब्दस्य हि" इति। न केवलं 'सदेव सोम्येदमित्यादीनां वाक्यानां पर्य्यालोचनया इत्थम्भूतब्रह्मावगतिः। अपि तु ब्रह्मपदमपि निर्वचनसामर्थ्यादिममेवार्थं स्वहस्तयति। निर्वचनमाह। "बृहतेर्धातोरर्थानुगमात्"। वृद्धिकर्मा हि बृहतिरतिशायने वर्त्तते। तच्चेदमतिशायनमनवच्छिन्नं पदान्तरावगमितं नित्यशुद्धबुद्धत्वाद्यस्याभ्यनुजानातीत्यर्थः। तदेवं तत्पदार्थस्य शुद्धत्वादेः प्रसिद्धिमभिधाय त्वम्पदार्थस्याप्याह। "सर्वस्यात्मत्वाच्च ब्रह्मास्तित्वप्रसिद्धिः"। सर्वस्य पांसुलपादकस्य हालिकस्यापि ब्रह्मास्तित्वप्रसिद्धिः। कुतः। 'आत्मत्वात्'। एतदेव स्फुटयति। "सर्वो हि" इति। प्रतीतिमेवाप्रतीतिनिराकरणेन द्रढयति। "न न" इति। न न प्रत्येत्यहमस्मीति, किन्तु प्रत्येत्येवेति योजना। नन्वहमस्मीति च ज्ञास्यति, मा च ज्ञासीदात्मानमित्यत आह। "यदि' इति। "अहमस्मीति न प्रतीयात्"। अहङ्कारास्पदं हि जीवात्मानं चेन्न प्रतीयादहमिति, न प्रतीयादित्यर्थः। ननु प्रत्येतु सर्वो जन आत्मान-

महङ्कारास्पदं, ब्रह्मणि तु किमायातमित्यत आह। "आत्मा च ब्रह्म"। 'तदर्थस्त्वमा सामानाधिकरण्यात् तस्मात्तत्पदार्थस्य शुद्धबुद्धत्वादेः शब्दतस्त्वम्पदार्थस्य च जीवात्मनः प्रत्यक्षतः प्रसिद्धेः, पदार्थज्ञानपूर्वकत्वाच्च वाक्यार्थज्ञानस्य, त्वम्पदार्थस्य ब्रह्मभावावगमस्तत्त्वमसीतिवाक्याद् उपपद्यत इति भावः। आक्षेप्ता प्रथमकल्पाश्रयं दोषमाह। "यदि तर्हि लोकः" इति। अध्यापकाध्येतृपरम्परालोकः, तत्र 'तत्त्वमसी'तिवाक्याद् यदि ब्रह्मात्मत्वेन प्रसिद्धमस्ति, आत्मा ब्रह्मत्वेनेति वक्तव्ये ब्रह्मात्मत्वेनेत्यभेदविवक्षया गमयितव्यम्। परिहरति। "न" कुतः; "तद्विशेषं प्रति विप्रतिपत्तेः"। तदनेन विप्रतिपत्तिः साधकबाधकप्रमाणाभावे सति संशयबीजमुक्तं, ततश्च संशयाज्जिज्ञासोपपद्यत इति भावः। विवादाधिकरणं धर्मी सर्वतन्त्रसिद्धान्तसिद्धोऽभ्युपेयः। अन्यथाऽनाश्रया भिन्नाश्रया वा विप्रतिपत्तयो न स्युः। विरुद्धा हि प्रतिपत्तयो विप्रतिपत्तयः। न चानाश्रयाः प्रतिपत्तयो भवन्ति, अनालम्बनत्वापत्तेः। न च भिन्नाश्रया विरुद्धाः। नह्यनित्या बुद्धिर्नित्य आत्मेति प्रतिपत्तिविप्रतिपत्ती। तस्मात्तत्पदार्थस्य शुद्धत्वादेर्वेदान्तेभ्यः प्रतीतिस्त्वम्पदार्थस्य च जीवात्मनो लोकतः सिद्धिः सर्वतन्त्रसिद्धान्तः। तदाभासत्वानाभासत्वेन तद्विशेषेषु परमत्र विप्रतिपत्तयः। तस्मात्सामान्यतः प्रसिद्धे धर्मिणि विशेषतो विप्रतिपत्तौ युक्तस्तद्विशेषेषु संशयः। तत्र त्वम्पदार्थे तावद्विप्रतिपत्तीर्दर्शयति। "देहमात्रम्" इत्यादिना, "भोक्तैव केवलं न कर्त्ता" इत्यन्तेन। अत्र देहेन्द्रियमनःक्षणिकविज्ञानचैतन्यपक्षे न तत्पदार्थनित्यत्वादयस्त्वम्पदार्थेन सम्बध्यन्ते। योग्यताविरहात्। शून्यपक्षेऽपि सर्वोपाख्यारहितमपदार्थः कथं तत्त्वमोर्गोचरः। कर्तृभोक्तृस्वभावस्यापि परिणामितया

तत्पदार्थनित्यत्वाद्यसङ्गतिरेव। अकर्तृत्वेऽपि भोक्तृत्वपक्षे परिणामितया नित्यत्वाद्यसङ्गतिः। अभोक्तृत्वेऽपि नानात्वेनावच्छिन्नत्वाद् अनित्यत्वादिप्रसक्तावद्वैतहानाच्च तत्पदार्थासङ्गतिस्तदवस्थैव। त्वम्पदार्थविप्रतिपत्त्या च तत्पदार्थेऽपि विप्रतिपत्तिर्दर्शिता। वेदाप्रामाण्यवादिनो हि लौकायतिकादयस्तत्पदार्थप्रत्ययं मिथ्येति मन्यन्ते। वेदप्रामाण्यवादिनोऽप्यौपचारिकं तत्पदार्थमविवक्षितं वा मन्यन्त इति। तदेवं त्वम्पदार्थविप्रतिपत्तिद्वारा तत्पदार्थे विप्रतिपत्तिं सूचयित्वा साक्षात्तत्पदार्थे विप्रतिपत्तिमाह। "अस्ति तद्व्यतिरिक्त ईश्वरः सर्वज्ञः सर्वशक्तिरिति केचित्"। तदिति जीवात्मानं परामृशति। न केवलं शरीरादिभ्यो जीवात्मभ्योऽपि व्यतिरिक्तः। स च सर्वस्यैव जगत ईष्टे। ऐश्वर्यसिद्ध्यर्थं स्वाभाविकमस्य रूपद्वयमुक्तं 'सर्वज्ञः सर्वशक्तिरिति'। तस्यापि जीवात्मभ्योऽपि व्यतिरेकान्न त्वम्पदार्थेन सामानाधिकरण्यमिति स्वमतमाह। "आत्मा स भोक्तुरित्यपरे"। 'भोक्तुर्जीवात्मनोऽविद्योपाधिकस्य, 'स' ईश्वरस्तत्पदार्थः 'आत्मा' तत ईश्वरादभिन्नो जीवात्मा परमाकाशादिव घटाकाशादय इत्यर्थः। विप्रतिपत्तीरुपसंहरन् विप्रतिपत्तिबीजमाह। "एवं बहवः" इति। "युक्तियुक्त्याभासवाक्यवाक्याभाससमाश्रयाः सन्तः" इति योजना। ननु सन्तु विप्रतिपत्तयस्तन्निमित्तश्च संशयस्तथापि किमर्थं ब्रह्ममीमांसारभ्यत इत्यत आह। "तत्राविचार्य्य" इति। तत्त्वज्ञानाच्च निःश्रेयसाधिगमो नातत्त्वज्ञानाद्भवितुमर्हति। अपि च अतत्त्वज्ञानान्नास्तिक्ये सत्यनर्थप्राप्तिरित्यर्थः। सूत्रतात्पर्य्यमुपसंहरति। "तस्मात्" इति। वेदान्तमीमांसा तावत्तर्क एव, तदविरोधिनश्च येऽन्येऽपि तर्का अध्वरमीमांसायां न्याये च वेदप्रत्यक्षादिप्रामाण्यपरिशोधना-

दिषूक्तास्त उपकरणं यस्याः सा तथोक्ता। तस्मात् परमनिःश्रेयससाधनब्रह्मज्ञानप्रयोजना ब्रह्ममीमांसाऽऽरब्धव्येति सिद्धम्॥

तदेवं प्रथमेन सूत्रेण मीमांसारम्भमुपपाद्य ब्रह्ममीमांसामारभते॥

जन्माद्यस्य यतः॥ २॥

एतस्य सूत्रस्य पातनिकामाह भाष्यकारः। "ब्रह्म जिज्ञासितव्यमित्युक्तं, किंलक्षणं पुनस्तत् ब्रह्म"। अत्र यद्यपि ब्रह्मस्वरूपज्ञानस्य प्रधानस्य प्रतिज्ञया तदङ्गान्यपि प्रमाणादीनि प्रतिज्ञातानि, तथापि स्वरूपस्य प्राधान्यात् तदेवाक्षिप्य प्रथमं समर्थ्यते। तत्र यद्यावदनुभूयते तत्सर्वं परिमितम् अविशुद्धमबुद्धं विध्वंसि, न तेनोपलब्धेन तद्विरुद्धस्य नित्यशुद्धबुद्धस्वभावस्य ब्रह्मणः स्वरूपं शक्यं लक्षयितुम्। नहि जातु कश्चित् कृतकत्वेन नित्यं लक्षयति। न च तद्धर्मेण नित्यत्वादिना तल्लक्ष्यते। तस्यानुपलब्धचरत्वात्। प्रसिद्धं हि लक्षणं भवति, नात्यन्ताप्रसिद्धम्। एवं च न शब्दोऽप्यत्र क्रमते। अत्यन्ताप्रसिद्धतया ब्रह्मणोऽपदार्थस्यावाक्यार्थत्वात्। तस्माल्लक्षणाभावाद् न ब्रह्म जिज्ञासितव्यमित्याक्षेपाभिप्रायः। तमिममाक्षेपं भगवान् सूत्रकारः परिहरति। "जन्माद्यस्य यतः" इति। मा भूदनुभूयमानं जगत्तद्धर्मतया तादात्म्येन वा ब्रह्मणो लक्षणं, तदुत्पत्त्या तु भविष्यति। देशान्तरप्राप्तिरिव सवितुर्व्रज्याया इति तात्पर्य्यार्थः। सूत्रावयवान् विभजते। "जन्मोत्पत्तिरादिरस्य" इति। लाघवाय सूत्रकृता जन्मादीति नपुंसकप्रयोगः कृतस्तदुपपादनाय समाहारमाह। जन्मस्थितिभङ्गमिति। "जन्मनश्च" इत्यादिः "कारणनिर्देशः" इत्यतः सन्दर्भो निगदव्याख्यातः। स्यादेतत्। प्रधानकालग्रह-

लोकपालक्रियायदृच्छास्वभावाभावेषूपप्लवमानेषु सत्सु, सर्वज्ञं सर्वशक्तिस्वभावं ब्रह्म जगज्जन्मादिकारणमिति कुतः सम्भावनेत्यत आह। "अस्य जगतः" इति। अत्र "नामरूपाभ्यां व्याकृतस्य" इति चेतनभावकर्तृकत्वसम्भावनया प्रधानाद्यचेतनकर्तृकत्वं निरुपाख्यकर्तृकत्वं च व्यासेधति। यत् खलु नाम्ना रूपेण च व्याक्रियते तच्चेतनकर्तृकं दृष्टं, यथा घटादि, विवादाध्यासितं च जगन्नामरूपव्याकृतं, तस्माच्चेतनकर्तृकं सम्भाव्यते। चेतनो हि बुद्धावालिख्य नामरूपे घट इति नाम्ना रूपेण च कम्बुग्रीवादिना बाह्यं घटं निष्पादयति। अत एव घटस्य निर्वर्त्यस्याप्यन्तःसङ्कल्पात्मना सिद्धस्य कर्मकारकभावो घटं करोतीति। यथाहुः। 'बुद्धिसिद्धं तु न तदसत्' इति। तथा चाचेतनो बुद्धावनालिखितं करोतीति न शक्यं सम्भावयितुमिति भावः। स्यादेतत्। चेतना ग्रहा लोकपाला वा नामरूपे बुद्धावालिख्य जगज्जनयिष्यन्ति, कृतमुक्तस्वभावेन ब्रह्मणेत्यत आह। "अनेककर्तृभोक्तृसंयुक्तस्य" इति। केचित् कर्त्तारो भवन्ति, यथा सूदर्त्विगादयः, न भोक्तारः। केचित्तु भोक्तारः, यथा श्राद्धवैश्वानरीयेष्ट्यादिषु पितापुत्रादयः, न कर्त्तारः। तस्मादुभयग्रहणम्। "देशकालनिमित्तक्रियाफलानि" इतीतरेतरद्वन्द्वः। देशादीनि च प्रतिनियतानि चेति विग्रहः। तदाश्रयो जगत् तस्य। केचित् खलु 'प्रतिनियतदेशोत्पादाः,' यथा कृष्णमृगादयः। केचित् प्रतिनियतकालोत्पादाः, यथा कोकिलारवादयः। केचित्प्रतिनियतनिमित्ताः, यथा नवाम्बुदध्वानादिनिमित्ता बलाकागर्भादयः। केचित्प्रतिनियतक्रियाः, यथा ब्राह्मणानां याजनादयो नेतरेषाम्। एवं प्रतिनियतफला, यथा केचित् सुखिनः, केचिद् दुःखिनः, एवं य एव सुखिनस्त एव

कदाचिद् दुःखिनः। सर्वमेतदाकस्मिकापरनाम्नि यादृच्छिकत्वे च स्वाभाविकत्वे चासर्वशक्तिकर्तृकत्वे च न घटते। परिमितज्ञानशक्तिभिर्ग्रहलोकपालादिभिर्ज्ञातुं कर्त्तुं चाशक्यत्वात्। तदिदमुक्तं "मनसाप्यचिन्त्यरचनारूपस्य" इति। एकस्या अपि हि शरीररचनाया रूपं मनसा न शक्यं चिन्तयितुं कदाचित्, प्रागेव जगद्रचनायाः, किमङ्ग पुनः कर्त्तुमित्यर्थः। सूत्रवाक्यं पूरयति। "तत् ब्रह्मेति वाक्यशेषः"। स्यादेतत्। कस्मात्। पुनर्जन्मस्थितिभङ्गमात्रमिहादिग्रहणेन गृह्यते, न तु वृद्धिपरिणामापेक्षया अपीत्यत आह। "अन्येषामपि भावविकाराणां वृद्ध्यादीनां त्रिष्वेवान्तर्भाव इति"। वृद्धिस्तावदवयवोपचयः। तेनाल्पावयवादवयविनो द्वितन्तुकादेरन्य एव महान् पटो जायत इति जन्मैव वृद्धिः। परिणामोऽपि त्रिविधो धर्मलक्षणावस्थालक्षण उत्पत्तिरेव। धर्मिणो हि हाटकादेर्धर्मलक्षणः परिणामः कटकमुकुटादिस्तस्योत्पत्तिः। एवं कटकादेरपि प्रत्युत्पन्नत्वादिलक्षणो लक्षणः परिणाम उत्पत्तिः। एवमवस्थापरिणामो नवपुराणत्वाद्युत्पत्तिः। अपचयस्त्ववयवह्रासो नाश एव। तस्माज्जन्मादिषु यथास्वमन्तर्भावाद् वृद्ध्यादयः पृथङ्नोक्ता इत्यर्थः। अथैते वृद्ध्यादयो न जन्मादिष्वन्तर्भवन्ति तथाप्युत्पत्तिस्थितिभङ्गमिवोपादातव्यम्। तथा सति हि तत्प्रतिपादके 'यतो वा इमानि भूतानि' इति वेदवाक्ये बुद्धिस्थीकृते जगज्ज[illegible]णां ब्रह्म लक्षितं भवति। अन्यथा तु जायतेऽस्ति वर्द्धत इत्यादीनां ग्रहणे तत्प्रतिपादकं नैरुक्तवाक्यं बुद्धौ भवेत्, तच्च न मूलकारणप्रतिपादनपरम्, महासर्गादूर्ध्वं स्थितिकालेऽपि तद्वाक्योदितानां जन्मादीनां भावविकाराणामुपपत्तेः, इति शङ्कानिराकरणार्थं वेदोक्तोत्पत्तिस्थितिभङ्गग्रहणमित्याह। "यास्क-

परिपठितानां तु” इति। नन्वेवमुत्पत्तिमात्रं सूच्यतां, तन्नान्तरीयकतया तु स्थितिभङ्गं गम्यत इत्यत आह। “या उत्पत्तिर्ब्रह्मणः कारणात्” इति। त्रिभिरस्योपादानत्वं सूच्यते। उत्पत्तिमात्रं तु निमित्तकारणसाधारणमिति नोपादानं सूचयेत्। तदिदमुक्तं “तत्रैव” इति। पूर्वोक्तानां कार्य्यकारणविशेषणानां प्रयोजनमाह। “न यथोक्त” इति। तदनेन प्रबन्धेन प्रतिज्ञाविषयस्य ब्रह्मस्वरूपस्य लक्षणद्वारेण सम्भावनोक्ता। तत्र प्रमाणं वक्तव्यम्। यथाहुर्नैयायिकाः—

‘सम्भावितः प्रतिज्ञायां पक्षः साध्येन हेतुना।
न तस्य हेतुभिस्त्राणमुत्पतन्नेव यो हतः॥
यथा च वन्ध्या जननीत्यादिः’ इति।

इत्थं नाम जन्मादिसम्भावनाहेतुः, यदन्ये वैशेषिकादय इत एवानुमानादीश्वरविनिश्चयमिच्छन्तीति, सम्भावनाहेतुतां द्रढयितुमाह। “एतदेव” इति। चोदयति। “नन्विहापि” इति। एतावतैवाधिकरणार्थे समाप्ते वक्ष्यमाणाधिकरणार्थं वदन् सुहृद्भावेन परिहरति। “न” इति। ‘वेदान्तवाक्य-कुसुमग्रथनार्थतामिव दर्शयति। “वेदान्तेति”। विचार-स्याध्यवसानं सवासनाविद्याद्वयोच्छेदः। ततो हि ब्रह्मावगते-र्निर्वृत्तिराविर्भावः। तत्किं ब्रह्मणि शब्दादृते न मानान्तर-मनुसरणीयम्। तथा च कुतो मननं, कुतश्च तदनुभवः साक्षात्कार इत्यत आह। “सत्सु तु वेदान्तवाक्येषु” इति। अनुमानं वेदान्ताविरोधि तदुपजीवि चेत्यपि द्रष्टव्यम्। शब्दाविरोधिन्या तदुपजीविन्या च युक्त्या विवेचनं मननम्। युक्तिश्चार्थापत्तिरनुमानं वा। स्यादेतत्। यथा धर्मे न पुरुष-बुद्धिसाहाय्यम्, एवं ब्रह्मण्यपि कस्मान्न भवतीत्यत आह। “न धर्मजिज्ञासायामिव” इति। “श्रुत्यादयः” इति। श्रुतीति

हासपुराणस्मृतय; प्रमाणम्। अनुभवोऽन्तःकरणवृत्तिभेदो ब्रह्मसाक्षात्कारस्तस्याविद्यानिवृत्तिद्वारेण ब्रह्मस्वरूपाविर्भावः प्रमाणफलम्। तच्च फलमिव फलमिति गमयितव्यम्। यद्यपि धर्मजिज्ञासायामपि सामग्र्यां प्रत्यक्षादीनां व्यापारस्तथापि साक्षान्नास्ति। ब्रह्मजिज्ञासायां तु साक्षादनुभवादीनां सम्भवोऽनुभवार्था च ब्रह्मजिज्ञासेत्याह। "अनुभवावसानत्वात्"। ब्रह्मानुभवो ब्रह्मसाक्षात्कारः परमपुरुषार्थो, निर्मृष्टनिखिलदुःखपरमानन्दरूपत्वादिति। ननु भवतु ब्रह्मानुभवार्था जिज्ञासा, तदनुभव एव त्वशक्यः, ब्रह्मणस्तद्विषयत्वायोग्यत्वादित्यत आह। "भूतवस्तुविषयत्वाच्च ब्रह्मविज्ञानस्य"। व्यतिरेकसाक्षात्कारस्य विकल्परूपो विषयविषयिभावः। नन्वेवं धर्मज्ञानमनुभवावसानं, तदनुभवस्य स्वयमपुरुषार्थत्वात्, तदनुष्ठानसाध्यत्वात् पुरुषार्थस्य, अनुष्ठानस्य च विनाप्यनुभवं शाब्दज्ञानमात्रादेव सिद्धेरित्याह। "कर्त्तव्ये हीत्यादिना"। न चायं साक्षात्कारविषयतायोग्योऽप्यवर्त्तमानत्वात्, अवर्त्तमानश्चानवस्थितत्वादित्याह। "पुरुषाधीन" इति। पुरुषाधीनत्वमेव लौकिकवैदिककार्य्याणामाह। "कर्त्तुमकर्त्तुम्" इति। लौकिकं कार्य्यमनवस्थितमुदाहरति। "यथाऽश्वेन" इति। लौकिकेनोदाहरणेन सह वैदिकमुदाहरणं समुच्चिनोति। "तथाऽतिरात्र" इति। कर्त्तुमकर्त्तुमित्यस्येदमुदाहरणमुक्तम्। कर्त्तुमन्यथा वा कर्त्तुमित्यस्योदाहरणमाह। "उदित" इति। स्यादेतत्। पुरुषस्वातन्त्र्यात् कर्त्तव्ये विधिप्रतिषेधानामानर्थक्यम्, अतदधीनत्वात् पुरुषप्रवृत्तिनिवृत्त्योरित्यत आह। "विधिप्रतिषेधाश्चात्रार्थवन्तः स्युः"। गृह्णातीति विधिः। न गृह्णातीति प्रतिषेधः। उदितानुदितहोमयोर्विधी। एवं नारा-

स्थिस्पर्शननिषेधो, अन्यत्र च तद्धारणविधिरित्येवंजातीयका विधिप्रतिषेधा अर्थवन्तः। कुत इत्यत आह। [४५]"विकल्पोत्सर्गापवादाश्च"। 'चो' हेतौ। यस्माद् ग्रहणाग्रहणयोरुदितानुदितहोमयोश्च विरोधात्समुच्चयासम्भवे तुल्यबलतया च। बाध्यबाधकभावाभावे सत्यगत्या विकल्पः। नारास्थिस्पर्शननिषेधतद्धारणयोश्च विरुद्धयोरतुल्यबलतया न विकल्पः। किन्तु सामान्यशास्त्रस्य स्पर्शननिषेधस्य धारणविधिविषयेण विशेषशास्त्रेण बाधः। एतदुक्तं भवति। विधिप्रतिषेधैरेव स तादृशो विषयोऽनागतोत्पाद्यरूप उपनीतो, येन पुरुषस्य विधिनिषेधाधीनप्रवृत्तिनिवृत्त्योरपि स्वातन्त्र्यं भवतीति। भूते वस्तुनि तु नेयमस्ति विधेत्याह। [४५]"न तु वस्त्वेवं नैवम्" इति। तदनेन प्रकारविकल्पो निरस्तः। प्रकारिविकल्पं निषेधति। [४५]"अस्ति नास्ति" इति। स्यादेतत्। भूतेऽपि वस्तुनि विकल्पो दृष्टः, यथा स्थाणुर्वा पुरुषो वेति, तत् कथं न वस्तु विकल्पत इत्यत आह। [४५]"विकल्पनास्तु" इति। [४५]"पुरुषबुद्धि." अन्तःकरणं, तदपेक्षा विकल्पनाः संशयविपर्य्यासाः, सवासनमनोमात्रयोनयो वा, यथा स्वप्ने, सवासनेन्द्रियमनोयोनयो वा. यथा स्थाणुर्वा पुरुषो वेति स्थाणौ संशयः, पुरुष एवेति वा विपर्य्यासः, अन्यशब्देन वस्तुनः स्थाणोरन्यस्य पुरुषस्याभिधानात्, न तु पुरुषतत्त्वं वा स्थाणुतत्त्वं वापेक्षन्ते। समानधर्मधर्मिमात्राधीनजन्मत्वात्। तस्मादयथावस्तवो विकल्पना न वस्तु विकल्पयन्ति वाऽन्यथयन्ति वेत्यर्थः। तत्त्वज्ञानं तु न बुद्धितन्त्रं, किन्तु 'वस्तुतन्त्रम्,' अतस्ततो वस्तुविनिश्चयो युक्तः, न तु विकल्पनाभ्य इत्याह। [४५]"न वस्तुयाथात्म्येति". एवमुक्तेन प्रकारेण भूतवस्तुविषयाणां ज्ञानानां प्रामाण्यस्य वस्तुतन्त्रतां प्रसाध्य, ब्रह्मज्ञानस्य वस्तुतन्त्रतामाह।

"तत्रैव सति" इति। अत्र चोदयति। "ननु भूतेति"। यत् किल भूतार्थं वाक्यं तत्प्रमाणान्तरगोचरार्थ-तयाऽनुवादकं दृष्टम्। यथा नद्यास्तीरे फलानि सन्तीति। तथा च वेदान्ताः। तस्माद् भूतार्थतया प्रमाणान्तरदृष्टमेवार्थमनुवदेयुः। उक्तं च ब्रह्मणि जगज्जन्मादिहेतुकमनुमानं प्रमाणान्तरम्। एवं च मौलिकं तदेव परीक्षणीयं, न तु वेदान्तवाक्यानि तदधीनसत्यत्वानीति कथं वेदान्तवाक्यग्रथनार्थता सूत्राणामित्यर्थः। परिहरति। "नेन्द्रियाविषयत्वेति"। कस्मात् पुनर्नेन्द्रियविषयत्वं प्रतीच इत्यत आह। "स्वभावतः" इति। अत एव श्रुतिः।

'पराञ्चि खानि व्यतृणत् स्वयंभू-
स्तस्मात्पराङ् पश्यति नान्तरात्मन्' इति।

"सति हीन्द्रियेति"। प्रत्यगात्मनस्त्वविषयत्वमुपपादितम्। यथा च सामान्यतो दृष्टमप्यनुमानं ब्रह्मणि न प्रवर्त्तते, तथोपरिष्टान्निपुणतरमुपपादयिष्यामः। उपपादितं चैतदस्माभिर्विस्तरेण न्यायकणिकायाम्। न च भूतार्थतामात्रेणानुवादत्वमुपरिष्टादुपपादयिष्यामः। तस्मात् सर्वमवदातम्। श्रुतिश्च 'यतो वा' इति जन्म दर्शयति, 'येन जातानि जीवन्ति' इति जीवनं स्थितिं, 'यत्प्रयन्ति' इति तत्रैव लयम्। "तस्य च निर्णयवाक्यम्"। अत्र च प्रधानादिसंशये निर्णयवाक्यम् 'आनन्दाद्ध्येव' इति। एतदुक्तं भवति। यथा रज्ज्वज्ञानसहितरज्जूपादाना धारा रज्ज्वां सत्यामस्ति,रज्ज्वामेव च लीयते; एवमविद्यासहितब्रह्मोपादानं जगद् ब्रह्मण्येवास्ति,तत्रैव च लीयत इति सिद्धम्॥

सूत्रान्तरमवतारयितुं पूर्वसूत्रसङ्गतिमाह। "जगत्कारणत्वप्रदर्शनेन" इति।

शास्त्रयोनित्वात् ॥ ३ ॥

न केवलं जगद्योनित्वादस्य भगवतः सर्वज्ञता, शास्त्रयोनित्वादपि बोद्धव्या। शास्त्रयोनित्वस्य सर्वज्ञतासाधनत्वं समर्थयते। "महत[४९] ऋग्वेदादेः शास्त्रस्य" इति। चातुर्वर्ण्यस्य चातुराश्रम्यस्य च यथायथं निषेकादिश्मशानान्तासु ब्राह्ममुहूर्तोपक्रमप्रदोषपरिसमापनीयासु नित्यनैमित्तिककाम्यकर्मपद्धतिषु च ब्रह्मतत्त्वे च शिष्याणां शासनात् शास्त्रमृग्वेदादि, अतएव महाविषयत्वात् महत्। न केवलं महाविषयत्वेनास्य महत्त्वम्, अपित्वनेकाङ्गोपाङ्गोपकरणतयापीत्याह। "अनेक[४६]विद्यास्थानोपबृंहितस्य"। पुराणन्यायमीमांसादयो दश विद्यास्थानानि तैस्तया तया द्वारोपकृतस्य। तदनेन समस्तशिष्टजनपरिग्रहेणाप्रामाण्यशङ्काऽप्यपाकृता। पुराणादिप्रणेतारो हि महर्षयः शिष्टास्तैस्तया तया द्वारा वेदान् व्याचक्षाणैस्तदर्थं चादरेणानुतिष्ठद्भिः परिगृहीतो वेद इति। न चायमनवबोधको नाप्यस्पष्टबोधको येनाप्रमाणं स्यादित्याह। "प्रदीपवत्[४६] सर्वार्थावद्योतिनः"। सर्वमर्थजातं सर्वथाऽवबोधयन् नानवबोधको नाप्यस्पष्टबोधक इत्यर्थः। अत एव "सर्व[४६]ज्ञकल्पस्य" सर्वज्ञसदृशस्य। सर्वज्ञस्य हि ज्ञानं सर्वविषयं, शास्त्रस्याप्यभिधानं सर्वविषयमिति सादृश्यम्। तदेवमन्वयमुक्त्वा व्यतिरेकमाह। "नहीदृशस्य[४६]" इति। सर्वज्ञस्य गुणः सर्वविषयता, तदन्वितं शास्त्रम्। अस्यापि सर्वविषयत्वात्। उक्तमर्थं प्रमाणयति। "यद्यद्विस्तरार्थं[५०] शास्त्रं यस्मात् पुरुषविशेषात् सम्भवति" "स पुरुषविशेषस्ततोऽपि शास्त्रादधिकतरविज्ञानः" इति योजना। अद्यत्वेऽप्यस्मदादिभिर्यत्समीचीनार्थविषयं शास्त्रं विरच्यते तत्रास्माकं वक्तॄणां वाक्याज्ज्ञा-

नमधिकविषयम्। नहि ते तेऽसाधारणधर्मा अनुभूयमाना अपि शक्या वक्तुम्। न खल्विक्षुक्षीरगुडादीनां मधुररसभेदाः शक्याः सरस्वत्याप्याख्यातुम्। विस्तरार्थमपि वाक्यं न वक्तृज्ञानेन तुल्यविषयमिति कथयितुं 'विस्तर'ग्रहणम्। सोपनयं निगमनमाह। "किमु वक्तव्यम्" इति। वेदस्य यस्मात् महतो भूताद् योनेः सम्भवः, तस्य महतो भूतस्य ब्रह्मणो, निरतिशयं सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तित्वं च किमु वक्तव्यमिति योजना। "अनेकशाखा" इति। अत्र चानेकशाखाभेदभिन्नस्येत्यादिः'सम्भव' इत्यन्त उपनयः। 'तस्ये'त्यादि 'सर्वशक्तित्वं' चेत्यन्तं निगमनम्। "अप्रयत्नेनैव" इति। ईषत्प्रयत्नेन, यथाऽलवणा यवागूरिति। देवर्षयो हि महापरिश्रमेणापि यन्नाशक्तास्तदयमीषत्प्रयत्नेन लीलयैव करोतीति निरतिशयमस्य सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तित्वं चेति भवति। अप्रयत्नेनास्य वेदकर्तृत्वे श्रुतिरुक्ता 'अस्य महतो भूतस्य' इति। येऽपि तावद् वर्णानित्यत्वमाक्षिपन्त, तैरपि पदवाक्यादीनामनित्यत्वमभ्युपेयम्। आनुपूर्वीभेदवन्तो हि वर्णाः पदम्। पदानि चानुपूर्वीभेदवन्ति वाक्यम्। व्यक्तिधर्मश्चानुपूर्वी न वर्णधर्मः। वर्णानां नित्यानां विभूनां च कालतो देशतो वा पौर्वापर्य्यायोगात्। व्यक्तिश्चानित्येति कथं तदुपगृहीतानां वर्णानां नित्यानामपि पदता नित्या? पदानित्यतया च वाक्यादीनामप्यनित्यता व्याख्याता। तस्मान्नृत्यानुकरणवत् पदाद्यनुकरणम्। यथा हि यादृशं गात्रचलनादि नर्त्तकः करोति, तादृशमेव शिक्षमाणाऽनुकरोति नर्त्तकी, न तु तदेव व्यनक्ति। एवं यादृशीमानुपूर्वीं वैदिकानां वर्णपदादीनां करोत्यध्यापयिता, तादृशीमेवानुकरोति माणवकः, न तु तामेवोच्चारयति। आचार्य्यव्यक्तिभ्यो माणवकव्यक्तीनामन्यत्वात्।

तस्मान्नित्यानित्यवर्णवादिनां न लौकिकवैदिकपदवाक्यादिपौरुषेयत्वे विवादः, केवलं वेदवाक्येषु पुरुषस्वातन्त्र्यास्वातन्त्र्ये विप्रतिपत्तिः। यथाहुः।

'यत्नतः प्रतिषेध्या नः पुरुषाणां स्वतन्त्रता'।

तत्र सृष्टिप्रलयमनिच्छन्तो जैमिनीया, वेदाध्ययनं प्रत्यस्मादृशगुरुशिष्यपरम्परामविच्छिन्नामनादिमाचक्षते। वैयासिकं तु मतमनुवर्त्तमानाः, श्रुतिस्मृतीतिहासादिसिद्धसृष्टिप्रलयानुसारेणानाद्यविद्योपधानलब्धसर्वशक्तिज्ञानस्यापि परमात्मनो नित्यस्य, वेदानां योनेरपि न तेषु स्वातन्त्र्यं, पूर्वपूर्वसर्गानुसारेण तादृशतादृशानुपूर्वीविरचनात्। तथाहि यागादिब्रह्महत्यादयोऽर्थानर्थहेतवो ब्रह्मविवर्त्ता अपि न सर्गान्तरे विपरीयन्ते; नहि जातु क्वचित् सर्गे ब्रह्महत्याऽर्थहेतुरनर्थहेतुश्चाश्वमेधो भवति, अग्निर्वा क्लेदयति, आपो वा दहन्ति, तद्वत्। यथाऽत्र सर्गे नियतानुपूर्व्यं वेदाध्ययनमभ्युदयनिःश्रेयसहेतुरन्यथा तदेव वाग्वज्रतयाऽनर्थहेतुः, एवं सर्गान्तरेष्वपीति, तदनुरोधात् सर्वज्ञोऽपि सर्वशक्तिरपि पूर्वपूर्वसर्गानुसारेण वेदान्, विरचयन्न स्वतन्त्रः। पुरुषास्वातन्त्र्यमात्रं चापौरुषेयत्वं रोचयन्ते जैमिनीया अपि, तच्चास्माकमपि समानमन्यत्राभिनिवेशात्। न चैकस्य प्रतिभानेऽनाश्वास इति युक्तम्। नहि बहूनामप्यज्ञानां विज्ञानां वाऽऽशयदोषवतां प्रतिभाने युक्त आश्वासः। तत्त्वज्ञानवतस्त्वपास्तसमस्तदोषस्यैकस्यापि प्रतिभाने युक्त एवाश्वासः। सर्गादिभुवां प्रजापतिदेवर्षीणां धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्य्यसम्पन्नानामुपपद्यते तत्स्वरूपावधारणं, तत्प्रत्ययेन चार्वाचीनानामपि तत्र सम्प्रत्यय, इत्युपपन्नं ब्रह्मणः शास्त्रयोनित्वं शास्त्रस्य चापौरुषेयत्वं प्रामाण्यं चेति॥

वर्णकान्तरमारभते। "अथवा" इति। पूर्वेणाधिकरणेन ब्रह्मस्वरूपलक्षणासम्भवशङ्कां व्युदस्य लक्षणसम्भव उक्तः। तस्यैव तु लक्षणस्यानेनानुमानत्वाशङ्कामपाकृत्यागमोपदर्शनेन ब्रह्मणि शास्त्रं प्रमाणमुक्तम्। अक्षरार्थस्त्वतिरोहितः॥

शास्त्रप्रमाणकत्वमुक्तं ब्रह्मणः प्रतिज्ञामात्रेण, तदनेन सूत्रेण प्रतिपादनीयमित्युत्सूत्रं पूर्वपक्षमारचयति भाष्यकारः। "कथं पुनः" इति। किमाक्षेपे। शुद्धबुद्धोदासीनस्वभावतयोपेक्षणीयं ब्रह्म भूतमभिदधतां वेदान्तानामपुरुषार्थोपदेशिनामप्रयोजनत्वापत्तेः, भूतार्थत्वेन च प्रत्यक्षादिभिः समानविषयतया लौकिकवाक्यवत् तदर्थानुवादकत्वेनाप्रामाण्यप्रसङ्गात्। न खलु लौकिकानि वाक्यानि प्रमाणान्तरविषयमर्थमवबोधयन्ति स्वतः प्रमाणम्, एवं वेदान्ता अपीत्यनपेक्षत्वलक्षणं प्रामाण्यमेषां व्याहन्येत। न च तैरप्रमाणैर्भवितुं युक्तम्। न चाप्रयोजनैः। स्वाध्यायाध्ययनविध्यापादितप्रयोजनवत्त्वनियमात्। तस्मात्तत्तद्विहितकर्मापेक्षितकर्तृदेवतादिप्रतिपादनपरत्वेनैव क्रियार्थत्वम्। यदि त्वसन्निधानात्तत्परत्वं न रोचयन्ते, ततः सन्निहितोपासनादिक्रियापरत्वं वेदान्तानाम्। एवं हि प्रत्यक्षाद्यनधिगतगोचरत्वेनानपेक्षतया प्रामाण्यं च प्रयोजनवत्त्वं च सिध्यतीति तात्पर्य्यार्थः। पारमर्षसूत्रोपन्यासस्तु पूर्वपक्षदार्ढ्याय। आनर्थक्यं चाप्रयोजनत्वम्, सापेक्षतया प्रमानुत्पादकत्वं चानुवादकत्वादिति। "अतः" इत्यादि "वा"ऽन्तं ग्रहणकवाक्यम्। अस्य विभागभाष्यं "नहि" इत्यादि "उपपन्ना वा" इत्यन्तम्। स्यादेतत्। 'अक्रियार्थत्वेऽपि ब्रह्मस्वरूपविधिपरा वेदान्ता भविष्यन्ति, तथा च विधिना त्वेकवाक्यत्वादिति' राद्धान्तसूत्रमनुग्रहीष्यते। न खल्वप्रवृत्तप्रवर्त्तनमेव विधिः। उत्पत्तिविधेरज्ञातज्ञापनार्थं-

त्वात्। वेदान्तानां चाम्नातं ब्रह्म ज्ञापयतां तथाभावादित्यत आह। “न[53] च परिनिष्ठित” इति। अनागतोत्पाद्यभावविषय एव हि सर्वो विधिरूपेयोऽधिकारविनियोगप्रयोगोत्पत्तिरूपाणां परस्पराविनाभावात्, सिद्धे च तेषामसम्भवात्। तदाख्यानां त्वेदम्पर्य्यं भिद्यते। यथाऽग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम इत्यादिभ्योऽधिकारविनियोगप्रयोगाणां प्रतिलम्भादग्निहोत्रं जुहोतीत्युत्पत्तिमात्रपरं वाक्यम्। न त्वत्र विनियोगादयो न सन्ति, सन्तोप्यन्यतो लब्धत्वात् केवलमविवक्षिताः। तस्मात् भावनाविषयो विधिर्न सिद्धे वस्तुनि भवितुमर्हतीति। उपसंहरति। “तस्मात्[55]” इति। अत्रारुचिकारणमुक्त्वा पक्षान्तरमुपसंक्रामति। “अथ[55]” इति। एवं च सत्युक्तरूपे ब्रह्मणि शब्दस्यातात्पर्य्यात् प्रमाणान्तरेण याद्दशमस्य रूपं व्यवस्थाप्यते,न तच्छब्देन विरुध्यते, तस्योपासनापरत्वात्, समारोपेण चोपासनाया उपपत्तेरिति। प्रकृतमुपसंहरति। “तस्मा[55]त्” इति। सूत्रेण सिद्धान्तयति। “एवं[55] प्राप्तः, उच्यते”।

तत् तु समन्वयात् ॥ ४ ॥

तदेतद् व्याचष्टे। “तुशब्दः[55]” इति। तदित्युत्तरपक्षप्रतिज्ञां विभजते। “तद्[55] ब्रह्म” इति। पूर्वपक्षवादी कर्कशाशयः पृच्छति। “कथम्[55]”? कुतः प्रकारादित्यर्थः। सिद्धान्ती स्वपक्षे हेतुं प्रकारभेदमाह। “समन्वयात्[55]”। सम्यगन्वयः समन्वयस्तस्मात्। एतदेव विभजते। “सर्वेषु[55] हि वेदान्तेषु” इति। वेदान्तानामात्यन्तिकीं ब्रह्मपरतामाचिख्यासुर्बहूनि वाक्यान्युदाहरति। “सदेव[55]” इति। ‘यतो वा इमानि भूतानीति तु वाक्यं पूर्वमुदाहृतं जगदुत्पत्तिस्थितिनाशकारणमिति चेह स्मारितमिति, न पठितम्। ‘येन हि वाक्यमुप-

क्रम्यते येन चोपसंह्रियते तदेव वाक्यार्थ इति शाब्दाः। यथोपांशुयाजवाक्येऽनूचोः पुरोडाशयोर्जामितादोषसङ्कीर्त्तनपूर्वकोपांशुयाजविधाने तत्प्रतिसमाधानोपसंहारे चापूर्वोपांशुयाजकर्मविधिपरतैकवाक्यताबलादाश्रिता, एवमत्रापि 'सदेव सोम्येदमि'ति ब्रह्मोपक्रमात्, 'तत्त्वमसी'ति च जीवस्य ब्रह्मात्मनोपसंहारात् तत्परतैव वाक्यस्य। एवं वाक्यान्तराणामपि पौर्वापर्य्यालोचनया ब्रह्मपरत्वमवगन्तव्यम्। न च तत्परत्वस्य दृष्टस्य सति सम्भवेऽन्यपरताऽदृष्टा युक्ता कल्पयितुम्। अतिप्रसङ्गात्। न केवलं कर्त्तृपरता तेषामदृष्टाऽनुपपन्ना चेत्याह। "न च तेषाम्" इति। सापेक्षत्वेनाप्रामाण्यं पूर्वपक्षवीजं दूषयति। "न च परिनिष्ठितवस्तुस्वरूपत्वेऽपि" इति। अयमभिसन्धिः। पुंवाक्यदृष्टान्तेन हि भूतार्थतया वेदान्तानां सापेक्षत्वमाशङ्क्यते, तत्रैवं भवान् पृष्टो व्याचष्टाम्, किं पुंवाक्यानां सापेक्षता भूतार्थत्वेनाहो पौरुषेयत्वेन? यदि भूतार्थत्वेन, ततः प्रत्यक्षादीनामपि परस्परापेक्षत्वेनाप्रामाण्यप्रसङ्गः, तान्यपि भूतार्थान्येव। अथ पुरुषबुद्धिप्रभवतया पुंवाक्यं सापेक्षम्, एवं तर्हि तदपूर्वकाणां वेदान्तानां भूतार्थानामपि नाप्रामाण्यं, प्रत्यक्षादीनामिव नियतेन्द्रियलिङ्गादिजन्मनाम्। यद्युच्येत सिद्धे किलापौरुषेयत्वे वेदान्तानामनपेक्षतया प्रामाण्यं सिध्येत्, तदेव तु भूतार्थत्वेन न सिध्यति, भूतार्थस्य शब्दानपेक्षेण पुरुषेण मानान्तरतः शक्यज्ञानत्वाद्बुद्धिपूर्वविरचनोपपत्तेः, वाक्यत्वादिलिङ्गकस्य वेदपौरुषेयत्वानुमानस्याप्रत्यूहमुत्पत्तेः। तस्मात् पौरुषेयत्वेन सापेक्षत्वं दुर्वारं, न तु भूतार्थत्वेन। कार्य्यार्थत्वे तु कार्य्यस्यापूर्वस्य मानान्तरागोचरतयाऽत्यन्ताननुभूतपूर्वस्य तत्त्वेन समारोपेण वा पुरुषबुद्धावनारोहात् तदर्थानां वेदान्तानाम-

अक्षरचनतया पौरुषेयत्वाभावादनपेक्षं प्रमाणत्वं सिध्यतीति प्रामाण्याय वेदान्तानां कार्य्यपरत्वमातिष्ठामहे ॥ अत्र ब्रूम: । किं पुनरिदं कार्य्यमभिमतमायुष्मत: यदशक्यं पुरुषेण ज्ञातुम् ? अपूर्वमिति चेत्? हन्त कुतस्त्यमस्य लिङाद्यर्थत्वं? तेनालौकिकेन सङ्गतिसंवेदनविरहात् । लोकानुसारत: क्रियाया एव लौकिक्या: कार्य्याया लिङादेरवगमात् । 'स्वर्गकामो यजेतेति साध्यस्वर्गविशिष्टो नियोज्योऽवगम्यते, स च तदेव कार्य्यमवगच्छति यत् स्वर्गानुकूलं, न च क्रिया क्षणभङ्गुराऽऽमुष्मिकाय स्वर्गाय कल्पत, इति पारिशेष्याद्वेदत एवापूर्वं कार्य्यं लिङादीनां सम्बन्धग्रह इति चेत्? हन्त चैत्यवन्दनादिवाक्येष्वपि स्वर्गकामादिपदसम्बन्धादपूर्वकार्य्यत्वप्रसङ्गस्तथा च तेषामप्यशक्यरचनत्वेनापौरुषेयत्वापात: । स्पष्टदृष्टेन पौरुषेयत्वे न वा तेषामपूर्वार्थत्वप्रतिषेधे वाक्यत्वादिना लिङ्गेन वेदानामपि पौरुषेयत्वमनुमितमित्यपूर्वार्थता न स्यात् । अन्यतस्तु वाक्यत्वादीनामनुमानाभासत्वोपपादने, कृतमपूर्वार्थत्वे नात्र तदुपपादकेन । उपपादितं चापौरुषेयत्वमस्माभिर्न्यायकणिकायाम्, इह तु विस्तरभयान्नोक्तम् । तेनापौरुषत्वे सिद्धे, भूतार्थानामपि वेदान्तानां न सापेक्षतया प्रामाण्यविघात:, न चानधिगतगन्तृता नास्ति येन प्रामाण्यं न स्याज्जीवस्य ब्रह्मताया अन्यतोऽनधिगमात्, तदिदमुक्तं, 'न च परिनिष्ठितवस्तुस्वरूपत्वेऽपीति । द्वितीयं पूर्वपक्षवीजं स्मारयित्वा दूषयति । "यत्तु हेयोपादेयरहितत्वात्" इति । विध्यर्थावगमात् खलु पारम्पर्य्येण पुरुषार्थप्रतिलम्भ:, इह तु तत्त्वमसीत्यवगतिपर्य्यन्ताद्वाक्यार्थज्ञानाद् वाह्यानुष्ठानानपेक्षात्साक्षादेव पुरुषार्थप्रतिलम्भो नायं सर्पो रज्जुरियमिति ज्ञानादिवेति । सोऽयमस्य विध्यर्थ-

ज्ञानात् प्रकर्षः। एतदुक्तं भवति। द्विविधं ह्यीप्सितं पुरुषस्य, किञ्चिदप्राप्तं ग्रामादि, किञ्चित् पुनः प्राप्तमपि भ्रमवशादप्राप्तमित्यवगतं, यथा स्वग्रीवावनद्धं ग्रैवेयकम्। एवं जिहासितमपि द्विविधं, किञ्चिदहीनं जिहासति, यथा वलयितचरणं फणिनं, किञ्चित् पुनर्हीनमिव जिहासति, यथा चरणाभरणे नूपुरे फणिनमारोपितम्। तत्राप्राप्तप्राप्तौ चात्यक्तत्यागे च वाह्योपायानुष्ठानसाध्यत्वात्, तदुपायतत्त्वज्ञानादस्ति पराचीनानुष्ठानापेक्षा। न जातु ज्ञानमात्रं वस्त्वपनयति। नहि सहस्रमपि रज्जुप्रत्यया वस्तुसन्तं फणिनमन्यथयितुमीशते। समारोपिते तु प्रेप्सितजिहासिते तत्त्वसाक्षात्कारमात्रेण वाह्यानुष्ठानानपेक्षेण शक्येते प्राप्तुमिव हातुमिव। समारोपमात्रजीविते हि ते समारोपितं च तत्त्वसाक्षात्कारः समूलघातमुपहन्तीति। तथेहाप्यविद्यासमारोपितजीवभावे ब्रह्मस्वानन्दे वस्तुतः शोकदुःखादिरहिते समारोपितनिबन्धनस्तद्भावस्तत्त्वमसीतिवाक्यार्थतत्त्वज्ञानादवगतिपर्य्यन्तान्निवर्त्तते। तन्निवृत्तौ प्राप्तमप्यानन्दरूपमप्राप्तमिव प्राप्तं भवति, त्यक्तमपि शोकदुःखाद्यत्यक्तमिव त्यक्तं भवति, तदिदमुक्तं "ब्रह्मात्मावगमादेव" जीवस्य सर्वक्लेशस्य सवासनस्य विपर्य्यासस्य, स हि क्लिश्नाति जन्तूनतः क्लेशः, तस्य प्रकर्षेण हानात् पुरुषार्थस्य दुःखनिवृत्तिसुखाप्तिलक्षणस्य सिद्धेरिति। यस्त्वात्मेत्येवोपासीतात्मानमेव लोकमुपासीतेत्युपासनावाक्यगतदेवतादिप्रतिपादनेनोपासनापरत्वं वेदान्तानामुक्तं, तद्दूषयति। "देवतादिप्रतिपादनस्य तु" आत्मेत्यतावन्मात्रस्य "स्ववाक्यगतोपासनार्थत्वेऽपि न कश्चिद्विरोधः"। यदि न विरोधः, सन्तु तर्हि वेदान्ता देवताप्रतिपादनद्वारेणोपासनाविधिपरा

एवेत्यत आह । "न तु तथा ब्रह्मणः" इति । उपास्योपासकोपासनादिभेदसिद्धाधीनोपासना, न निरस्तसमस्तभेदप्रपञ्चे वेदान्तवेद्ये ब्रह्मणि सम्भवतीति; नोपासनाविधिशेषत्वं वेदान्तानां तद्विरोधित्वादित्यर्थः । स्यादेतत् । यदि विधिविरहेऽपि वेदान्तानां प्रामाण्यं, हन्त तर्हि 'सोऽरोदीदि'त्यादीनामप्यस्तु स्वतन्त्राणामेवोपेक्षणीयार्थानां प्रामाण्यम्, नहि हानोपादानबुद्धी एव प्रमाणस्य फले, उपेक्षाबुद्धेरपि तत्फलत्वेन प्रामाणिकैरभ्युपेतत्वादिति कृतं 'बर्हिषि रजतं न देयमि'त्यादिनिषेधविधिपरत्वेनैतेषामित्यत आह । "यद्यपि" इति । स्वाध्यायविध्यधीनग्रहणतया हि सर्वो वेदराशिः पुरुषार्थतन्त्र इत्यवगतं, तत्रैकेनापि वर्णेन नापुरुषार्थेन भवितुं युक्तं, किं पुनरियता सोऽरोदीत्यादिना पदप्रबन्धेन ? न च वेदान्तेभ्य इव तदर्थावगममात्रादेव कश्चित् पुरुषार्थ उपलभ्यते, तेनैष पदसन्दर्भः साकाङ्क्ष एवास्ते पुरुषार्थमुदीक्षमाणः । 'बर्हिषि रजतं न देयमि'त्ययमपि निषेधविधिः स्वनिषेध्यस्य निन्दामपेक्षते । नह्यन्यथा ततश्चेतनः शक्यो निवर्त्तयितुम् । तद्यदि दूरतोऽपि न निन्दामवाप्स्यत्ततो निषेधविधिरेव रजतनिषेधे च निन्दायां च दर्विहोमवत् सामर्थ्यद्वयमकल्पयिष्यत् । तदेवमुक्तयोः 'सोऽरोदीदि'ति च 'बर्हिषि रजतं न देयमि'ति च पदसन्दर्भयोर्लक्ष्यमाणनिन्दाद्वारेण नष्टाश्वदग्धरथवत् परस्परं समन्वयः । न त्वेवं वेदान्तेषु पुरुषार्थापेक्षा, तदर्थावगमादेवानपेक्षात् परमपुरुषार्थलाभादित्युक्तम् । ननु विध्यसंस्पर्शिनो वेदस्यान्यस्य न प्रामाण्यं दृष्टमिति कथं वेदान्तानां तदस्पृशां तद्भविष्यतीत्यत आह । "न चानुमानगम्यम्" इति । अबाधितानधिगतासन्दिग्धबोधजनकत्वं हि प्रमाणत्वं प्रमाणानां, तच्च स्वत इत्युपपादितम् । यद्यपि चैषामीदृग्बोध

जनकत्वं कार्य्यार्थापत्तिसमधिगम्यं, तथापि तद्बोधोपजनने मानान्तरं नापेक्षन्ते, नापीमामेवार्थापत्तिं, परस्पराश्रयप्रसङ्गादिति स्वत इत्युक्तम्। ईदृग्बोधजनकत्वं च कार्य्य इव विधीनां वेदान्तानां ब्रह्मण्यस्तीति, दृष्टान्तानपेक्षं तेषां ब्रह्मणि प्रामाण्यं सिद्धं भवति। अन्यथा नेन्द्रियान्तराणां रूपप्रकाशनं दृष्टमिति चक्षुरपि न रूपं प्रकाशयेदिति। प्रकृतमुपसंहरति। "तस्मात्"[५८] इति।

आचार्य्यदेशीयानां मतमुत्थापयति। "अत्रापरे[५९] प्रत्यवतिष्ठन्ते" इति। तथाहि। अज्ञातसङ्गतित्वेन शास्त्रत्वेनार्थवत्तया मननादिप्रतीत्या च कार्य्यार्थाङ्क्षानिश्चयः, न खलु वेदान्ताः सिद्धब्रह्मरूपपरा भवितुमर्हन्ति, तत्त्वाविदितसङ्गतित्वात्, यत्र हि शब्दा लोकेन प्रयुज्यन्ते तत्र तेषां सङ्गतिग्रहः। न चाहेयमनुपादेयं रूपमात्रं कश्चिद्विवक्षति प्रेक्षावान्। तस्याबुभुत्सितत्वात्। अबुभुत्सितावबोधने च प्रेक्षावत्ताविघातात्। तस्मात् प्रतिपित्सितं प्रतिपिपादयिषन्नयं लोकः प्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुभूतमेवार्थं प्रतिपादयेत्, कार्य्यं चावगतं तद्धेतुरिति तदेव बोधयेत्। एवं च वृद्धव्यवहारप्रयोगात् पदानां कार्य्यपरतामवगच्छति, तत्र किञ्चित्साक्षात्कार्य्याभिधायकं, किञ्चित् कार्य्यार्थस्यार्थाभिधायकं, न तु भूतार्थपरता पदानाम्। अपि च नरान्तरस्य व्युत्पन्नस्यार्थप्रत्ययमनुमाय, तस्य च शब्दभावाभावानुविधानमवगम्य, शब्दस्य तद्विषयबोधकत्वं निश्चेतव्यं, न च भूतार्थरूपमात्रप्रत्यये परनरवर्त्तिनि किञ्चिल्लिङ्गमस्ति। कार्य्यप्रत्यये तु नरान्तरवर्त्तिनि प्रवृत्तिनिवृत्ती स्तो हेतू इत्यज्ञातसङ्गतित्वान्न ब्रह्मरूपपरा वेदान्ताः। अपि च वेदान्तानां वेदत्वात् शास्त्रत्वप्रसिद्धिरस्ति, प्रवृत्तिनिवृत्तिपराणां च सन्दर्भाणां शास्त्रत्वम्। यथाहुः।—

'प्रवृत्तिर्वा निवृत्तिर्वा नित्येन कृतकेन वा।
पुंसां येनोपदिश्येत तच्छास्त्रमभिधीयते॥'

इति। तस्माच्छास्त्रत्वप्रसिद्ध्या व्याहतमेषां स्वरूपपरत्वम्। अपि च न ब्रह्मरूपप्रतिपादनपराणामेषामर्थवत्त्वं पश्यामः। न च रज्जुरियं न भुजङ्ग इति यथाकथञ्चिल्लक्षणया वाक्यार्थतत्त्वनिश्चये यथा भयकम्पादिनिवृत्तिः, एवं 'तत्त्वमसी'तिवाक्यार्थावगमान्निवृत्तिर्भवति सांसारिकाणां धर्माणाम्। श्रुतवाक्यार्थस्यापि पुंसस्तेषां तादवस्थ्यात्। अपि च यदि श्रुतब्रह्मणो भवति सांसारिकधर्मनिवृत्तिः कस्मात् पुनः श्रवणस्योपरि मननादयः श्रूयन्ते। तस्मात्तेषां वैयर्थ्यप्रसङ्गादपि न ब्रह्मस्वरूपपरा वेदान्ताः, किन्त्वात्मप्रतिपत्तिविषयकार्य्यपराः। तच्च कार्य्यं स्वात्मनि नियोज्यं नियुञ्जानं नियोग इति च मानान्तरापूर्वतयाऽपूर्वमिति चाख्यायते। न च विषयानुष्ठानं विना तत्सिद्धिरिति स्वसिद्ध्यर्थं तदेव कार्य्यं स्वविषयस्य करणस्यात्मज्ञानस्यानुष्ठानमाक्षिपति। यथा च कार्य्यं स्वविषयाधीननिरूपणमिति ज्ञानेन विषयेण निरूप्यते, एवं ज्ञानमपि स्वविषयमात्मानमन्तरेणाशक्यनिरूपणमिति तन्निरूपणाय तादृशमात्मानमाक्षिपति तदेव कार्य्यम्। यथाहुः। 'यत्तु तत्सिद्ध्यर्थमुपादीयते, आक्षिप्यते तदपि विधेयमिति तन्त्रे व्यवहारः' इति। विधेयता च नियोगविषयस्य ज्ञानस्य भावार्थतयाऽनुष्ठेयता, तद्विषयस्य त्वात्मनः स्वरूपसत्ताविनिश्चितिरारोपिततद्भावस्य त्वन्यस्य निरूपकत्वे तेन तन्निरूपितं न स्यात्। तस्मात्तादृगात्मप्रतिपत्तिविधिपरेभ्यो वेदान्तेभ्यस्तादृगात्मविनिश्चयः। तदेतत्सर्वमाह। "यद्यपि" इति। विधिपरेभ्योऽपि वस्तुतत्त्वविनिश्चय इत्यत्र निदर्शनमुक्तं, "यथा यूप" इति। पे यूपश्च बन्ना-

तीति बन्धनाय विनियुक्ते यूपे तस्यालौकिकत्वात्, कोऽसौ यूप इत्यपेक्षिते,'खादिरो यूपो भवति, यूपं तक्षति, यूपमष्टास्रीकरोती'त्यादिभिर्वाक्यैस्तक्षणादिविधिपरैरपि संस्कारविशिष्ट विशिष्टसंस्थानं दारु यूप इति गम्यते। एवमाहवनीयादयोऽप्यवगन्तव्याः। प्रवृत्तिनिवृत्तिपरस्य शास्त्रत्वं न स्वरूपपरस्य, कार्य्य एव सम्बन्धो न स्वरूपे, इति हेतुद्वयं भाष्यवाक्येनोपपादितं "[60]प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रयोजनत्वात्" इत्यादिना "[61]तत्सामान्याद्वेदान्तानामपि तथैवार्थवत्त्वं स्यात्" इत्यन्तेन। न च स्वतन्त्रं कार्य्यं नियोज्यमधिकारिणमनुष्ठातारमन्तरेणेति नियोज्यभेदमाह। "[62]सति च विधिपरत्वे" इति। ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीति सिद्धवदर्थवादावगतस्यापि ब्रह्मभवनस्य नियोज्यविशेषाकाङ्क्षायां ब्रह्मबुभूषोर्नियोज्यविशेषस्य रात्रिसत्रन्यायेन प्रतिलम्भः। पिण्डपितृयज्ञन्यायेन तु स्वर्गकामस्य नियोज्यस्य कल्पनायामर्थवादस्थासमवेतार्थतयात्यन्तपरोक्षा वृत्तिः स्यादिति। ब्रह्मभावश्चामृतत्वमिति "[63]अमृतत्वकामस्य" इत्युक्तम्। अमृतत्वं चामृतत्वादेव न कृतकत्वेन शक्यमनित्यमनुमातुम्, आगमविरोधादिति भावः। उक्तेन धर्मब्रह्मज्ञानयोर्वैलक्षण्येन विध्यविषयत्वं चोदयति। "[64]ननु" इति। परिहरति। "[65]नाहत्येवम्" इति। अत्र चात्मदर्शनं न विधेयम्। तद्धि दृशेरुपलब्धिवचनत्वात् श्रावणं वा स्यात्, प्रत्यक्षं वा। प्रत्यक्षमपि लौकिकमहंप्रत्ययो वा, भावनाप्रकर्षपर्य्यन्तजं वा। तत्र श्रावणं न विधेयं, स्वाध्यायविधिनैवास्य प्रापितत्वात्, कर्मश्रवणवत्। नापि लौकिकं प्रत्यक्षं, तस्य नैसर्गिकत्वात्। न चौपनिषदात्मविषयं भावनाधेयवैशद्यं विधेयं, तस्योपासनाविधानादेव वाजिनवदनुनिष्पादितत्वात्। तस्मादौपनिषदात्मोपासनाऽमृतत्वकामं नियोज्यं प्रति विधी-

यते। 'द्रष्टव्य'इत्यादयस्तु विधिसरूपा न विधय इति। तदिदमुक्तं "तदुपासनाच्च" इति। अर्थवत्तया मननादिप्रतीत्या चेत्यस्य शेषः प्रपञ्चो निगदव्याख्यातः॥

तदेकदेशिमतं दूषयति। "अत्राभिधीयते"। "न" एकदेशिमतम्, कुतः, "कर्मब्रह्मविद्याफलयोर्वैलक्षण्यात्"। पुण्यापुण्यकर्मफले सुखदुःखे, तत्र मनुष्यलोकमारभ्या ब्रह्मलोकात् सुखस्य तारतम्यम् अधिकोत्कर्षः। एवं मनुष्यलोकमारभ्य दुःखतारतम्यमा चावीचिलोकात्, तच्च सर्वं कार्य्यं च विनाशि च। आत्यन्तिकं त्वशरीरत्वमनतिशयं स्वभावसिद्धतया नित्यमकार्य्यमात्मज्ञानस्य फलम्। तद्धि फलमिव फलम्। अविद्यापनयमात्रेणाविर्भावात्। एतदुक्तं भवति। त्वयाप्युपासनाविधिपरत्वं वेदान्तानामभ्युपगच्छता नित्यशुद्धबुद्धत्वादिरूपब्रह्मात्मता जीवस्य स्वाभाविकी वेदान्तगम्याऽऽस्थीयते। सा चोपासनाविषयस्य विधेर्न फलं, नित्यत्वादकार्य्यत्वात्। नाप्यविद्यापिधानापनयः, तस्य स्वविरोधिविद्योदयादेव भावात्। नापि विद्योदयः, तस्यापि श्रवणमननपूर्वकोपासनाजनितसंस्कारसचिवादेव चेतसो भावात्। उपासनासंस्कारवदुपासनाऽपूर्वमपि चेतःसहकारीति चेत्? दृष्टं च खलु नैयोगिकं फलमैहिकमपि, यथा चित्राकारीर्य्यादिनियोगानामनियतनियतफलानाम्, न, गान्धर्वशास्त्रोपासनावासनाया इवापूर्वानपेक्षायाः षड्जादिसाक्षात्कारे वेदान्तार्थोपासनावासनाया जीवब्रह्मभावसाक्षात्कारेऽनपेक्षाया एव सामर्थ्यात्। तथा चामृतीभावं प्रत्यहेतुत्वादुपासनापूर्वस्य, नामृतत्वकामस्तत्कार्य्यमवबोद्धुमर्हति, अन्यदिच्छत्यन्यत् करोतीति हि विप्रतिसिद्धम्। न च तत्कामः क्रियामिव कार्य्यमवगमिष्यति, नापूर्वमिति साम्प्रतम्, तस्या मानान्तरादेव तत्साधनत्वप्रतीतेर्विधे-

वैयर्थ्यात्। न चावघातादिविधितुल्यता, तत्रापि नियमापूर्वस्यान्यतोऽनवगतेः। न च ब्रह्मभूयादन्यदत्र तत्त्वमार्थवादिकं किञ्चिदस्ति, येन तत्काम उपासनायामधिक्रियेत, विश्वजिन्न्यायेन तु स्वर्गकल्पनायां तस्य सातिशयत्वं क्षयित्वं चेति न नित्यफलत्वमुपासनायाः। तस्माद्ब्रह्मभूयस्याविद्यापिधानापनयमात्रेणाविर्भावात्, अविद्यापनयस्य च वेदान्तार्थविज्ञानादवगतिपर्य्यन्तादेव सम्भवात्, उपासनायाः संस्कारहेतुभावस्य, संस्कारस्य च साक्षात्कारोपजनने मनःसाचिव्यस्य च मानान्तरसिद्धत्वात्, 'आत्मेत्येवोपासीतेति' न विधिः, अपि तु विधिसरूपोऽयं, यथोपांशुयाजवाक्ये 'विष्णुरुपांशु यष्टव्य' इत्यादयो विधिसरूपा, न विधय इति तात्पर्य्यार्थः। 'श्रुतिस्मृतिन्यायसिद्धमित्युक्तं, तत्र श्रुतिं दर्शयति। "तथा च श्रुतिः" इति। न्यायमाह "अत एव" इति। यत् किल स्वाभाविकं तन्नित्यं, यथा चैतन्यं, स्वाभाविकं चेदं, तस्मान्नित्यम्। परे हि द्वयीं नित्यतामाहुः। 'कूटस्थनित्यतां परिणामिनित्यतां च, तत्र नित्यमित्युक्ते मा भूदस्य परिणामिनित्यतेत्यत आह। "तत्र किञ्चित्" इति। परिणामिनित्यता हि न पारमार्थिकी। तथाहि। तत्सर्वात्मना वा परिणमेदेकदेशेन वा। सर्वात्मना परिणामे कथं न तत्त्वव्याहतिः, एकदेशपरिणामे वा स एकदेशस्ततो भिन्नो वाऽभिन्नो वा। भिन्नश्चेत् कथं तस्य परिणामः? नह्यन्यस्मिन् परिणममानेऽन्यः परिणमतेऽतिप्रसङ्गात्। अभेदे वा कथं न सर्वात्मना परिणामः। भिन्नाभिन्नं तदिति चेत्; तथाहि तदेव कारणात्मनाऽभिन्नं, भिन्नं च कार्य्यात्मना, कटकादय इवाभिन्ना हाटकात्मना, भिन्नाश्च कटकाद्यात्मना। न च भेदाभेदयोर्विरोधान्नैकत्र समवाय इति युक्तम्।

विरुद्धमिति नः क संप्रत्ययो, यत्प्रमाणविपर्य्ययेण वर्त्तते? यत्तु यथा प्रमाणेनावगम्यते तस्य तथा भाव एव। कुण्डलमिदं सुवर्णमिति सामानाधिकरण्यप्रत्यये व्यक्तं भेदाभेदौ चकास्तः। तथाह्यात्यन्तिकेऽभेदेऽन्यतरस्य द्विरवभासप्रसङ्गः। भेदे चात्यन्तिके न सामानाधिकरण्यं, गवाश्ववत्। आधाराधेयभावे एकाश्रयत्वे वा न सामानाधिकरण्यं, नहि भवति कुण्डं वदरमिति। नाप्येकासनस्थयोश्चैत्रमैत्रयोश्चैत्र मैत्र इति। सोऽयमबाधितोऽसन्दिग्धः सर्वजनीनः सामानाधिकरण्यप्रत्यय एव कार्य्यकारणयोर्भेदाभेदौ व्यवस्थापयति। तथा च कार्य्याणां कारणात्मत्वात्, कारणस्य च सद्रूपस्य सर्वत्रानुगमात् सद्रूपेणाभेदः कार्य्यस्य, जगतो भेदः कार्य्यरूपेण गोघटादिनेति। यथाहुः —

'कार्य्यरूपेण नानात्वमभेदः कारणात्मना।
हेमात्मना यथाऽभेदः कुण्डलाद्यात्मना भिदा'॥ इति।

अत्रोच्यते। कः पुनरयं भेदो नाम, यः सहाभेदेनैकत्र भवेत्। परस्पराभाव इति चेत्, किमयं कार्य्यकारणयोः कटकहाटकयोरस्ति न वा। न चेदेकत्वमेवास्ति न च भेदः। अस्ति चेद्भेद एव नाभेदः। न च भावाभावयोरविरोधः, सहावस्थानासम्भवात्। सम्भवे वा कटकवर्धमानकयोरपि तत्त्वेनाभेदप्रसङ्गः, भेदस्याभेदाविरोधात्। अपि च कटकस्य हाटकादभेदे यथा हाटकात्मना कटकमुकुटकुण्डलादयो न भिद्यन्ते, एवं कटकात्मनापि न भिद्येरन्, कटकस्य हाटकादभेदात्। तथा च हाटकमेव वस्तु सन्न कटकादयो, भेदस्याप्रतिभासनात्। अथ हाटकत्वेनैवाभेदो, न कटकत्वेन, तेन तु भेद एव कुण्डलादेः। यदि हाटकादभिन्नः कटकः, कथमयं कुण्डलादिषु नानुवर्त्तते? नानुवर्त्तते चेत्, कथं

हाटकादभिन्न: कटक:। ये हि यस्मिन्ननुवर्त्तमाने व्यावर्त्तन्ते ते ततो भिन्ना एव, यथा सूत्रात् कुसुमभेदा:। नानुवर्त्तन्ते चानुवर्त्तमानेऽपि हाटकत्वे कुण्डलादय:, तस्मात्तेऽपि हाटकाद्भिन्ना एवेति। सत्तानुवृत्त्या च सर्ववस्त्वनुगमे इदमिह नेदमिदमस्मान्नेदमिदानीं, नेदमिदमेवं नेदमिति विभागो न स्यात्। कस्यचित् क्वचित् कदाचित् कथञ्चिद्विवेकहेतोरभावात्। अपि च दूरात्कनकमित्यवगते न तस्य कुण्डलादयो विशेषा जिज्ञास्येरन्, कनकादभेदात्तेषां, तस्य च ज्ञातत्वात्। अथ भेदोऽप्यस्ति कनकात् कुण्डलादीनामिति कनकावगमेऽप्यज्ञातास्ते। नन्वभेदोऽप्यस्तीति किं न ज्ञाता:। प्रत्युत ज्ञानमेव तेषां युक्तं, कारणाभावे हि कार्य्याभाव औत्सर्गिक:, स च कारणसत्तयाऽपोद्यते। अस्ति चाभेदे कारणसत्तेति कनके ज्ञाते ज्ञाता एव कुण्डलादय, इति तज्जिज्ञासाज्ञानानि चानर्थकानि स्यु:। तेन यस्मिन् गृह्यमाणे यन्न गृह्यते तत्ततो भिद्यते। यथा करभे गृह्यमाणेऽगृह्यमाणो रासभ: करभात्। गृह्यमाणे च दूरतो हेम्नि न गृह्यन्ते तस्य भेदा: कुण्डलादय:, तस्मात्ते हेम्नो भिद्यन्ते। कथं तर्हि हेम कुण्डलमिति सामानाधिकरण्यमिति चेत्, नह्याधाराधेयभावे समानाश्रयत्वे वा सामानाधिकरण्यमित्युक्तम्। अथानुवृत्तिव्यावृत्तिव्यवस्था च हेम्नि ज्ञाते कुण्डलादिजिज्ञासा च कथम्? न खल्वभेद एकान्तिकेऽनैकान्तिके चैतदुभयमुपपद्यते यत इत्युक्तम्। तस्माद्भेदाभेदयोरन्यतरस्मिन्नवहेयेऽभेदोपादानैव भेदकल्पना, न भेदोपादानाऽभेदकल्पनेति युक्तम्। भिद्यमानतन्त्रत्वाद्भेदस्य, भिद्यमानानां च प्रत्येकमेकत्वात्, एकाभावे चानाश्रयस्य भेदस्यायोगात्, एकस्य च भेदानधीनत्वात्, नायमयमिति च भेदग्रहस्य प्रतियोगिग्रह-

सापेक्षत्वादेकत्वग्रहस्य चान्यानपेक्षत्वाद्भेदोपादानैर्वानिर्वचनीयभेदकल्पनेति साम्प्रतम्। तथा च श्रुतिः। 'एकत्वमेव सत्यम्' इति। तस्मात् कूटस्थनित्यतैव पारमार्थिकी न परिणामिनित्यतेति सिद्धम्। "व्योमवत्" इति च दृष्टान्तः परसिद्धः। अस्मन्मते तस्यापि कार्य्यत्वेनानित्यत्वात्। अत्र च "कूटस्थनित्यम्" इति 'निर्वर्त्यकर्मतामपाकरोति। "सर्वव्यापि" इति प्राप्यकर्मताम्, "सर्वविक्रियारहितम्" इति विकार्य्यकर्मताम्, "निरवयवम्" इति संस्कार्य्यकर्मताम्। व्रीहीणां खलु प्रोक्षणेन संस्काराख्योऽंशो यथा जन्यते, नैवं ब्रह्मणि कश्चिदंशः क्रियाधेयोऽस्त्यनवयवत्वात्। अनंशत्वादित्यर्थः। पुरुषार्थतामाह। "नित्यतृप्तम्" इति। तृप्त्या दुःखरहितं सुखमुपलक्षयति। क्षुद्दुःखनिवृत्तिसहितं हि सुखं तृप्तिः। सुखं चाप्रतीयमानं न पुरुषार्थ इत्यत आह। "स्वयं ज्योतिः" इति। तदेव स्वमतेन मोक्षाख्यं फलं नित्यं श्रुत्यादिभिरुपपाद्य, क्रियानिष्पाद्यस्य तु मोक्षस्यानित्यत्वं प्रसञ्जयति। "तद्यदि" इति। न चागमबाधः, आगमस्योक्तेन प्रकारेणोपपत्तेः। अपि च ज्ञानजन्यापूर्वजनितो मोक्षो नैयोगिक इत्यस्यार्थस्य सन्ति भूयस्यः श्रुतयो निवारिका इत्याह। "अपि च ब्रह्म वेद" इति। अविद्याद्वयप्रतिबन्धापनयमात्रेण च विद्याया मोक्षसाधनत्वं न स्वतोऽपूर्वोत्पादेन चेत्यत्रापि श्रुतिमुदाहरति। "त्वं हि नः पिता" इति। न केवलमस्मिन्नर्थे श्रुत्यादयोऽपि त्वक्षपादाचार्य्यसूत्रमपि न्यायमूलमस्तीत्याह। "तथा चाचार्य्यप्रणीतम्" इति। आचार्य्यशेक्तलक्षणः पुराणे :—

'आचिनोति च शास्त्रार्थमाचारे स्थापयत्यपि।
स्वयमाचरते यस्मादाचार्य्यस्तेन सोच्यते'॥ इति।

तेन हि प्रणीतं सूत्रं "दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तराभावादपवर्ग इति"। पाठापेक्षया कारणमुत्तरं, कार्य्यं च पूर्वं, कारणापाये कार्य्यापायः, कफापाय इव कफोद्भवस्य ज्वरस्यापायः। जन्मापाये दुःखापायः प्रवृत्त्यपाये जन्मापायः, दोषापाये प्रवृत्त्यपायः, मिथ्याज्ञानापाये दोषापायः। मिथ्याज्ञानं चाविद्या, रागाद्युपजनितक्रमेण दृष्टेनैव संसारस्य परमं निदानम्। सा च तत्त्वज्ञानेन ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानेनावगतिपर्य्यन्तेन विरोधिना निवर्त्यते। ततोऽविद्यानिवृत्त्या ब्रह्मरूपाविर्भावो मोक्षः। न तु विद्याकार्य्यस्तज्जनितापूर्वकार्य्यो वेति सूत्रार्थः। तत्त्वज्ञानान्मिथ्याज्ञानापाय इत्येतावन्मात्रेण सूत्रोपन्यासः, न त्वक्षपादसम्मतं तत्त्वज्ञानमिह सम्मतम्। तदनेनाचार्य्यान्तरसंवादेनायमर्थो दृढ़ीकृतः॥ स्यादेतत्। नैकत्वविज्ञानं स्थितवस्तुविषयं, येन मिथ्याज्ञानं भेदावभासं निवर्त्तयद्विधिविषयो भवेत्। अपि तु सम्पदादिरूपम्। तथा च विधेः प्रागप्राप्तं पुरुषेच्छया कर्त्तव्यं सद् विधिगोचरो भविष्यति। यथा वृत्त्यनन्तत्वेन मनसो विश्वदेवसाम्याद् विश्वान् देवान् मनसि सम्पाद्य, मन आलम्बनमविद्यमानसमं कृत्वा, प्राधान्येन सम्पाद्यानां विश्वेषामेव देवानामनुचिन्तनं, तेन चानन्तलोकप्राप्तिः। एवं चिद्रूपसाम्याज्जीवस्य ब्रह्मरूपतां सम्पाद्य, जीवमालम्बनमविद्यमानसमं कृत्वा प्राधान्येन ब्रह्मानुचिन्तनं तेन चामृतत्वफलप्राप्तिः। 'अध्यासे' त्वालम्बनस्यैव प्राधान्येनारोपिततद्भावस्यानुचिन्तनं, 'यथा' मनो ब्रह्मेत्युपासीता'दित्यो ब्रह्मेत्यादेश', एवं 'जीवमब्रह्म ब्रह्मेत्युपासीते'ति। 'क्रियाविशेषयोगाद्वा, यथा 'वायुर्वाव संवर्गः, प्राणो वाव संवर्गः'। वाह्या खलु वायुदेवता वह्न्यादीन् संवृङ्क्ते। महाप्रलयसमये हि वायुर्वह्न्यादीन् संहृत्य

संहृत्यात्मनि स्थापयति। यथाह द्रविडाचार्य्यः 'संहरणाद्वा संवरणाद्वा स्वात्मीभावाद्वायुः संवर्गः' इति। अध्यात्मं च प्राणः संवर्ग इति। स हि सर्वाणि वागादीनि संवृङ्क्ते, प्रयाणकाले हि स एव सर्वाणीन्द्रियाणि संगृह्योत्क्रामतीति। सेयं संवर्गदृष्टिर्वायौ प्राणे च दशाशागतं जगद्दर्शयति यथा, एवं जीवात्मनि बृंहणक्रियया ब्रह्मदृष्टिरमृतत्वाय फलाय कल्पत इति। तदेतेषु त्रिष्वपि पक्षेष्वात्मदर्शनोपासनादयः, प्रधानकर्माण्यपूर्वविषयत्वात्, स्तुतशस्त्रवत्। आत्मा तु द्रव्यं,कर्मणि गुण इति। संस्कारो वाऽऽत्मनो दर्शनं विधीयते। यथा दर्शपूर्णमासप्रकरणे 'पत्न्यवेक्षितमाज्यं भवतीति समाम्नातं, प्रकरणिना च गृहीतमुपांशुयागाङ्गभूताज्यद्रव्यसंस्कारतयाऽवेक्षणं' गुणकर्म विधीयते, एवं कर्तृत्वेन क्रत्वङ्गभूते आत्मन्यात्मा वा अरे द्रष्टव्य' इति दर्शनं,गुणकर्म विधीयते। 'यैस्तु द्रव्यं चिकीर्ष्यते गुणस्तत्र प्रतीयते' इति न्यायात्, अत आह। "न चेदं ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानम्" इति। कुतः? "सम्पदादिरूपे हि ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञाने" इति। दर्शपूर्णमासप्रकरणे हि समाम्नातमाज्यावेक्षणं 'तदङ्गभूताज्यसंस्कार इति युज्यते। 'न चात्मा वा अरे द्रष्टव्य' इत्यादि कस्यचित् प्रकरणे समाम्नातम्। न चानारभ्याधीतमपि। 'यस्य पर्णमयी जुहूर्भवतीत्यव्यभिचरितक्रतुसम्बन्धजुहूद्वारेण जुहूपदं क्रतुं स्मारयद्वाक्येन यथा पर्णतायाः क्रतुशेषभावमापादयति, एवमात्मा नाव्यभिचरितक्रतुसम्बन्धो,येन तद्दर्शनं क्रत्वङ्गं सदात्मानं क्रत्वर्थं संस्कुर्य्यात्। तेन यद्ययं विधिस्तथापि सुवर्णं भार्य्यमितिवद् विनियोगभङ्गेन प्रधानकर्मैवापूर्वविषयत्वाच्च गुणकर्मेति स्ववीयस्त्वयैतद्दूषणमनभिधाय सर्वपक्षसाधारणं दूषणमुक्तम्। तदतिरोहितार्थतया न व्याख्यातम्। किञ्च

ज्ञानक्रियाविषयत्वविधानमस्य बहुश्रुतिविरुद्धमित्याह। "न[७१] च विदिक्रिया" इति। शङ्कते। "अविषयत्वे[७२]" इति। ततश्च शान्तिकर्मणि वेतालोदय इति भावः। निराकरोति "न[७२]"। कुतः। "अविद्या[७२]कल्पितभेदनिवृत्तिविषयत्वात्" इति। सर्वमेव हि वाक्यं नेदन्तया वस्तुभेदं बोधयितुमर्हति, नहीक्षुक्षीरगुडादीनां मधुररसभेदः शक्य आख्यातुम्, एवमन्यत्रापि सर्वत्र द्रष्टव्यम्। तेन प्रमाणान्तरसिद्धे लौकिक एवार्थे यदा गतिरीदृशी शब्दस्य, तदा कैव कथा प्रत्यगात्मन्यलौकिके। अदूरविप्रकर्षेण तु कथञ्चित् प्रतिपादनमिहापि समानम्। त्वम्पदार्थो हि प्रमाता प्रमाणाधीनया प्रमित्या प्रमेयं घटादि व्याप्नोतीत्यविद्याविलसितम्। तदस्या विषयीभूतोदासीनतत्पदार्थप्रत्यगात्मसामानाधिकरण्येन प्रमातृत्वाभावात्, तन्निवृत्तौ प्रमाणादयस्तिस्रो विधा निवर्त्तन्ते। नहि पक्तुरवस्तुत्वे पाक्यपाकपचनानि वस्तुसन्ति भवितुमर्हन्तीति। तथाहि—

'विगलितपरागृत्त्यर्थत्वं यदस्य ततस्तदा
त्वमिति हि पदेनैकार्थत्वे त्वमित्यपि यत्पदम्।
तदपि च तदा गत्वैकार्थ्यं विशुद्धचिदात्मतां
त्यजति सकलान् कर्तृत्वादीन् पदार्थमलान्निजान्'॥

इत्यान्तरश्लोकः। अत्रैवार्थे श्रुतीरुदाहरति। "तथा[७२] च शास्त्रं, 'यस्या मतम्" इति। प्रकृतमुपसंहरति। "अतो[७२]ऽविकल्पित" इति। परपक्षे मोक्षस्यानित्यतामापादयति। "यस्य[७२] तु" इति। कार्य्यमपूर्वं यागादिव्यापारजन्यं तमपेक्षते मोक्षः स्वोत्पत्ताविति। "तयोः[७२] पक्षयोः" इति। निर्वर्त्यविकार्य्ययोः। 'क्षणिकं ज्ञानमात्मेति बौद्धाः। तथा च विशुद्धविज्ञानोत्पादो मोक्ष, इति निर्वर्त्यो मोक्षः। अन्येषां तु संसारकपावस्थामपहाय या केवल्यावस्थावाप्तिरात्मनः स मोक्ष, इति

विकार्य्यो मोक्षः । यथा पयसः पूर्वावस्थापहानेनावस्थान्तरप्राप्तिर्विकारो दधीति । तदेतयोः पक्षयोरनित्यता मोक्षस्य, कार्य्यत्वात्, दधिघटादिवत् । अथ 'यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते' इति श्रुतेर्ब्रह्मणो विकृताविकृतदेशभेदावगमादविकृतदेशब्रह्मप्राप्तिरुपासनादिविधिकार्य्या भविष्यति । तथा च प्राप्यकर्मता ब्रह्मण इत्यत आह । "न चाप्यत्वेनापि" इति । अन्यदन्येन विकृतदेशपरिहाण्याऽविकृतदेशं प्राप्यते । तद्यथोपवेलं जलधिरतिबहलचपलकल्लोलमालापरस्परास्फालनसमुल्लसत्फेनपुञ्जस्तवकतया विकृतः, मध्ये तु प्रशान्तसकलकल्लोलोपसर्गः स्वस्थः स्थिरतयाऽविकृतस्तस्य मध्यमविकृतं पौतिकः पोतेन प्राप्नोति । जीवस्तु ब्रह्मैवेति किं केन प्राप्यतां, भेदाश्रयत्वात् प्राप्तेरित्यर्थः । अथ जीवो ब्रह्मणो भिन्नस्तथापि न तेन ब्रह्माप्यते, ब्रह्मणो विभुत्वेन नित्यप्राप्तत्वादित्याह । "स्वरूपव्यतिरिक्तत्वेऽपि" इति । संस्कार्य्यकर्मतामपाकरोति । "नापि संस्कार्य्यः" इति । द्वयी हि संस्कार्य्यता, [1]गुणाधानेन वा यथा बीजपूरकुसुमस्य लाक्षारसावसेकस्तेन हि तत् कुसुमं संस्कृतं लाक्षासवर्णं फलं प्रसूते, [2]दोषापनयेन वा यथा मलिनमादर्शतलं निघृष्टमिष्टकाचूर्णेनोद्भासितभास्वरत्वं संस्कृतं भवति । तत्र न तावद् ब्रह्मणि गुणाधानं सम्भवति । गुणो हि ब्रह्मणः स्वभावो वा भिन्नो वा । स्वभावश्चेत् कथमाधेयस्तस्य नित्यत्वात् । भिन्नत्वे तु कार्य्यत्वेन मोक्षस्यानित्यत्वप्रसङ्गः । न च भेदे धर्मधर्मिभावो गवाश्ववत् । भेदाभेदश्च व्युदस्तो विरोधात् । तदनेनाभिसन्धिनोक्तम् "अनाधेयातिशयब्रह्मस्वरूपत्वान्मोक्षस्य" । द्वितीयं पक्षमपाक्षिपति । "नापि दोषापनयनेन" इति । अशुद्धिः सती दर्पणे निवर्त्तते, न तु ब्रह्मणि

असती निवर्त्तनीया, नित्यनिवृत्तत्वादित्यर्थः। शङ्कते। "स्वात्मधर्म एव" इति। ब्रह्मस्वभाव एव मोक्षोऽनाद्यविद्यामलावृत उपासनादिक्रिययाऽऽत्मनि संस्क्रियमाणेऽभिव्यज्यते, न तु क्रियते। एतदुक्तं भवति। नित्यशुद्धत्वमात्मनोऽसिद्धं, संसारावस्थायामविद्यामलिनत्वादिति। शङ्कां निराकरोति। "न"। कुतः। "क्रियाश्रयत्वानुपपत्तेः"। नाविद्या ब्रह्माश्रया, किन्तु जीवे, सा त्वनिर्वचनीयेत्युक्तं, तेन नित्यशुद्धमेव ब्रह्म। अभ्युपेत्य त्वशुद्धिं क्रियासंस्कार्य्यत्वं दूष्यते। क्रिया हि ब्रह्मसमवेता वा ब्रह्म संस्कुर्य्यात्, यथा घर्षणमिष्टकाचूर्णसंयोगविभागप्रचयो निरन्तर आदर्शतलसमवेतोऽन्यसमवेतो वा। न तावद् ब्रह्मधर्मः क्रिया। तस्याः स्वाश्रयविकारहेतुत्वेन ब्रह्मणो नित्यत्वव्याघातात्। अन्याश्रया तु कथमन्यस्योपकरोति, अतिप्रसङ्गात्। नहि दर्पणे निघृष्यमाणे मणिर्विशुद्धो दृष्टः। "तच्चानिष्टम्" इति। तदा बाधनं परामृशति। अत्र व्यभिचारं चोदयति। "ननु देहाश्रयया" इति। परिहरति। "न, देहसंहतस्य" इति। अनाद्यनिर्वाच्याविद्योपधानमेव ब्रह्मणो जीव इति च क्षेत्रज्ञ इति चाचक्षते। स च स्थूलसूक्ष्मशरीरेन्द्रियादिसंहतस्तत्सङ्घातमध्यपतितस्तदभेदेनाहमितिप्रत्ययविषयीभूतोऽतः शरीरादिसंस्कारः शरीरादिधर्मोऽप्यात्मनो भवति, तदभेदाध्यवसायात्। यथाऽङ्गरागधर्मः सुगन्धिता कामिनीनां व्यपदिश्यते। तेनात्रापि यदाश्रिता क्रिया सांव्यवहारिकप्रमाणविषयीकृता तस्यैव संस्कारो नान्यस्येति न व्यभिचारः। तत्त्वतस्तु न क्रिया न संस्कार इति। सनिदर्शनं तु शेषमध्यासभाष्य एव कृतव्याख्यानमिति नेह व्याख्यातम्। "तयोरन्यः पिप्पलम्" इति। अन्यो जीवात्मा, पिप्पलं कर्मफलम्। "अनश्नन्नन्यः" इति। परमात्मा।

संहतस्यैव भोक्तृत्वमाह मन्त्रवर्णः। "आत्मेन्द्रिय" इति। अनुपहितशुद्धस्वभावब्रह्मप्रदर्शनपरौ मन्त्रौ पठति। "एको देवः" इति। "शुक्रं" दीप्तिमत्, "अव्रणं" दुःखरहितम्, "अस्नाविरम्" अविगलितम्,-अविनाशीति यावत्। उपसंहरति। "तस्मात्" इति। ननु मा भून्निर्वर्त्यादिकर्मताचतुष्टयी, पञ्चमी तु काचिद् विधा भविष्यति, यया मोक्षस्य कर्मता घटिष्यत इत्यत आह। "अतोऽन्यत्" इति। एभ्यः प्रकारेभ्यो न प्रकारान्तरमन्यदस्ति, यतो मोक्षस्य क्रियानुप्रवेशो भविष्यति। एतदुक्तं भवति। चतसृणां विधानां मध्येऽन्यतमतया क्रियाफलत्वं व्याप्तं, सा च मोक्षाद् व्यावर्त्तमाना व्यापकानुपलब्ध्या मोक्षस्य क्रियाफलत्वं व्यावर्त्तयतीति। तत् किं मोक्षे क्रियैव नास्ति, तथा च तदर्थानि शास्त्राणि तदर्थाश्च प्रवृत्तयोऽनर्थकानीत्यत उपसंहारव्याजेनाह। "तस्माज् ज्ञानमेकम्" इति। अथ ज्ञानं क्रिया मानसी कस्मान्न विधिगोचरः, कस्माच्च तस्याः फलं निर्वर्त्यादिष्वन्यतमं न मोक्ष इति चोदयति। "ननु ज्ञानम्" इति। परिहरति। "न, वैलक्षण्यात्"। अयमर्थः। सत्यं ज्ञानं मानसी क्रिया, नत्वियं ब्रह्मणि फलं जनयितुमर्हति, तस्य स्वयम्प्रकाशतया विदिक्रियाकर्मभावानुपपत्तेरित्युक्तम्। तदेतस्मिन् वैलक्षण्ये स्थिते एव, वैलक्षण्यान्तरमाह। "क्रिया हि नाम सा" इति। "यत्र" विषये "वस्तुस्वरूपनिरपेक्षैव चोद्यते" यथा देवतासम्प्रदानकहविर्ग्रहणे देवतावस्तुस्वरूपानपेक्षा देवताध्यानक्रिया। यथा वा योषिति अग्निवस्त्वनपेक्षाऽग्निबुद्धिर्या सा क्रिया हि नामेति योजना। नहि 'यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्तां ध्यायेद्वषट्करिष्यन्नित्यस्मादिधेः प्राग्देवताध्यानं प्राप्तं; प्राप्तं त्वधीतवेदान्तस्य विदितपदतदर्थसम्बन्धस्याधिगतशब्दन्यायतत्त्वस्य, 'सदेव सोम्येद-

मित्यादेस्तत्त्वमसीत्यन्तात्सन्दर्भाद् ब्रह्मात्मभावज्ञानं शब्दप्रमाणसामर्थ्यात्। इन्द्रियार्थसन्निकर्षसामर्थ्यादिव प्रणिहितमनसः स्फीतालोकमध्यवर्त्ति कुम्भानुभवः। नह्यसौ स्वसामग्रीबललब्धजन्मा मनुजेच्छयाऽन्यथाकर्तुमकर्तुं वा शक्यः, देवताध्यानवत्, येनार्थवानत्र विधिः स्यात्। न चोपासना वाऽनुभवपर्य्यन्ता वाऽस्य विधेर्गोचरस्तयोरन्वयव्यतिरेकावधृतसामर्थ्ययोः साक्षात्कारे वाऽनाद्यविद्यापनये वा, विधिमन्तरेण प्राप्तत्वेन पुरुषेच्छयाऽन्यथाकर्तुमकर्तुं वाऽशक्यत्वात्। तस्माद् ब्रह्मज्ञानं मानसी क्रियाऽपि न विधिगोचरः। पुरुषचित्तव्यापाराधीनायास्तु क्रियाया वस्तुस्वरूपनिरपेक्षता क्वचिदविरोधिनी, यथा देवताध्यानक्रियायाः। नह्यत्र वस्तुस्वरूपेण कश्चिद्विरोधः। क्वचिद्वस्तुविरोधिनी, यथा 'योषित्युरुषयोरग्निबुद्धिरित्येतावता भेदेन निदर्शनमिथुनद्वयोपन्यासः। क्रियैवेत्येवकारेण वस्तुतन्त्रत्वमपाकरोति। नन्वात्मेत्येवोपासीतेत्यादयो विधयः श्रूयन्ते, न च प्रमत्तगीताः, तुल्यं हि साम्प्रदायिकं, तस्माद्विधेयेनात्र भवितव्यमित्यत आह। "[७८]तद्विषया लिङादयः" इति। सत्यं श्रूयन्ते 'लिङादयः', न त्वमी विधिविषयाः, तद्विषयत्वेऽप्रामाण्यप्रसङ्गात्। हेयोपादेयविषयो हि विधिः। स एव च हेय उपादेयो वा यं पुरुषः कर्त्तुमकर्त्तुमन्यथा वा कर्त्तुं शक्नोति। तत्रैव च समर्थः कर्ताऽधिकृतो नियोज्यो भवति। न चैवंभूतान्यात्मश्रवणमननोपासनदर्शनानीति विषयतदनुष्ठात्रोर्विधिव्यापकयोरभावाद् विधेरभाव इति प्रयुक्ता अपि 'लिङादयः' प्रवर्त्तनायामसमर्था उपल इव क्षुरतैक्ष्ण्यं कुण्ठमप्रमाणीभवन्तीति। "[७९]अनियोज्यविषयत्वात्" इति। समर्थो हि कर्ताऽधिकारी नियोज्यः। असामर्थ्ये तु न कर्तृता ततो

नाधिकृतो न नियोज्य इत्यर्थः। यदि विधेरभावान्न विधिवचनानि, किमर्थानि तर्हि वचनान्येतानि विधिच्छायानीति पृच्छति। "किमर्थानि"[७८] इति। न चानर्थकानि युक्तानि, स्वाध्यायविध्यधीनग्रहणत्वानुपपत्तेरिति भावः। उत्तरम्। "स्वाभाविक"[७८] इति। अन्यतः प्राप्ता एव हि श्रवणादयो विधिसरूपैर्वाक्यैरनूद्यन्ते। न चानुवादोऽप्यप्रयोजनः। प्रवृत्तिविशेषकरत्वात्। तथाहि। तत्तदिष्टानिष्टविषयेप्साजिहासापहृतहृदयतया बहिर्मुखो न प्रत्यगात्मनि समाधातुमर्हति। आत्मश्रवणादिविधिसरूपैस्तु वचनैर्मनसो विषयस्रोतः खिलीकृत्य,प्रत्यगात्मस्रोत उद्घाट्यते,इति प्रवृत्तिविशेषकरतानुवादानामस्तीति सप्रयोजनतया स्वाध्यायविध्यधीनग्रहणत्वमुपपद्यत इति। यच्च चोदितमात्मज्ञानमनुष्ठानानङ्गत्वादपुरुषार्थमिति। तदयुक्तम्। स्वतोऽस्य पुरुषार्थत्वे सिद्धे यदनुष्ठानानङ्गत्वं तद्भूषणं,न दूषणमित्याह। "यदपि"[७९] इति। "अनुसंज्वरेत्"[७९] शरीरं परितप्यमानमनुतप्येत। सुगममन्यत्। प्रकृतमुपसंहरति। "तस्मान्न[७९] प्रतिपत्ति" इति। प्रकृतसिद्धार्थमेकदेशिमतं दूषयितुमनुभाषते। "यदपि[७९] केचिदाहुः" इति। दूषयति। "तन्न"[७९] इति। इदमत्राकूतम्।

'कार्य्यबोधे यथा चेष्टा लिङ्गं हर्षादयस्तथा।
सिद्धबोधेऽर्थवत्तैवं शास्त्रत्वं हितशासनात्'॥

यदि हि पदानां कार्य्याभिधाने, तदर्थस्वार्थाभिधाने वा, नियमेन वृद्धव्यवहारे सामर्थ्यमवधृतं भवेत्; न भवेत्, अहेयोपादेयभूतब्रह्मात्मतापरत्वमुपनिषदाम्। तत्राविदितसामर्थ्यत्वात् पदानां लोके, तत्पूर्वकत्वाच्च वैदिकार्थप्रतीतेः। अथ तु भूतेऽप्यर्थे पदानां लोके शक्यः सङ्गतिग्रहस्तत उपनिषदां तत्परत्वं पौर्वापर्य्यपर्य्यालोचनयाऽवगम्यमानमप-

ङ्गत्य, न कार्य्यपरत्वं शक्यं कल्पयितुं, श्रुतहान्यश्रुतकल्पनाप्रसङ्गात्। तत्र तावदेवमकार्य्येऽर्थे न सङ्गतिग्रहः, यदि तत्परः प्रयोगो न लोके दृश्येत, तत्प्रत्ययो वा व्युत्पन्नस्योन्नेतुं न शक्येत। न तावत्तत्परः प्रयोगो न दृश्यते लोके। कुतूहलभयादिनिवृत्त्यर्थानामकार्य्यपराणां पदसन्दर्भाणां प्रयोगस्य लोके बहुलमुपलब्धेः। तद्यथाऽऽखण्डलादिलोकपालचक्रवालादिवसतिः सिद्धविद्याधरगन्धर्वाप्सरःपरिवारो ब्रह्मलोकावतीर्णमन्दाकिनीपयःप्रवाहपातधौतकलधौतमयशिलातलो नन्दनादिप्रमदवनविहारिमणिमयशकुन्तकमनीयनिनदमनोहरः पर्वतराजः सुमेरुरिति। नैष भुजङ्गो रज्जुरित्यादि। नापि भूतार्थबुद्धिर्व्युत्पन्नपुरुषवर्त्तिनी न शक्या समुन्नेतुं, हर्षादिरन्वयहेतोः सम्भवात्। तथाह्यविदितार्थजनभाषार्थो द्रविडो नगरगमनोद्यतो, राजमार्गाभ्यर्णदेवदत्तमन्दिरमध्यासीनः, प्रतिपन्नजनकानन्दनिबन्धनपुत्रजन्मा, वार्त्ताहारेण सह नगरस्थदेवदत्ताभ्याशसमागतः पटवासोपायनार्पणपुरःसरं, दिष्ट्या वर्धसे पुत्रस्ते जात, इति वार्त्ताहारव्याहारश्रवणसमनन्तरमुपजातरोमाञ्चकुञ्चकं विकासितनयनोत्पलमतिस्मेरमुखमहोत्पलमवलोक्य, देवदत्तमुत्पन्नप्रमोदमनुमिमीते, प्रमोदस्य च प्रागभूतस्य तद्व्याहारश्रवणसमनन्तरं भवतस्तद्धेतुताम्। न चायमप्रतिपादयन् हर्षहेतुमर्थं हर्षाय कल्पत, इत्यनेन हर्षहेतुरर्थ उक्त इति प्रतिपद्यते। हर्षहेत्वन्तरस्य चाप्रतीतेः पुत्रजन्मनश्च तद्धेतोरवगमात्तदेव वार्त्ताहारेणाभ्यधायीति निश्चिनोति। एवं भयशोकादयोऽप्युदाहार्य्याः। तथाच प्रयोजनवत्तया भूतार्थाभिधानस्य प्रेक्षावत्प्रयोगोऽप्युपपन्नः। एवं च ब्रह्मस्वरूपज्ञानस्य परमपुरुषार्थहेतुभावादनुपदिशतामपि पुरुषप्रवृत्तिनि-

वृत्तौ वेदान्तानां पुरुषहितानुशासनाच्छास्त्रत्वं सिद्धं भवति। तत्सिद्धमेतत्, विवादाध्यासितानि वचनानि भूतार्थविषयाणि, भूतार्थविषयप्रमाजनकत्वात्, यद्यद्विषयप्रमाजनकं तत्तद्विषयं, यथा रूपादिविषयं चक्षुरादि, तथा चैतानि, तस्मात्तथेति। तस्मात्सुष्ठूक्तं "तन्नौपनिषदस्य पुरुषस्यानन्यशेषत्वात्" इति। उपनिपूर्वात्सदेर्विशरणार्थात् क्विप्युपनिषत्पदं व्युत्पादितमुपनीयाद्वयं ब्रह्म सवासनामविद्यां हिनस्तीति ब्रह्मविद्यामाह, तद्धेतुत्वाद्वेदान्ता अप्युपनिषदः, ततो विदित 'औपनिषदः पुरुषः'। एतदेव विभजते। "योऽसावुपनिषत्सु" इति। अहम्प्रत्ययविषयाद्भिनत्ति। "असंसारी" इति। अत एव क्रियारहितत्वाच्चतुर्विधद्रव्यविलक्षणः। अतश्च चतुर्विधद्रव्यविलक्षणो यदनन्यशेषः। अन्यशेषं हि भूतं द्रव्यं चिकीर्षितं सदुत्पत्त्याद्याप्यं सम्भवति। यथा 'यूपं तक्षती'त्यादि। यत् पुनरनन्यशेषं भूतभाव्युपयोगरहितं, यथा 'सुवर्णं भार्य्यं', 'सक्तून् जुहोती'त्यादि, न तस्योत्पत्त्याद्याप्यता। कस्मात्पुनरस्यानन्यशेषतेत्यत आह। "यतः स्वप्रकरणस्थः"। उपनिषदामनारभ्याधीतानां पौर्वापर्य्यपर्यालोचनया पुरुषप्रतिपादनपरत्वेन, पुरुषस्यैव प्राधान्येनेदं प्रकरणं, न च जुह्वादिवदव्यभिचरितक्रतुसम्बन्धः पुरुष इत्युपपादितम्। अतः स्वप्रकरणस्थः सोऽयं, तथाविध उपनिषद्भ्यः प्रतीयमानो, न नास्तीति शक्यो वक्तुमित्यर्थः। स्यादेतत्। मानान्तरागोचरत्वेनागृहीतसङ्गतितयाऽपदार्थस्य ब्रह्मणो वाक्यार्थत्वानुपपत्तेः कथमुपनिषदर्थतेत्यत आह। "स एष नेति नेत्यात्मेत्यात्मशब्दात्"। यद्यपि गवादिवन्मानान्तरगोचरत्वमात्मनो नास्ति, तथापि प्रकाशात्मन एव सतस्तत्तदुपाधिपरिहाण्या, शक्यं वाक्यार्थत्वेन निरूपणं, हाटकस्यैव कटककुण्डलादिपरि-

हाण्या। नहि प्रकाशः स्वसंवेदनो न भासते, नापि तदवच्छेदकः कार्य्यकारणसङ्घातः। तेन ‘स एष नेति नेत्यात्मेति तत्तदवच्छेदपरिहाण्या बृहत्त्वादापनाच्च स्वयम्प्रकाशः शक्यो वाक्याद् ब्रह्मेति चात्मेति च निरूपयितुमित्यर्थः। अथोपाधिनिरासवदुपहितमप्यात्मरूपं कस्मान्न निरस्यते इत्यत आह। “आत्मनश्च प्रत्याख्यातुमशक्यत्वात्”। प्रकाशो हि सर्वस्यात्मा, तदधिष्ठानत्वाच्च प्रपञ्चविभ्रमस्य, न चाधिष्ठानाभावे विभ्रमो भवितुमर्हति। नहि जातु रज्ज्वभावे रज्ज्वां भुजङ्ग इति वा धारेति वा विभ्रमो दृष्टपूर्वः। अपि चात्मनः प्रकाशस्य भासा प्रपञ्चस्य प्रथा। तथा च श्रुतिः। ‘तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति’ इति। न चात्मनः प्रकाशस्य प्रत्याख्याने प्रपञ्चप्रथा युक्ता। तस्मादात्मनः प्रत्याख्यानायोगाद्वेदान्तेभ्यः प्रमाणान्तरागोचरसर्वोपाधिरहितब्रह्मस्वरूपावगतिसिद्धिरित्यर्थः। उपनिषत्स्वेवावगत इत्यवधारणमसृष्यमाण आक्षिपति। “नन्वात्मा” इति। सर्वजनीनाहम्प्रत्ययविषयो ह्यात्मा कर्त्ता भोक्ता च संसारी, तत्रैव च लौकिकपरीक्षकाणामात्मपदप्रयोगाद्य एव लौकिकाः शब्दास्त एव वैदिकास्त एव च तेषामर्था,इत्यौपनिषदमप्यात्मपदं तत्रैव प्रवर्त्तितुमर्हति, नार्थान्तरे तद्विपरीत इत्यर्थः। समाधत्ते। “ना” हम्प्रत्ययविषय औपनिषदः पुरुषः। कुतः। “तत्साक्षित्वेना” हम्प्रत्ययविषयो यः कर्त्ता कार्य्यकारणसंघातोपहितो जीवात्मा ‘तत्साक्षित्वेन’, परमात्मनोऽहम्प्रत्ययविषयत्वस्य “प्रत्युक्तत्वात्”। एतदुक्तं भवति। यद्यप्यनेन जीवेनात्मनेति जीवपरमात्मनोः पारमार्थिकमैक्यं, तथापि तस्योपहितं रूपं जीवः, शुद्धं तु रूपं तस्य साक्षि, तच्च मानान्तरानधिगतमुपनिषद्गोचर इति। एतदेव प्रपञ्चयति। “नह्यहम्प्रत्ययविषयः” इति। “विधिशेषत्वं

वा नेतुं न शक्यः"। कुतः? "आत्मत्वादेव"[८२]। नह्यात्माऽन्यार्थो-ऽन्यत्तु सर्वमात्मार्थम्। तथा च श्रुतिः। 'न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवति, आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति' इति। अपि चातः सर्वेषामात्मत्वादेव न हेयो नाप्युपादेयः। सर्वस्य हि प्रपञ्चजातस्य ब्रह्मैव तत्त्वमात्मा। न च स्वभावो हेयोऽशक्यहानत्वात्। न चोपादेयः, उपात्तत्वात्। तस्माद्धेयो-पादेयविषयौ विधिनिषेधौ न तद्विपरीतमात्मतत्त्वं विषयीकुरुत, इति सर्वस्य प्रपञ्चजातस्यात्मैव तत्त्वमिति। एतदुपपादयति। "सर्वं विनश्यद्विकारजातं पुरुषान्ते विनश्यति"[८३]। अयमर्थः। पुरुषो हि श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणतदविरुद्धन्याय-व्यवस्थापितत्वात् परमार्थसन्। प्रपञ्चस्त्वनाद्यविद्यापदर्शितोऽ-परमार्थसन्। यश्च परमार्थसन्नसौ प्रकृती, रज्जुतत्त्वमिव, सर्प-विभ्रमस्य विकारस्य। अत एवास्यानिर्वाच्यत्वे नादृढस्वभावस्य विनाशः। पुरुषस्तु परमार्थसन् नासौ कारणसहस्रेणाप्यसन् शक्यः कर्तुम्। नहि सहस्रमपि शिल्पिनो घटं पटयितुमीशत इत्युक्तम्। तस्मादविनाशिपुरुषान्तो विकारविनाशः, शुक्तिरज्जुतत्त्वान्त इव रजतभुजङ्गविनाशः। पुरुष एव हि सर्वस्य प्रपञ्चविकारजातस्य तत्त्वम्। न च पुरुषस्यास्ति विनाशो, यतो-ऽनन्तो विनाशः स्यादित्यत आह। "पुरुषो विनाशहेत्व-भावात्"[८४] इति। नहि कारणानि सहस्रमप्यन्यदन्यथयितुमीशत इत्युक्तम्। अथ मा भूत् स्वरूपेण पुरुषो हेय उपादेयो वा, तदीयस्तु कश्चिद्धर्मो हास्यते, कश्चिच्चोपादास्यत इत्यत आह। "विक्रियाहेत्वभावाच्च कूटस्थनित्यः"[८५]। त्रिविधोऽपि धर्मलक्षणावस्थापरिणामलक्षणो विकारो नास्तीत्युक्तम्। अपि चात्मनः परमार्थसतो धर्मोऽपि परमार्थसन्निति न तस्या-त्मवदन्यथात्वं कारणैः शक्यं कर्तुम्। न च धर्मान्यथात्वा-

दन्यो विकारः। तदिदमुक्तम्। 'विक्रियाहेत्वभावादिति। सुगममन्यत्। यत् पुनरेकदेशिना शास्त्रविद्वचनं साचित्वेनानुक्रान्तं, तदन्यथोपपादयति। "[८१]यदपि शास्त्रतात्पर्य्यं विदामनुक्रमणम्" इति। इष्टो हि तस्यार्थः प्रयोजनवदर्थावबोधनमिति वक्तव्ये, धर्मजिज्ञासायाः प्रकृतत्वाद्धर्मस्य च कर्मत्वात् कर्मावबोधनमित्युक्तम्। न तु सिद्धरूपब्रह्मावबोधनं व्यापारं वेदस्य वारयति। नहि सोमशर्मणि प्रकृते, तद्गुणाभिधानं परिसञ्चष्टे विष्णुशर्मणो गुणवत्ताम्। विधिशास्त्रं विधीयमानकर्मविषयं, प्रतिषेधशास्त्रं च प्रतिषिध्यमानकर्मविषयमित्युभयमपि कर्मावबोधपरम्। अपि'[८२]चाम्नायस्य क्रियार्थत्वादिति शास्त्रकृद्वचनं तत्रार्थग्रहणं, यद्यभिधेयवाचि, ततो भूतार्थानां द्रव्यगुणकर्मणामानर्थक्यमनभिधेयत्वं प्रसज्येत, नहि ते क्रियार्था इत्यत आह। "अपि [८३]चाम्नायस्य" इति। यद्युच्येत नहि क्रियार्थत्वं क्रियाभिधेयत्वमपि तु क्रियाप्रयोजनत्वं, द्रव्यगुणशब्दानां च क्रियार्थत्वेनैव भूतद्रव्यगुणाभिधानं,न स्वनिष्ठतया। यथाहुः शास्त्रविदः 'चोदना हि भूतं भवन्तम्' इत्यादि। एतदुक्तं भवति। कार्य्यमर्थमवगमयन्ती चोदना तदर्थं भूतादिकमप्यर्थं गमयतीति, तत्राह। "[८४]प्रवृत्तिनिवृत्तिव्यतिरेकेण भूतं चेत्" इति। अयमभिसन्धिः। न तावत् कार्य्यार्थ एव स्वार्थे पदानां सङ्गतिग्रहो, नान्यार्थं, इत्युपपादितं भूतेऽप्यर्थे व्युत्पत्तिं दर्शयद्भिः। नापि स्वार्थमात्रपरतैव पदानां, तथा सति न वाक्यार्थप्रत्ययः स्यात्। नहि प्रत्येकं स्वप्रधानतया गुणप्रधानभावरहितानामेकवाक्यता दृष्टा। तस्मात् पदानां स्वार्थमभिदधतामेकप्रयोजनवत् पदार्थपरतयैकवाक्यता। तथा च तत्तदर्थान्तरविशिष्टैकवाक्यार्थप्रत्यय उपपन्नो भवति। यथाहुः शास्त्रविदः।—

'साक्षाद्यद्यपि कुर्वन्ति पदार्थप्रतिपादनम्।
वर्णास्तथापि नैतस्मिन् पर्य्यवस्यन्ति निष्फले॥
वाक्यार्थमितये तेषां प्रवृत्तौ नान्तरीयकम्।
पाके ज्वालेव काष्ठानां पदार्थप्रतिपादनम्॥' इति।

तथा चार्थान्तरसंसर्गपरतामात्रेण वाक्यार्थप्रत्ययोपपत्तौ न कार्य्यसंसर्गपरत्वनियमः पदानाम्। एवं च सति कूटस्थनित्यब्रह्मरूपपरत्वेऽप्यदोष इति। "भव्यं" कार्य्यम् ननु यद्यप्यर्थं भूतमुपदिश्यते, न तद्भूतं भव्यसंसर्गिणा रूपेण, तस्यापि भव्यत्वादित्यत आह। "नहि भूतमुपदिश्यमानम्" इति। न तादात्म्यलक्षणः संसर्गः, किन्तु कार्य्येण सह प्रयोजनप्रयोजनिलक्षणोऽन्वयः। तद्विषयेण तु भावार्थेन भूतार्थानां क्रियाकारकलक्षण इति न भूतार्थानां क्रियार्थत्वमित्यर्थः। शङ्कते। "अक्रियात्वेऽपि" इति। एवं चाक्रियार्थकूटस्थनित्यब्रह्मोपदेशानुपपत्तिरिति भावः। परिहरति। "नैष दोषः, क्रियार्थत्वेऽपि" इति। नहि क्रियार्थं भूतमुपदिश्यमानमभूतं भवति। अपि तु क्रियानिवर्त्तनयोग्यं भूतमेव तत्। तथा च भूतेऽर्थेऽव्युत्पन्नशक्तयः शब्दाः क्वचित् स्वनिष्ठभूतविषया दृश्यमाना सत्वा शौर्य्या वा न कथञ्चित् क्रियानिष्ठतां गमयितुमुचिताः। नह्युपहितं शतशो दृष्टमप्यनुपहितं क्वचिद् दृष्टमदृष्टं भवति। तथा च वर्त्तमानापदेशा अस्तिक्रियोपहिता अकार्य्यार्था अप्यटवीवर्णकादयो लोके बहुलमुपलभ्यन्ते, एवं क्रियाऽनिष्ठा अपि सम्बन्धमात्रपर्य्यवसायिनः, यथा कस्यैष पुरुष इति प्रश्नोत्तरं राज्ञ इति, तथा प्रातिपदिकार्थमात्रनिष्ठा, यथा कीदृशास्तरव इति प्रश्नोत्तरं फलिन इति, नहि पृच्छता पुरुषस्य वा तरूणां वाऽस्तित्वनास्तित्वे प्रतिपित्सिते, किन्तु पुरुषस्य स्वामिभेदस्तरूणां च

प्रकारभेदः। प्रष्टुरपेक्षितं चाचक्षाणः स्वामिभेदमेव च प्रकारभेदरूपमेव च प्रतिवक्ति, न पुनरस्तित्वं, तस्य तेनाप्रतिपित्सितत्वात्। उपपादिता च भूतेऽप्यर्थे व्युत्पत्तिः प्रयोजनवति पदानाम्। चोदयति। "यदि नामोपदिष्टं" भूतं "किं तवो-पदेष्टुः श्रोतुर्वा प्रयोजनं "स्यात्"। तस्माद् भूतमपि प्रयोजनवदेवोपदेष्टव्यं नाप्रयोजनम्, अप्रयोजनं च ब्रह्म तस्योदासीनस्य सर्वक्रियारहितत्वेनानुपकारकत्वादिति भावः। परिहरति। "अनवगतात्मोपदेशश्च तथैव"—प्रयोजनवानेव "भवितुमर्हति"। अप्यर्थश्चकारः। एतदुक्तं भवति। यद्यपि ब्रह्मोदासीनं, तथापि तद्विषयं शाब्दज्ञानमवगतिपर्य्यन्तं विद्या स्वविरोधिनीं संसारमूलमविद्यामुच्छिन्दत् प्रयोजनवदित्यर्थः। अपि च येऽपि कार्य्यपरत्वं सर्वेषां पदानामास्थिषत, तैरपि 'ब्राह्मणो न हन्तव्यो' 'न सुरा पातव्या' इत्यादीनां न कार्य्यपरता शक्याऽऽस्थातुम्। कृत्युपहितमर्य्यादं हि कार्य्यं कृत्या व्याप्तं, तन्निवृत्तौ निवर्त्तते शिंशपात्वमिव वृक्षत्वनिवृत्तौ। कृतिर्हि पुरुषप्रयत्नः, स च विषयाधीननिरूपणः। विषयश्चास्य साध्यस्वभावतया भावार्थ एव पूर्वापरीभूतोऽन्योत्पादानुकूलो भवितुमर्हति, न द्रव्यगुणौ। साक्षात् कृतिव्याप्यो हि कृतेर्विषयः, न च द्रव्यगुणयोः सिद्धयोरस्ति कृतिव्याप्यता। अत एव शास्त्रकृद्वचः 'भावार्थाः कर्मशब्दास्तेभ्यः क्रिया प्रतीयेत' इति। द्रव्यगुणशब्दानां नैमित्तिकावस्थायां कार्य्यविमर्शेऽपि भावस्य स्वतो, द्रव्यगुणशब्दानां तु भावयोगात् कार्य्यविमर्श, इति भावार्थेभ्य एवापूर्वावगतिर्न द्रव्यगुणशब्देभ्य इति। न च 'दध्ना जुहोति' 'सन्ततमाघारयति' इत्यादिषु द्रव्यादीनां कार्य्यविषयता। तत्रापि हि होमाघारभावार्थविषयमेव कार्य्यम्। न चैतावता 'सोमेन यजेत' इतिवत्, दधिसन्ततादिविशिष्टहोमाघा-

रविधानात् 'अग्निहोत्रं जुहोति' 'आघारमभिघारयति' इति तदनुवादः। यद्यप्यत्रापि भावार्थविषयमेव कार्य्यम्। तथापि भावार्थानुबन्धतया द्रव्यगुणावविषयावपि विधीयेते। भावार्थो हि कारकव्यापारमात्रतयाऽवशिष्टः, कारकविशेषेण द्रव्यादिना विशेष्यत, इति द्रव्यादिस्तदनुबन्धः। तथा च भावार्थे विधीयमाने स एव सानुबन्धो विधीयत, इति द्रव्यगुणावविषयावपि तदनुबन्धतया विहितौ भवतः। एवं च भावार्थप्रणालिकया द्रव्यादिसङ्क्रान्तो विधिर्गौरवाद् बिभ्यत्, स्वविषयस्य चान्यतः प्राप्ततया, तदनुवादेन तदनुबन्धीभूतद्रव्यादिपरो भवतीति सर्वत्र भावार्थविषय एव विधिः। एतेन 'यदाग्नेयोऽष्टाकपालो भवतीत्यत्र सम्बन्धविषयो विधिरिति परास्तम्। ननु न भवत्यर्थो विधेयः। सिद्धे भवितरि लब्धरूपस्य भवनं प्रत्यकर्तृत्वात्। न खलु गगनं भवति। नाप्यसिद्धेऽसिद्धस्यानियोज्यत्वात्। गगनकुसुमवत्। तस्माद् भवनेन प्रयोज्यव्यापारेणाक्षिप्तः प्रयोजकस्य भावयितुर्व्यापारो विधेयः। स च व्यापारो, भावना, कृतिः, प्रयत्न इति। निर्विषयश्चासावशक्यप्रतिपत्तिरतो विषयापेक्षायामाग्नेयशब्दोपस्थापितो द्रव्यदेवतासम्बन्ध एवास्य विषयः। ननु व्यापारविषयः पुरुषप्रयत्नः कथमव्यापाररूपं सम्बन्धं गोचरयेत्? नहि घटं कुर्वित्यत्रापि साक्षान्नामार्थं घटं पुरुषप्रयत्नो गोचरयत्यपि तु दण्डादि हस्तादिना व्यापारयति। तस्माद् घटार्थां कृतिं व्यापारविषयामेव प्रतिपद्यते, न तु रूपतो घटविषयाम्, उद्देश्यतया त्वस्यामस्ति घटो न तु विषयतया, विषयतया तु हस्तादिव्यापार एव। अत एवाग्नेय इत्यत्रापि द्रव्यदेवतासम्बन्धाक्षिप्तो यजिरेव कार्य्यविषयो विधेयः। किमुक्तं भवति 'आग्नेयो भवतीति? आग्नेयेन यागेन भावयेदिति। अत एव 'य

एवं विद्वान् पौर्णमासीं यजते' 'य एवं विद्वानमावास्यां यजते' इत्यनुवादो भवति, यदाग्नेय इत्यादिविहितस्य यागषट्कस्य। अत एव च विहितानुदितस्य तस्यैव 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्यधिकारसम्बन्धः। तस्मात् सर्वत्र कृतिप्रणालिकया भावार्थविषय एव विधिरित्येकान्तः। तथा च न हन्यान्न पिबेदित्यादिषु यदि कार्य्यमभ्युपेयेत, ततस्तद्व्यापिका कृतिरभ्युपेतव्या। तद्व्यापकश्च भावार्थो विषयः। एवञ्च प्रजापति*व्रतन्यायेन पर्य्युदासवृत्त्याऽहननापाननसङ्कल्पलक्षणया तद्विषयो विधिः स्यात्। तथाच प्रसज्यप्रतिषेधो दत्तजलाञ्जलिः प्रसज्येत। न च सति सम्भवे लक्षणा न्याय्या। 'नेक्षे*तोद्यन्तमित्यादौ तु तस्य व्रतमित्यधिकारात् प्रसज्यप्रतिषेधासम्भवेन, पर्य्युदासवृत्त्याऽनीक्षणसङ्कल्पलक्षणा युक्ता। तस्मान्न हन्यान्न पिबेदित्यादिषु प्रसज्यप्रतिषेधेषु भावार्थाभावाद्, तद्व्याप्तायाः कृतेरभावस्तदभावे च तद्व्याप्तस्य कार्य्यस्याभाव, इति न कार्य्यपरत्वनियमः सर्वत्र वाक्ये इत्याह। "[८३]ब्राह्मणो न हन्तव्य इत्येवमाद्या" इति। ननु कस्मात् निवृत्तिरेव कार्य्यं न भवति, तत्साधनं वेत्यत आह। "न[८३] च सा क्रिया" इति। क्रियाशब्दः कार्य्यवचनः। एतदेव विभजते। "[८३]अक्रियार्थानाम्" इति। स्यादेतत्। विधिविभक्तिश्रवणात् कार्य्यं तावदत्र प्रतीयते, तच्च न भावार्थमन्तरेण। न च रागतः प्रवृत्तस्य हननपानादावकस्मादौदासीन्यमुपपद्यते, विना विधारकप्रयत्नम्। तस्मात् स एव प्रवृत्त्युन्मुखानां मनोवाग्देहानां विधारकः प्रयत्नो निषेधविधिगोचरः क्रियेति, नाक्रियापरमस्ति वाक्यं किञ्चिदपीत्याह। "न[८३] च" "हननक्रियानिवृत्त्यौदासीन्यव्यतिरेकेण" "नञः शक्यमप्राप्तक्रियार्थत्वं कल्पयितुम्"। केन हेतुना न

प्रवृत्तमित्यत आह । "स्वभावप्राप्तहन्त्यर्थानुरागेण" नञः । अयमर्थः । हननपानपरो हि विधिप्रत्ययः प्रतीयमानस्ते एव विधत्त, इत्युत्सर्गः । नचैते शक्ये विधातुम् । रागतः प्राप्तत्वात् । न च नञः प्रसज्यप्रतिषेधो विधेयः । तस्या-प्यौदासीन्यरूपस्य सिद्धतया प्राप्तत्वात् । न च विधारकः प्रयत्नः । तस्याश्रुतत्वेन लक्ष्यमाणत्वात् । सति सम्भवे च लक्ष-णाया अन्याय्यत्वात् । विधिविभक्तेश्च रागतः प्राप्तप्रवृत्त्य-नुवादकत्वेन विधिविषयत्वायोगात् । तस्माद् यत् पिबेद् हन्याद्दित्यनूद्य तन्नेति निषिध्यते, तदभावो ज्ञाप्यते, न तु नञर्थो विधीयते । अभावस्य स्वविरोधिभावनिरूपणतया भावच्छायानुपातीति सिद्धे सिद्धवत्, साध्ये च साध्यवद् भासत, इति साध्यविषयो नञर्थः साध्यवद् भासत, इति नञर्थः कार्य्य, इति भ्रमस्तदिदमाह । "नञश्चैष स्वभावः" इति । ननु बोध-यतु सम्बन्धिनोऽभावं नञ्, प्रवृत्त्युन्मुखानान्तु मनोवाग्देहानां कुतोऽकस्मान्निवृत्तिरित्यत आह । "अभावबुद्धिश्चौदासीन्य-पालनकारणम्" । अयमभिप्रायः । 'ज्वरितः पथ्यमश्नीयात्', 'न सर्पायाङ्गुलिं दद्यादित्यादिवचनश्रवणसमनन्तरं, प्रयोज्य-वृद्धस्य पथ्याशने प्रवृत्तिं, भुजङ्गाङ्गुलिदानोन्मुखस्य च ततो निवृत्तिमुपलभ्य, बालो व्युत्पित्सुः प्रयोज्यवृद्धस्य प्रवृत्तिनिवृ-त्तिहेतू इच्छाद्वेषावनुमिमीते । तथाहीच्छाद्वेषहेतुके वृद्धस्य प्रवृत्तिनिवृत्ती, स्वतन्त्रप्रवृत्तिनिवृत्तित्वात्, मदीयस्वतन्त्र-प्रवृत्तिनिवृत्तिवत् । कर्त्तव्यतैकार्थसमवेतेष्टानिष्टसाधनभा-वावगमपूर्वकौ चास्येच्छाद्वेषौ, प्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुभूतेच्छाद्वेष-त्वात्, मत्प्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुभूतेच्छाद्वेषवत् । न जातु मम शब्दतदर्थापारपुरुषाशयचैकाल्यानवच्छिन्नभावनापूर्वप्रत्ययपूर्वा-विच्छाद्वेषावभूताम्, अपि तु भूयोभूयः स्वगतमालोचयत

ष्टकारणपूर्वावेव प्रत्यवभासेते। तस्मादुभयस्य स्वतन्त्रप्रवृत्तिनिवृत्ती, इच्छाद्वेषभेदौ च, कर्त्तव्यतैकार्थसमवेतेष्टानिष्टसाधनभावावगमपूर्वावित्यानुपूर्व्या सिद्धः कार्य्यकारणभाव, इतीष्टानिष्टसाधनतावगमाश्रयोज्यवृद्धप्रवृत्तिनिवृत्ती इति सिद्धम्। स चावगमः प्रागभूतः शब्दश्रवणानन्तरमुपजायमानः शब्दश्रवणहेतुक, इति प्रवर्त्तकेषु वाक्येषु यजेतेत्यादिषु शब्द एव कर्त्तव्यमिष्टसाधनं व्यापारमवगमयंस्तस्येष्टसाधनतां कर्त्तव्यतां चावगमयति, अनन्यलभ्यत्वादुभयोः, अनन्यलभ्यस्य च शब्दार्थत्वात्। यत्र तु कर्त्तव्यताऽन्यत एव लभ्यते, यथा न हन्यान्न पिबेदित्यादिषु, हननपानप्रवृत्त्यो रागतः प्रतिलम्भात्तत्र तदनुवादेन नञ्समभिव्याहृता लिङादिविभक्तिरन्यतोऽप्राप्तमनयोरनर्थ-हेतु-भावमात्रमवगमयति। प्रत्यक्षं हि तयोरिष्टसाधनभावोऽवगम्यते, अन्यथा रागविषयत्वायोगात्। तस्माद्रागादिप्राप्तकर्त्तव्यतानुवादेनानर्थसाधनताप्रज्ञापनपरं न हन्यान्न पिबेदित्यादिवाक्यं, न तु कर्त्तव्यतापरमिति सुष्ठूक्तमकार्य्यनिष्ठत्वं निषेधानाम्। निषेध्यानां चानर्थसाधनताबुद्धिरेव निषेध्याभावबुद्धिस्तया खल्वयं चेतन आपाततो रमणीयतां पश्यन्नप्यायतिमालोच्य प्रवृत्त्यभावं निवृत्तिमवबुध्य निवर्त्तते, औदासीन्यमात्मनोऽवस्थापयतीति यावत्। स्यादेतत्। अभावबुद्धिश्चेदौदासीन्यस्थापनकारणं यावदौदासीन्यमनुवर्त्तेत। न चानुवर्त्तते। नह्युदासीनोऽपि विषयान्तरव्यासक्तचित्तस्तदभावबुद्धिमान्। न चावस्थापककारणाभावे कार्य्यावस्थानं दृष्टम्। नहि स्तम्भावपाते प्रासादोऽवतिष्ठते,इत आह। "सा च दग्धेन्धनाग्निवत् स्वयमेवोपशाम्यति"। तावदेव खल्वयं प्रवृत्त्युन्मुखो न यावदस्यानर्थहेतुभावमधिगच्छति। अनर्थहेतुत्वाधिगमोऽस्य समु-

लोद्दारं प्रवृत्तिमुद्धृत्य दग्धेन्धनाग्निवत् स्वयमेवोपशाम्यति। एतदुक्तं भवति। यथा प्रासादावस्थानकारणं स्तम्भो नैवमौदासीन्यावस्थानकारणमभावबुद्धिः, अपि त्वागन्तुकादिनाशहेतोस्त्राणेनावस्थानकारणम्। यथा कमठपृष्ठनिष्ठुरः कवचः शस्त्रप्रहारत्राणेन राजन्यजीवावस्थानहेतुः। न च कवचापगमे चासति च शस्त्रप्रहारे राजन्यजीवनाश इति। उपसंहरति। [८५] "तस्मात्प्रसक्तक्रियानिवृत्त्यौदासीन्यमेव" इति। औदासीन्यमजानतोऽप्यस्तीति प्रसक्तक्रियानिवृत्त्योपलक्ष्य विशिनष्टि। तत् किमक्रियार्थत्वेनानर्थक्यमाशङ्क्य क्रियार्थत्वोपवर्णनं जैमिनीयमसमञ्जसमेवेत्युपसंहारव्याजेन परिहरति। [८५] "तस्मात् पुरुषार्थ" इति। पुरुषार्थानुपयोग्युपाख्यानादिविषयावक्रियार्थतया क्रियार्थतया च पूर्वोत्तरपक्षौ, न तूपनिषद्विषयौ। उपनिषदां स्वयम्पुरुषार्थब्रह्मरूपावगमपर्यवसानादित्यर्थः। यदप्यौपनिषदात्मज्ञानमपुरुषार्थं मन्यमानेनोक्तं कर्त्तव्यविध्यनुप्रवेशमन्तरेणेति। अत्र निगूढाभिसन्धिः पूर्वोक्तं परिहारं स्मारयति। [८६] "तत् परिहृतम्" इति। अत्राक्षेप्ता स्वोक्तमर्थं स्मारयति। [८७] "ननु श्रुतब्रह्मणोऽपि" इति। निगूढमभिसन्धिं समाधातोद्घाटयति। [८८] "अत्रोच्यते। नावगतब्रह्मात्मभावस्य" इति। सत्यं न ब्रह्मज्ञानमात्रं सांसारिकधर्मनिवृत्तिकारणमपि तु साक्षात्कारपर्यन्तम्। ब्रह्मसाक्षात्कारश्चान्तःकरणवृत्तिभेदः श्रवणमननादिजनितसंस्कारसचिवमनोजन्मा, षड्जादिभेदसाक्षात्कार इव गान्धर्वशास्त्रश्रवणाभ्याससंस्कृतमनोयोनिः। स च निखिलप्रपञ्चमहेन्द्रजालसाक्षात्कारं समूलमुन्मूलयन्नात्मानमपि प्रपञ्चत्वाविशेषादुन्मूलयतीत्युपपादितमधस्तात्। तस्माद्रज्जुस्वरूपकथनतुल्यतैवाचेति सिद्धम्। अत्र च वेदप्रमाणमूलतया वेदप्रमाणज-

नितेत्युक्तम्। अत्रैव सुखदुःखानुत्पादभेदेन निदर्शनद्वयमाह। "नहि धनिनः" इति। श्रुतिमत्रोदाहरति। "तदुक्तम्" इति। चोदयति। "शरीरे पतिते" इति। परिहरति। "न सशरीरत्वस्य" इति। यदि वास्तवं सशरीरत्वं भवेन्न जीवतस्तन्निवर्त्तेत। मिथ्याज्ञाननिमित्तं तु तत्। तच्चोत्पन्नतत्त्वज्ञानेन जीवतापि शक्यं निवर्त्तयितुम्। यत्पुनरशरीरत्वं, तदस्य स्वभाव इति न शक्यं निवर्त्तयितुं, स्वभावहानेन भावविनाशप्रसङ्गादित्याह। "नित्यमशरीरत्वम्" इति। स्यादेतत्। न मिथ्याज्ञाननिमित्तं सशरीरत्वमपि तु धर्माधर्मनिमित्तं, तच्च स्वकारणधर्माधर्मनिवृत्तिमन्तरेण न निवर्त्तते। तन्निवृत्तौ च प्रायणमेवेति न जीवतोऽशरीरत्वमिति शङ्कते। "तत्कृत" इति। 'तदि'त्यात्मानं परामृशति। निराकरोति। "न, शरीरसम्बन्धस्य" इति। न तावदात्मा साक्षाद्धर्माधर्मौ कर्त्तुमर्हति, वाग्बुद्धिशरीरारम्भजनितौ हि तौ, नासति शरीरसम्बन्धे भवतः, ताभ्यां तु शरीरसम्बन्धं रोचयमानो व्यक्तं परस्पराश्रयं दोषमावहति। तदिदमाह। "शरीरसम्बन्धस्य" इति। यद्युच्येत, सत्यमस्ति परस्पराश्रयः, न त्वेष दोषोऽनादित्वाद्बीजाङ्कुरवदित्यत आह। "अन्धपरम्परैषाऽनादित्वकल्पना"। 'यस्तु मन्यते नेयमन्धपरम्परातुल्यानादिता, नहि यतो धर्माधर्मभेदादात्मशरीरसम्बन्धभेदस्तत एव स धर्माधर्मभेदः, किन्त्वेष पूर्वस्मादात्मशरीरसम्बन्धात् पूर्वधर्माधर्मभेदजन्मनः, एष त्वात्मशरीरसम्बन्धोऽस्माद्धर्माधर्मभेदादिति' तं प्रत्याह। "क्रियासमवायाभावात्" इति। शङ्कते। "सन्निधानमात्रेण" इति। परिहरति। "न" इति। 'उपार्जनं' स्वीकरणम्। न त्वियं विधाऽऽत्मनीत्याह। "न त्वात्मनः" इति। 'ये तु देहादावात्माभिमानो न मिथ्या,

अपि तु गौणो माणवकादाविव सिंहाभिमान इति मन्यन्ते' तन्मतमुपन्यस्य दूषयति। "[८८]अत्राहुः" इति। प्रसिद्धो वस्तुभेदो यस्य पुरुषस्य स तथोक्तः। उपपादितं चैतदस्माभिरध्यासभाष्ये इति नेहोपपाद्यते। यथा मन्दान्धकारे स्थाणुरयमित्यगृह्यमाणविशेषे वस्तुनि, पुरुषात्सांशयिकौ पुरुषशब्दप्रत्ययौ स्थाणुविषयौ, तत्र तु पुरुषत्वमनियतमपि समारोपितमेव। एवं संशये समारोपितमनिश्चितमुदाहृत्य, विपर्य्ययज्ञाने निश्चितमुदाहरति। "[८८]यथा वा शुक्तिकायाम्" इति। शुक्लभास्वरस्य द्रव्यस्य पुरःस्थितस्य सति शुक्तिकारजतसाधारण्ये यावदत्र रजतविनिश्चयो भवति, तावत् कस्माच्छुक्तिविनिश्चय एव न भवति। संशयो वा द्वेधा युक्तः, समानधर्मधर्मिणोर्दर्शनात्' उपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थातो विशेषद्वयस्मृतेश्च संस्कारोन्मेषहेतोः, सादृश्यस्य द्विष्ठत्वेनोभयत्र तुल्यमेतदिति। अत उक्तम्। "[८८]अकस्मात्" इति। अनेन दृष्टस्य हेतोः समानत्वेऽप्यदृष्टं हेतुरुक्तः। तच्च कार्य्यदर्शनोन्नेयत्वेनासाधारणमिति भावः। "[८९]आत्मानात्मविवेकिनाम्" इति। श्रवणमननकुशलतामात्रेण पण्डितानामनुत्पन्नतत्त्वसाक्षात्काराणामिति यावत्। तदुक्तम्।'[९६]पश्वादिभिश्चाविशेषादिति। शेषमतिरोहितार्थम्। जीवतो विदुषोऽशरीरत्वे च श्रुतिस्मृती उदाहरति। "[८९]तथाच" इति। सुबोधं प्रकृतमुपसंहरति। "[८९]तस्मान्नावगतब्रह्मात्मभावस्य" इति। ननूक्तं यदि जीवस्य ब्रह्मात्मत्वावगतिरेव सांसारिकधर्मनिवृत्तिहेतुः, हन्त मननादिविधानानर्थक्यं, तस्मात्प्रतिपत्तिविधिपरा वेदान्ता इति, तदनु भाष्यं दूषयति। "[९०]यत् पुनरुक्तं श्रवणात्पराचीनयोः" इति। मनननिदिध्यासनयोरपि न विधिस्तयोरन्वयव्यतिरेकसिद्धसाक्षात्कारफलयोर्विधिसरूपैर्वचनैरनुवादात्। तदिदमुक्तम्। "[९०]अवगत्यर्थत्वात्" इति। ब्रह्मसाक्षात्कारोऽ-

वगतिस्तदर्थत्वं मनननिदिध्यासनयोरन्वयव्यतिरेकसिद्धमित्यर्थः। अथ कस्मान्मननादिविधिरेव न भवतीत्यत आह। “यदि ह्यवगतम्” इति। न तावन्मनननिदिध्यासने प्रधानकर्मणी अपूर्वविषये अमृतत्वफले इत्युक्तमधस्तात्। अतो गुणकर्मत्वमनयोरवघातप्रोक्षणादिवत् परिशिष्यते। तदप्ययुक्तम्। अन्यत्रोपयुक्तोपयोक्ष्यमाणत्वाभावादात्मनः। विशेषतस्त्वौपनिषदस्य कर्मानुष्ठानविरोधादित्यर्थः। प्रकृतमुपसंहरति। “तस्मात्” इति। एवं सिद्धरूपब्रह्मपरत्वमुपनिषदां ब्रह्मणः शास्त्रार्थस्य धर्मादन्यत्वाद्भिन्नविषयत्वेन, शास्त्रभेदात् ‘अथातो ब्रह्मजिज्ञासा” इत्यस्य शास्त्रारम्भत्वमुपपद्यत, इत्याह। “एवं च सति” इति। इतरथा तु धर्मजिज्ञासैवेति न शास्त्रान्तरमिति न शास्त्रारम्भत्वं स्यादित्यत आह। “प्रतिपत्तिविधिपरत्व” इति। न केवलं सिद्धरूपत्वाद् ब्रह्मात्मैक्यस्य धर्मादन्यत्वमपि तु तद्विरोधादपीत्युपसंहारव्याजेनाह। “तस्मादहं ब्रह्मास्मीति”। ‘इति’करणेन ज्ञानं परामृशति। विषयो हि धर्मे प्रमाणं, ते च साध्यसाधनेतिकर्त्तव्यभेदाधिष्ठाना धर्मोत्पादिनश्च, तदधिष्ठाना न ब्रह्मात्मैक्ये सति प्रभवन्ति, विरोधादित्यर्थः। न केवलं धर्मप्रमाणस्य शास्त्रस्येयं गतिः, अपि तु सर्वेषां प्रमाणानामित्याह। “सर्वाणि चेतराणि प्रमाणानि” इति। कुतः?, “नहि” इति। अद्वैते हि विषयविषयिभावो नास्ति। न च कर्तृत्वं, कार्य्याभावात्। न च करणत्वमत एव। तदिदमुक्तम्। “अप्रमातृकाणि च” इति चकारेण। अत्रैव ब्रह्मविदां गाथामुदाहरति। “अपि चाहुः” इति। पुत्रदारादिष्वात्माभिमानो गौणः। यथा स्वदुःखेन दुःखी, यथा स्वसुखेन सुखी, तथा पुत्रादिगतेनापीति सोऽयं गुणः। न त्वेकत्वाभिमानो,

भेदस्यानुभवसिद्धत्वात्। तस्माद्गौर्वाहीक इतिवद्गौण:, देहेन्द्रियादिषु त्वभेदानुभवान्न गौण आत्माभिमान:, किन्तु शुक्तौ रजतज्ञानवन्मिथ्या। तदेवं द्विविधोऽयमात्माभिमानो लोकयात्रां वहति, तदसत्त्वे तु न लोकयात्रा, नापि ब्रह्मात्मैकत्वानुभव:, तदुपायस्य श्रवणमननादेरभावात्। तदिदमाह। "पुत्रदेहादिबाधनात्"। गौणात्मनोऽसत्त्वे पुत्रकलत्रादिबाधनं ममकाराभाव इति यावत्। मिथ्यात्मनोऽसत्त्वे देहेन्द्रियादिबाधनं,श्रवणादिबाधनञ्च। तथा च,न केवलं लोकयात्रासमुच्छेद: सद् ब्रह्माहमित्येवंबोधशीलं यत्कार्य्यमद्वैतसाक्षात्कार इति यावत्। तदपि "कथं भवेत्"[६१]। कुतस्तदसम्भव इत्यत आह।

"अन्वेष्टव्यात्मविज्ञानात्प्राक् प्रमातृत्वमात्मन:"[६२]।

उपलक्षणं चैतत्। प्रमाप्रमेयप्रमाणविभाग इत्यपि द्रष्टव्यम्। एतदुक्तं भवति। एष हि विभागोऽद्वैतसाक्षात्कारकारणम्। ततो नियमेन प्राग् भावात्। तेन तदभावे कार्य्यं नोपपद्यते इति। न च प्रमातुरात्मनोऽन्वेष्टव्य आत्माऽन्य इत्याह।

"अन्विष्ट: स्यात्प्रमातैव पाप्मदोषादिवर्जित:"[६३]।

उक्तं ग्रीवास्थग्रैवेयकानिदर्शनम्। स्यादेतत्। अप्रमाणात्कथं पारमार्थिकाद्वैतानुभवोत्पत्तिरित्यत आह।

"देहात्मप्रत्ययो यद्वत्प्रमाणत्वेन कल्पित:[६४]।

लौकिकं तद्वदेवेदं प्रमाणं तु"

अस्यावधिमाह।

"आत्मनिश्चयात्"[६५]॥

आ ब्रह्मस्वरूपसाक्षात्कारादित्यर्थ:। एतदुक्तं भवति। पारमार्थिकप्रपञ्चवादिभिरपि देहादिष्वात्माभिमानो मिथ्येति

वक्तव्यं, प्रमाणबाधितत्वात्। तस्य च समस्तप्रमाणकारणत्वं भाविकलोकयात्रावाहित्वं चाभ्युपेयम्। सेयमस्माकमप्यद्वैतसाक्षात्कारे विधा भविष्यति। न चायमद्वैतसाक्षात्कारोऽप्यन्तःकरणवृत्तिभेद एकान्ततः परमार्थः। यस्तु साक्षात्कारो भाविकः, नासौ कार्य्यः, तस्य ब्रह्मस्वरूपत्वात्। अविद्या तु यद्यविद्यामुच्छिन्द्याज्जनयेद्वा, न तत्र काचिदनुपपत्तिः। तथा च श्रुतिः।

'विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह।
अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते'। इति।
तस्मात्सर्वमवदातम्। एवम्
'कार्य्यान्वयं विना सिद्धरूपे ब्रह्मणि मानता।
पुरुषार्थे स्वयं तावद्वेदान्तानां प्रसाधिता। (४)

ब्रह्मजिज्ञासां प्रतिज्ञाय, 'जन्माद्यस्य यत' इत्यादिना 'तत्तु समन्वयादि'त्यन्तेन सूत्रसन्दर्भेण, सर्वज्ञे सर्वशक्तौ जगदुत्पत्तिस्थितिविनाशकारणे प्रामाण्यं वेदान्तानामुपपादितम्। तच्च ब्रह्मणीति परमार्थतो न त्वयापि ब्रह्मण्येवेति व्युत्पादितम्। तदत्र सन्दिह्यते। तज्जगदुपादानकारणं किं चेतनमुताचेतनमिति? अत्र च विप्रतिपत्तेः प्रतिवादिनां विशेषानुपलम्भे सति संशयः। तत्र च प्रधानमचेतनं जगदुपादानकारणमनुमानसिद्धमनुवदन्त्युपनिषद इति सांख्याः। जीवाणुव्यतिरिक्तचेतनेश्वरनिमित्ताधिष्ठिताश्चतुर्विधाः परमाणवो जगदुपादानकारणमनुमितमनुवदन्तीति काणादाः। 'आदि'ग्रहणेनाभावोपादानत्वादि ग्रहीतव्यम्। अनिर्वचनीयानाद्यविद्याशक्तिमच्चेतनोपादानं जगदागमिकमिति ब्रह्मविदः। एतासां च विप्रतिपत्तीनामनुमानवाक्यानुमानवाक्याभासा वीजम्। तदेवं विप्रतिपत्तेः संशये किं तावत्प्राप्तम्? तत्र

'ज्ञानक्रियाशक्त्यभावाद् ब्रह्मणोऽपरिणामिनः ।
न सर्वशक्तिविज्ञाने प्रधाने त्वस्तिसम्भवः' ॥

ज्ञानक्रियाशक्ती खलु ज्ञानक्रियाकार्य्यदर्शनोन्नेयसद्भावे । न च ज्ञानक्रिये चिदात्मनि स्तः । तस्यापरिणामित्वादेकत्वाच्च । त्रिगुणे च प्रधाने परिणामिनि सम्भवतः । यद्यपि च साम्यावस्थायां प्रधाने समुदाचरद्वृत्तिनी क्रियाज्ञाने न स्तः, तथाप्यव्यक्तेन शक्त्यात्मना रूपेण सम्भवत एव । तथा च प्रधानमेव सर्वज्ञं च सर्वशक्ति च, न तु ब्रह्म । स्वरूपचैतन्यं त्वस्यावृत्तिकमनुपयोगि जीवात्मनामिवास्माकम् । न च स्वरूपचैतन्ये कर्तृत्वम्, अकार्य्यत्वात्तस्य । कार्य्यत्वे वा न सर्वदा सर्वज्ञता । भोगापवर्गलक्षणपुरुषार्थद्वयप्रयुक्तानादिप्रधानपुरुषसंयोगनिमित्तस्तु महदहङ्कारादिक्रमेणाचेतनस्यापि चेतनानधिष्ठितस्य प्रधानस्य परिणामः सर्गः । दृष्टं चाचेतनं चेतनानधिष्ठितं पुरुषार्थे प्रवर्त्तमानम् । यथा 'वत्सविवृद्ध्यर्थमचेतनं क्षीरं प्रवर्त्तते' । 'तदैक्षत बहुस्यां प्रजायेयेति' इत्याद्याश्च श्रुतयोऽचेतनेऽपि चेतनवदुपचारात् स्वकार्य्योन्मुखत्वमादर्शयन्ति । यथा कूलं पिपतिषतीति ।

'तत्प्राये श्रूयते यच्च तत्तादृगवगम्यते ।
भाक्तप्राये श्रुतमिदमतो भाक्तं प्रतीयते' ॥

अपि चाहुर्वृद्धाः । 'यथाऽश्वप्राये लिखितं दृष्ट्वा वदन्ति भवेदयमश्वः' इति, तथेदमपि 'ता आप ऐक्षन्त' 'तत्तेज ऐक्षत' इत्याद्युपचारप्राये श्रुतम् । तदैक्षतेत्यौपचारिकमेव विज्ञेयम् । अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति च प्रधानस्य जीवात्मत्वं जीवार्थकारितयाह । यथा हि भद्रसेनो राजार्थकारी राज्ञा भद्रसेनो ममात्मेत्युपचर्य्यते । एवं तत्त्वमसीत्याद्याः श्रुतयो भाक्ताः सम्पत्त्यर्था

वा द्रष्टव्याः। स्वमपीतो भवतीति च निरुक्तं जीवस्य प्रधाने स्वकीयेऽप्ययं सुषुप्तावस्थायां ब्रूते। प्रधानांशतमःसमुद्रेके हि जीवो निद्राणस्तमसीव मग्नो भवति। यथाहुः 'अभावप्रत्ययालम्बना वृत्तिर्निद्रा' इति। वृत्तीनामन्यासां प्रमाणादीनामभावस्तस्य प्रत्ययकारणं तमस्तदालम्बना निद्रा जीवस्य वृत्तिरित्यर्थः। तथा सर्वज्ञं प्रस्तुत्य, श्वेताश्वतरमन्त्रोऽपि 'सकारणं करणाधिपाधिपः' इति प्रधानाभिप्रायः। प्रधानस्यैव सर्वज्ञत्वं प्रतिपादितमधस्तात्। तस्मादचेतनं प्रधानं जगदुपादानमनुवदन्ति श्रुतय इति पूर्वः पक्षः। एवं काणादादिमतेऽपि कथञ्चिद्योजनीयाः श्रुतयः। अक्षरार्थस्तु "प्रधानपक्षेऽपि"[६४] इति "प्रधानस्यापि"[६४] इति 'अपि'कारावेवकारार्थौ। स्यादेतत्। सत्त्वसम्पत्त्या चेदस्य सर्वज्ञताऽथ तमःसम्पत्त्याऽसर्वज्ञतैवास्य कस्मान्न भवतीत्यत आह। "तेन च सत्त्वधर्मेण ज्ञानेन"[६४] इति। सत्त्वं हि प्रकाशशीलं निरतिशयोत्कर्षं सर्वज्ञताबीजम्। यथाहुः 'निरतिशयं सर्वज्ञताबीजम्' इति। यत् खलु सातिशयं तत् क्वचिन्निरतिशयं दृष्टं, यथा कुवलामलकबिल्वेषु सातिशयं महत्त्वं, व्योम्नि परममहति निरतिशयम्। एवं ज्ञानमप्येकद्विबहुविषयतया सातिशयमित्यनेनापि क्वचिन्निरतिशयेन भवितव्यम्। इदमेव चास्य निरतिशयत्वं यद्विदितसमस्तवेदितव्यत्वम्। तदिदं सर्वज्ञत्वं सत्त्वस्य निरतिशयोत्कर्षत्वे सम्भवति। एतदुक्तं भवति। यद्यपि रजस्तमसी अपि स्तः, तथापि पुरुषार्थप्रयुक्तगुणवैषम्यातिशयात् सत्त्वस्य निरतिशयोत्कर्षे सार्वज्ञ्यं कार्यमुत्पद्यत इति। प्रधानावस्थायामपि तस्मात्त्वं विवक्षित्वाऽविवक्षित्वा च तमःकार्यं प्रधानं सर्वज्ञमुपचर्यत इति। अपिभ्यामवधारणस्य व्यवच्छेद्यमाह। "न केवलस्य"[६४]

इति । न किञ्चिदेकं कार्य्यं जनयेदपि तु बहूनि । चिदात्मा चैकः, प्रधानन्तु त्रिगुणमिति तत एव कार्य्यमुत्पत्तुमर्हति, न चिदात्मन इत्यर्थः । तत्रापि च योग्यतामात्रेणैव चिदात्मनः सर्वज्ञताभ्युपगमो, न कार्य्ययोगादित्याह । "त्वयाऽपि"[६४] इति । न केवलस्याकार्य्यकारणस्येत्येतत्सिंहावलोकितेन प्रपञ्चयति । "प्रागुत्पत्तेः"[६५] इति । "अपि च प्रधानस्य"[६५] इति । चस्त्वर्थः । एवं प्राप्त उच्यते ।

ईक्षतेर्नाशब्दम् ॥ ५ ॥

नाम-रूप-प्रपञ्च-लक्षणकार्य्यदर्शनादेतत्कारणमात्रवदिति सामान्यकल्पनायामस्ति प्रमाणं, न तु तदचेतनं चेतनमिति वा विशेषकल्पनायामस्त्यनुमानमित्युपरिष्टात्प्रवेदयिष्यते । तस्मान्नामरूपप्रपञ्चकारणभेदप्रमायामाम्नाय एव भगवानुपासनीयः । तदेवमाम्नायैकसमधिगमनीये जगत्कारणे

पौर्वापर्य्यपरामर्शाद् यदाम्नायोऽञ्जसा वदेत् ।
जगद्बीजं तदेवेष्टं चेतने च स आञ्जसः ॥

तेषु तेषु खल्वाम्नायप्रदेशेषु तदैक्षतेत्येवंजातीयकैर्वाक्यैरीक्षितुः कारणाज्जगज्जन्माख्यायते इति । न च प्रधानपरमाण्वादेरचेतनस्येक्षितृत्वमाञ्जसम् । सत्त्वांशेनेक्षितृ प्रधानं तस्य प्रकाशकत्वादिति चेत् । न । तस्य जाड्येन तत्त्वानुपपत्तेः । कस्तर्हि रजस्तमोभ्यां सत्त्वस्य विशेषः । स्वच्छता । स्वच्छं हि सत्त्वम् । अस्वच्छे च रजस्तमसी । स्वच्छस्य च चैतन्यबिम्बोद्ग्राहितया प्रकाशत्वव्यपदेशो नेतरयोरस्वच्छतया तदुग्राहित्वाभावात् । पार्थिवत्वे तुल्य इव मणेर्बिम्बोद्ग्राहिता न लोष्टादीनाम् । ब्रह्मणस्त्वीक्षितृत्वमाञ्जसम् । तस्याम्नायतो नित्यज्ञानस्वभावत्वविनिश्चयात् । नन्वत एवास्य नेक्षितृत्वं,

नित्यस्य ज्ञानस्वभावभूतस्येक्षणस्याक्रियात्वेन ब्रह्मणस्तत्प्रति निमित्तभावाभावात्। अक्रियानिमित्तस्य च कारकत्वनिवृत्तौ तद्व्याप्तस्य तद्विशेषस्य कर्तृत्वस्य निवृत्तेः। सत्यं ब्रह्मस्वभावश्चैतन्यं नित्यतया न क्रिया, तस्य त्वनवच्छिन्नस्य तत्तद्विषयोपधानभेदावच्छेदेन कल्पितभेदस्यानित्यत्वं कार्यत्वं चोपपद्यते। तथा चैवंलक्षणे ईक्षणे सर्वविषये ब्रह्मणः स्वातन्त्र्यलक्षणं कर्तृत्वमुपपन्नम्। यद्यपि च कूटस्थनित्यस्यापरिणामिन औदासीन्यमस्य वास्तवं तथाप्यनाद्यनिर्वचनीयाविद्यावच्छिन्नस्य व्यापारवत्त्वमवभासत इति कर्तृत्वोपपत्तिः। परैरपि च चिच्छक्तेः कूटस्थनित्याया वृत्तीः प्रति कर्तृत्वमौपचारिकमेवाभ्युपेयम्। चैतन्यसामानाधिकरण्येन ज्ञातृत्वोपलब्धेः। नहि प्राधानिकान्यन्तर्बहिष्करणानि त्रयोदश सत्त्वप्रधानान्यपि स्वयमेवाचेतनानि तद्वृत्तयश्च स्वं वा परं वा वेदितुमुत्सहन्ते। नो खल्वन्धाः सहस्रमपि पान्थाः पन्थानं विदन्ति। चक्षुष्मता चैकेन चेद् वेद्यते, स एव तर्हि मार्गदर्शी स्वतन्त्र कर्त्ता नेता तेषाम्। एवं बुद्धिसत्त्वस्य स्वयमचेतनस्य चितिबिम्बसंक्रान्त्या चेदापन्नं चैतन्यस्य ज्ञातृत्वम्, चितिरेव ज्ञात्री स्वतन्त्रा, नान्तर्बहिष्करणान्यन्धसहस्रप्रतिमान्यस्वतन्त्राणि। न चास्याश्चितेः कूटस्थनित्याया अस्ति व्यापारयोगः। न च तदयोगेऽप्यज्ञातृत्वं व्यापारवतामपि जडानामज्ञत्वात्। तस्मादन्तःकरणवर्त्तिनं व्यापारमारोप्य चितिशक्तौ कर्त्तृत्वाभिमानोऽन्तःकरणे वा चैतन्यमारोप्य तस्य ज्ञातृत्वाभिमानः। सर्वथा भवन्मतेऽपि नेदं स्वाभाविकं क्वचिदपि ज्ञातृत्वमपि तु सांव्यवहारिकमेवेति परमार्थः। नित्यस्यात्मनो ज्ञानं परिणाम इति च भेदाभेदपक्षमपाकुर्वद्भिरपास्तम्। कूटस्थस्य नित्यस्यात्मनोऽव्यापारवत एव भिन्नं ज्ञानं धर्म इति चोपरि-

ष्टादपाकरिष्यते । तस्माद्वस्तुतोऽनवच्छिन्नचैतन्यं तत्त्वान्यत्वानिर्वचनीयाव्याकृतव्याचिकीर्षितनामरूपविषयावच्छिन्नं सज्ज्ञानं कार्य्यं तस्य कर्त्ता ईश्वरो ज्ञाता सर्वज्ञः सर्वशक्तिरिति सिद्धम् । तथा च श्रुतिः ।

'तपसा चीयते ब्रह्म ततोऽन्नमभिजायते ।
अन्नात्प्राणो मनः सत्यं लोकाः कर्मसु चामृतम् ॥
यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः ।
तस्मादेतद् ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायते' ॥ इति ।

तपसा ज्ञानेन अव्याकृतनामरूपविषयेण चीयते तद्व्याचिकीर्षावद्भवति । यथा कुविन्दादिरव्याकृतं पटादि बुद्धावालिख्य चिकीर्षति । एकधर्मवान् द्वितीयधर्मोपजननेन उपचित उच्यते । व्याचिकीर्षायां चोपचये सति ततो नामरूपमन्नमदनीयं साधारणं संसारिणां व्याचिकीर्षितमभिजायते । तस्मादव्याकृताद् व्याचिकीर्षितात् अन्नात्प्राणो हिरण्यगर्भो ब्रह्मणो ज्ञानक्रियाशक्त्यधिष्ठानं जगत् सूत्रात्मा साधारणो जायते । यथाऽव्याकृताद् व्याचिकीर्षितात् पटात् अवान्तरकार्य्यं द्वितन्तुकादि । तस्माच्च प्राणाद् मनआख्यं सङ्कल्पविकल्पादिव्याकरणात्मकं जायते । ततो व्याकरणात्मकात् मनसः सत्यशब्दवाच्यान्याकाशादीनि जायन्ते । तेभ्यश्च सत्याख्येभ्योऽनुक्रमेण लोका भूरादयः । तेषु मनुष्यादिप्राणिनो वर्णाश्रमक्रमेण कर्माणि धर्माधर्मरूपाणि जायन्ते । कर्मसु चामृतं फलं स्वर्गनरकादि । तच्च स्वनिमित्तयोर्धर्माधर्मयोः सतोर्न विनश्यतीत्यमृतं यावद्धर्माधर्मभावीति यावत् । यः सर्वज्ञः सामान्यतः सर्वविद्विशेषतो यस्य भगवतो ज्ञानमयं तपो धर्मो नायासमयम् । तस्माद् ब्रह्मणः पूर्वस्मादेतत्परं कार्य्यं ब्रह्म । किञ्च नामरूपमन्नं च व्रीहिय-

वादि जायत इति। तस्मात् प्रधानस्य साम्यावस्थायामनीक्षितृत्वात्, क्षेत्रज्ञानां च सत्यपि चैतन्ये सर्गादौ विषयानीक्षणात्, मुख्यसम्भवे चोपचारस्यान्याय्यत्वात्, मुमुक्षोश्चायथार्थोपदेशानुपपत्तेः, मुक्तिविरोधित्वात्तेजःप्रभृतीनाञ्च मुख्यासम्भवेनोपचाराश्रयणस्य युक्तिसिद्धत्वात्, संशये च तत्प्रायपाठस्य निश्चायकत्वात्, इह तु मुख्यस्यौत्सर्गिकत्वेन निश्चये सति संशयाभावात्, अन्यथा किरातशतसङ्कीर्णदेशनिवासिनो ब्राह्मणायनस्यापि किरातत्वापत्तेः, ब्रह्मैवेक्षित्रनाद्यनिर्वाच्याविद्यासचिवं जगदुपादानं, शुक्तिरिव समारोपितस्य रजतस्य, मरीचय इव जलस्य, कश्चन्द्रमा इव द्वितीयस्य चन्द्रमसः। न त्वचेतनं प्रधानपरमाण्वादि। अशब्दं हि तत्। न च प्रधानं परमाणवो वा तदतिरिक्तसर्वज्ञेश्वराधिष्ठिता जगदुपादानमिति साम्प्रतम्, तेषां भेदेन कार्य्यत्वात्। कारणात्कार्य्याणां भेदाभावात्। कारणज्ञानेन समस्तकार्य्यपरिज्ञानस्य मृदादिनिदर्शनेनागमेन प्रसाधितत्वात्। भेदे च तदनुपपत्तेः। साक्षाच्च 'एकमेवाद्वितीयं, नेह नानास्ति किञ्चन' 'मृत्योः स मृत्युमाप्नोति' इत्यादिभिर्बहुभिर्वचोभिर्ब्रह्मातिरिक्तस्य प्रपञ्चस्य प्रतिषेधाच्चेतनोपादानमेव जगद् भुजङ्ग इवारोपितो रज्जूपादान इति सिद्धान्तः। सदुपादानत्वे हि सिद्धे जगतस्तदुपादानं चेतनमचेतनं वेति संशय्य मीमांस्येत। अद्यापि तु सदुपादानत्वमसिद्धमित्यत आह। "तत्रेदंशब्दवाच्यम्" इत्यादि "दर्शयति" इत्यन्तेन। तथापीक्षिता पारमार्थिकप्रधानक्षेत्रज्ञातिरिक्त ईश्वरो भविष्यति, यथाहुर्हैरण्यगर्भा इत्यतः श्रुतिः पठिता 'एकमेवाद्वितीयम्'इति, 'बहु स्याम्' इति च चेतनं कारणमात्मन एव बहुभावमाह। तेनापि कारणाच्चेतनादभिन्नं कार्य्यमवग-

ष्यते। यद्यप्याकाशाद्या भूतसृष्टिस्तथापि तेजोबन्नानामिव त्रिवृत्करणस्य विवक्षितत्वात् तत्र तेजसः प्राथम्यात् तेजः प्रथममुक्तम्। एकमद्वितीयं जगदुपादानमित्यत्र श्रुत्यन्तरमपि पठति। "तथान्यत्र" इति। ब्रह्म चतुष्पादष्टाशफं षोडशकलम्। तद्यथा, प्राची प्रतीची दक्षिणोदीचीति चतस्रः कला ब्रह्मणः। प्रकाशवान् नाम प्रथमः पादः। तदर्द्धं शफः। तथा पृथिव्यन्तरिक्षं द्यौः समुद्र इत्यपराश्चतस्र कला द्वितीयः पादोऽनन्तवान्नाम। तथाग्निः सूर्य्यश्चन्द्रमा विद्युदिति चतस्रः कलाः, स ज्योतिष्मान्नाम तृतीयः पादः। प्राणश्चक्षुः श्रोत्रं वागिति चतस्रः कलाः स चतुर्थं आयतनवान्नाम ब्रह्मणः पादः। तदेवं षोडशकलं षोडशावयवं ब्रह्मोपास्यमिति। स्यादेतत्। ईक्षतेरिति तिपा धातुस्वरूपमुच्यते, न चाविवक्षितार्थस्य धातुस्वरूपस्य चेतनोपादानसाधनत्वसम्भव इत्यतआह। "ईक्षतेः" इति। धात्वर्थनिर्देशोऽभिमतः, विषयिणा विषयलक्षणात्। प्रसिद्धा चेयं लक्षणेत्याह। "यजतेरितिवत्" इति। "यः सर्वज्ञः" सामान्यतः, "सर्ववित्" इति विशेषतः। सांख्यीयं स्वमतसमाधानमुपन्यस्य दूषयति। "यत्तूक्तं सत्त्वधर्मेण" इति। पुनः सांख्यमुपस्थापयति। "ननूक्तम्" इति। दूषयति। "तदपि" इति। समुदाचरद्वृत्ति तावन्न भवति सत्त्वं, गुणवैषम्यप्रसङ्गेन साम्यानुपपत्तेः। न चाव्यक्तेन रूपेण ज्ञानमुपयुज्यते, रजस्तमसोस्तत्प्रतिबन्धस्यापि सूक्ष्मेण रूपेण सद्भावादित्यर्थः। अपि च चैतन्यप्रधानवृत्तिवचनो जानातिर्न चाचेतने वृत्तिमात्रे दृष्टचरप्रयोग इत्याह। "अपि च नासाक्षिका" इति। कथं तर्हि योगिनां सत्त्वांशोत्कर्षहेतुकं सर्वज्ञत्वमित्यत आह। "योगिनां तु" इति। सत्त्वांशोत्कर्षो हि योगिनां चैतन्यचक्षुष्मतामुपकरोति नान्धस्य प्रधानस्येत्यर्थः। यदि तु कापि-

त्वमतमपहाय हैरण्यगर्भमास्थीयेत तत्राप्याह। "अथ पुनः साक्षिनिमित्तम्" इति। तेषामपि हि प्रकृष्टसत्त्वोपादानं पुरुषविशेषस्यैव क्लेशकर्मविपाकाशयापरामृष्टस्य सर्वज्ञत्वं, न तु प्रधानस्याचेतनस्य। तदपि चाहैतच्छ्रुतिभिरपास्तमिति भावः। पूर्वपक्षबीजमनुभाषते। "यत् पुनरुक्तं ब्रह्मणोऽपि" इति। चैतन्यस्य शुद्धस्य नित्यत्वेऽप्युपहितं सदनित्यं, कार्य्यमाकाशमिव घटावच्छिन्नमित्यभिसन्धाय परिहरति। "इदं तावद्भवान्" इति। "प्रततौष्ण्यप्रकाशे सवितरि" इत्येतदपि विषयावच्छिन्नप्रकाशः कार्य्यमित्येतदभिप्रायम्। वैषम्यं चोदयति। "ननु सवितुः" इति। किं वास्तवं कर्माभावमभिप्रेत्य वैषम्यमाह भवान्, उत तद्विवक्षाभावम्। तत्र यदि तद्विवक्षाभावं, तदा प्रकाशयतीत्यनेन मा भूत् साम्यं, प्रकाशत इत्यनेन त्वस्ति। नह्यत्र कर्म विवक्षितम्। अथ च प्रकाशस्वभावं प्रत्यस्ति स्वातन्त्र्यं सवितुरिति परिहरति। "नासत्यपि कर्मणि" इति। असत्यपीत्यविवक्षितेऽपीत्यर्थः। अथ वास्तवं कर्माभावमभिसन्धाय वैषम्यमुच्यते, तन्न, असिद्धत्वात् कर्माभावस्य, विवक्षितत्वाच्चात्र कर्मण इति परिहरति। "कर्मापेक्षायां तु" इति। यासां सति कर्मण्यविवक्षिते श्रुतीनामुपपत्तिस्तासां सति कर्मणि विवक्षिते सुतरामित्यर्थः। "यत्प्रसादात्" इति। यस्य भगवत ईश्वरस्य प्रसादात्तस्य नित्यसिद्धस्येश्वरस्य नित्यं ज्ञानं भवतीति किमु वक्तव्यमिति योजना। यथाहुर्योगशास्त्रकाराः। 'ततः प्रत्यक्चेतनाधिगमोऽप्यन्तरायाभावश्च' इति। तद्भाष्यकाराश्च भक्तिविशेषादावर्जित ईश्वरस्तमनुगृह्णाति ज्ञानवैराग्यादिनेति। "सवितृप्रकाशवत्" इति। वस्तुतो नित्यस्य कारणानपेक्षां स्वरूपेणोक्त्वा व्यतिरेकमुखेनाप्याह। "अपि चाविद्यादिमतः"

इत्यादि। आदिग्रहणेन कामकर्मादयः संगृह्यन्ते । "न ज्ञान-प्रतिबन्धकारणरहितस्य" इति। संसारिणां वस्तुतो नित्य-ज्ञानत्वेऽप्यविद्यादयः प्रतिबन्धकारणानि सन्ति, न तु ईश्वर-स्याविद्यारहितस्य ज्ञानप्रतिबन्धकारणसम्भव इति भावः। न तस्य कार्य्यमावरणाद्यपगमो विद्यते, अनावृतत्वादिति भावः। अपाणिर्ग्रहीता, अपादो जवनो वेगवान् विहरणवान् ज्ञान-बलेन। क्रियाप्रधानस्य त्वचेतनस्य ज्ञानबलाभावाज्जगतो न क्रियेत्यर्थः। अतिरोहितार्थमन्यत्। स्यादेतत्। अनात्मनि व्योम्नि घटाद्युपाधिकृतो भवत्ववच्छेदविभ्रमः, न तु आत्मनि स्वभावसिद्धप्रकाशे स घटत इत्यत आह। "दृश्यते चात्मन एव सतः" इति। "अभिनिवेशः" मिथ्याभिमानः। "मिथ्या-बुद्धिमात्रेण पूर्वेण" इति। अनेनानादिता दर्शिता। मात्र-ग्रहणेन विचारासहत्वेन निर्वचनीयता निरस्ता। परिशिष्टं निगदव्याख्यातम् ॥

तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् ॥ ७ ॥

इति शङ्कोत्तरत्वेन वा स्वातन्त्र्येण वा प्रधाननिराकरणार्थं सूत्रम्। शङ्का च भाष्ये उक्ता।

स्यादेतत्। ब्रह्मैव जिज्ञासितं, तच्च न प्रथमं सूक्ष्मतया शक्यं श्वेतकेतुं ग्राहयितुमिति तत्सम्बद्धं प्रधानमेव स्थूलतया-ऽऽत्मत्वेन ग्राह्यते श्वेतकेतुररुन्धतीमिवातीव सूक्ष्मां दर्श-यितुं तत्सन्निहितां स्थूलतारकां दर्शयतीयमसावरुन्धतीति। अस्यां शङ्कायामुत्तरम्।

हेयत्वावचनाच्च ॥ ८ ॥

इति सूत्रम्। चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः। तच्चानुक्तं भाष्य उक्तम् ॥

अपिच जगत्कारणं प्रकृत्य स्वपितीत्यस्य निरुक्तं कुर्वती श्रुतिश्चेतनमेव जगत्कारणं ब्रूते। यदि स्वशब्द आत्मवचनस्तथापि चेतनस्य पुरुषस्याचेतनप्रधानत्वानुपपत्तिः। अथात्मीयवचनस्तथाप्यचेतने पुरुषार्थतयाऽऽत्मीयेऽपि चेतनस्य प्रलयानुपपत्तिः। नहि मृदात्मा घट आत्मीयेऽपि पाथसि प्रलीयतेऽपि त्वात्मभूतायां मृद्येव। न च रजतमनात्मभूते हस्तिनि प्रलीयते, किन्त्वात्मभूतायां शुक्ताविवेत्याह।

स्वाप्ययात् ॥ ९ ॥

गतिसामान्यात् ॥ १० ॥

गतिरवगतिः। "तार्किकसमय इव" इति। यथा हि तार्किकाणां समयभेदेषु परस्परपराहतार्थता, नैवं वेदान्तेषु परस्परपराहतिः, अपि तु तेषु सर्वत्र जगत्कारणचैतन्यावगतिः समानेति। "चक्षुरादीनामिव रूपादिषु" इति। यथा हि सर्वेषां चक्षू रूपमेव ग्राहयति, न पुना रसादिकं कस्यचिद्दर्शयति कस्यचिद्रूपम्। एवं रसनादिष्वपि गतिसामान्यं दर्शनीयम् ॥

श्रुतत्वाच्च ॥ ११ ॥

तदैक्षतेत्यत्र ईक्षणमात्रं जगत्कारणस्य श्रुतं न तु सर्वविषयम्। जगत्कारणसम्बन्धितया तु तदर्थात् सर्वविषयमवगतं श्वेताश्वतराणां तूपनिषदि सर्वज्ञ ईश्वरो जगत्कारणमिति साक्षादुक्तमिति विशेषः ॥

उत्तरसूत्रसन्दर्भमाक्षिपति। "जन्माद्यस्य यत इत्यारभ्य" इति। ब्रह्म जिज्ञासितव्यमिति प्रतिज्ञातं, तच्च शास्त्रैकसमधिगम्यं, शास्त्रञ्च सर्वज्ञे सर्वशक्तौ जगदुत्पत्तिस्थितिप्रलयकारणे

ब्रह्मण्येव प्रमाणं न प्रधानादाविति न्यायतो व्युत्पादितम् । न चास्ति कश्चिद्वेदान्तभागो यस्तद्विपरीतमपि बोधयेदिति । च गतिसामान्यादित्युक्तम् । तत् किमपरमवशिष्यते यदर्थमुत्तरसूत्रसन्दर्भस्यावतारः स्यादिति । "किमुत्थानमिति" किमाक्षेपे । समाधत्ते । "उच्यते, द्विरूपं हि" इति । यद्यपि तत्त्वतो निरस्तसमस्तोपाधिरूपं ब्रह्म तथापि न तेन रूपेण शक्यमुपदेष्टुमित्युपहितेन रूपेणोपदेष्टव्यमिति । तत्र च क्वचिदुपाधिर्विवक्षितः । तदुपासनानि "कानिचिदभ्युदयार्थानि" मनोमात्रसाधनतयात्र पठितानि, "कानिचित् क्रममुक्त्यर्थानि, कानिचित्कर्मसमृद्ध्यर्थानि" । क्वचित् पुनरुक्तोऽप्युपाधिरविवक्षितः, यथाऽत्रैवान्नमयादय आनन्दमयान्ताः पञ्च कोशाः । तदत्र कस्मिन्नुपाधिर्विवक्षितः कस्मिन्नेति नाद्यापि विवेचितम् । तथा गतिसामान्यमपि सिद्धवदुक्तं, न त्वद्यापि साधितमिति । तदर्थमुत्तरग्रन्थसन्दर्भारम्भ इत्यर्थः । स्यादेतत् । परस्यात्मनस्तत्तदुपाधिभेदविशिष्टस्याप्यभेदात् कथमुपासनाभेदः कथञ्च फलभेद इत्यत आह । "एक एव तु" इति । रूपाभेदेऽप्युपाधिभेदादुपहितभेदादुपासनाभेदस्तथा च फलभेद इत्यर्थः । "क्रतुः" सङ्कल्पः । ननु यद्येक आत्मा कूटस्थनित्यो निरतिशयः सर्वभूतेषु गूढः कथमेतस्मिन् भूताश्रये तारतम्यश्रुतय इत्यत आह । "यद्यप्येक आत्मा" इति । यद्यपि निरतिशयमेकमेव रूपमात्मन ऐश्वर्य्यं ज्ञानं चानन्दश्च, तथाप्यनाद्यविद्यातमःसमावृतं तेषु तेषु प्राणभृद्भेदेषु क्वचिदसदिव क्वचित्सदिव क्वचिदत्यन्तापकृष्टमिव क्वचित्सत् क्वचित् प्रकर्षवत् क्वचिदत्यन्तप्रकर्षवदिव भासते, तत् कस्य हेतोः अविद्यातमसः प्रकर्षनिकर्षतारतम्यादिति । यथोत्तमप्रकाशः सविता दिङ्मण्डल-

मेकरूपेणैव प्रकाशेनापूरयन्नपि वर्षासु निकृष्टप्रकाश इव शरदि तु प्रकृष्टप्रकाश इव प्रथते, तथेदमपीति। "अपेक्षितोपाधिसम्बन्धम्" "उपास्यत्वेन" "निरस्तोपाधिसम्बन्धं ज्ञेयत्वेन" इति ॥

आनन्दमयोऽभ्यासात् ॥ १२ ॥

तत्र तावत्प्रथममेकदेशिमतेनाधिकरणमारचयति। "तैत्तिरीयकेऽन्नमयम्" इत्यादि।

गौणप्रवाहपातेऽपि युज्यते मुख्यमोचनम्।
मुख्यत्वे तूभयोस्तुल्ये प्रायदृष्टिर्विशेषिका ॥

आनन्दमय इति हि विकारे प्राचुर्य्ये च मयटस्तुल्यं मुख्यार्थत्वमिति विकारार्थान्नमयादिपदप्रायपाठादानन्दमयपदमपि विकारार्थमेवेति युक्तम्। न च प्राणमयादिषु विकारार्थत्वायोगात् स्वार्थिको मयडिति युक्तम्। प्राणाद्युपाध्यवच्छिन्नो ह्यात्मा भवति प्राणादिविकारो घटाकाशमिव घटविकारः। न च सत्यर्थे स्वार्थिकत्वमुचितम्।

चतुष्कोशान्तरत्वे तु न सर्वान्तरतोच्यते।
प्रियादिभागो शारीरो जीवो न ब्रह्म युज्यते ॥

न च सर्वान्तरतया ब्रह्मैवानन्दमयं न जीव इति साम्प्रतम्। नहीयं श्रुतिरानन्दमयस्य सर्वान्तरतां ब्रूतेऽपि त्वन्नमयादिकोशचतुष्टयान्तरतामानन्दमयकोशस्य। न चास्मादन्यस्यान्तरस्याश्रवणादयमेव सर्वान्तर इति युक्तम्। यदपेक्षं यस्यान्तरत्वं श्रुतं तत्तस्मादेवान्तरं भवति। नहि देवदत्तो बलवानित्युक्ते सर्वान् सिंहशार्दूलादीनपि प्रति बलवान् प्रतीयतेऽपि तु समानजातीयनरान्तरमपेक्ष्य। एवमानन्दमयोऽप्यन्नमयादिभ्योऽन्तरो न तु सर्वस्मात्। न च

निष्कलस्य ब्रह्मणः प्रियाद्यवयवयोगः, नापि शारीरत्वं युज्यत इति संसार्य्येवानन्दमयः। तस्मादुपहितमेवात्रोपास्यत्वेन विवक्षितं, न तु ब्रह्मरूपं ज्ञेयत्वेनेति पूर्वः पक्षः। अपि च यदि प्राचुर्य्यार्थोऽपि मयट्, तथापि संसार्य्येवानन्दमयः, न तु ब्रह्म। आनन्दप्राचुर्य्यं हि तद्विपरीतदुःखलवसम्भवे भवति न तु तदत्यन्तासम्भवे। न च परमात्मनो मनागपि दुःखलवसम्भवः, आनन्दैकरसत्वादित्याह। "न च सशरीरस्य सतः" इति। अशरीरस्य पुनरप्रियसम्बन्धो मनागपि नास्तीति प्राचुर्य्यार्थोऽपि मयड् नोपपद्यत इत्यर्थः। उच्यते। आनन्दमयावयवस्य तावद् ब्रह्मणः पुच्छस्याङ्गतया न प्राधान्यम्, अपित्वङ्गिन आनन्दमयस्यैव ब्रह्मणः प्राधान्यम्। तथा च तदधिकारे पठितमभ्यस्यमानमानन्दपदं तद्बुद्धिमाधत्त इति तस्यैवानन्दमयस्याभ्यास इति युक्तम्। ज्योतिष्टोमाधिकारे वसन्ते वसन्ते ज्योतिषेति ज्योतिष्पदमिव ज्योतिष्टोमाभ्यासः कालविशेषविधिपरः। अपि च साक्षादानन्दमयात्माभ्यासः श्रूयते 'एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामति' इति। पूर्वपक्षबीजमनुभाष्य दूषयति। "यत्तूक्तमन्नमयादि" इति। नहि मुख्यारुन्धतीदर्शनं तत्तदमुख्यारुन्धतीदर्शनप्रायपठितमप्यमुख्यारुन्धतीदर्शनं भवति। तादर्थ्यात्पूर्वदर्शनानामन्त्यदर्शनानुगुण्यं न तु तद्विरोधितेति चेत्। इहाप्यानन्दमयादान्तरस्यान्यस्याश्रवणात्। तस्य त्वन्नमयादिसर्वान्तरत्वश्रुतेस्तत्पर्य्यवसानात्तादर्थ्यं तुल्यम्। प्रियाद्यवयवयोगशारीरत्वे च निगदव्याख्यातेन भाष्येण समाहिते। प्रियाद्यवयवयोगाच्च दुःखलवयोगोऽपि परमात्मन औपाधिक उपपादितः। तथाऽऽनन्दमय इति प्राचुर्य्यार्थता मयट उपपादितेति॥

अपि च मन्त्रब्राह्मणयोरुपेयोपायभूतयोः सम्प्रतिपत्तेर्ब्रह्मै-

वानन्दमयपदार्थः, मन्त्रे हि पुनःपुनरन्योऽन्तर आत्मेति परब्रह्मण्यान्तरत्वश्रवणात्तस्यैव चान्योऽन्तर आत्माऽऽनन्दमय इति ब्राह्मणे प्रत्यभिज्ञानात् परब्रह्मैवानन्दमयमित्याह सूत्रकारः।

मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते ॥ १५ ॥

मान्त्रवर्णिकमेव परं ब्रह्म ब्राह्मणेऽप्यानन्दमय इति गीयत इति ॥

अपि चानन्दमयं प्रकृत्य शरीराद्युत्पत्तेः प्राक् स्रष्टृत्वश्रवणात् बहु स्यामिति च सृज्यमानानां स्रष्टुरानन्दमयादभेदश्रवणानन्दमयः पर एवेत्याह सूत्रम्।

नेतरोऽनुपपत्तेः ॥ १६ ॥

नेतरो जीव आनन्दमयः, तस्यानुपपत्तेरिति ॥

भेदव्यपदेशाच्च ॥ १७ ॥

रसः सारो ह्ययमानन्दमय आत्मा रसं ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवतीति । सोऽयं जीवात्मनो लब्धृभाव आनन्दमयस्य च लभ्यता नाभेद उपपद्यते। तस्मादानन्दमयस्य जीवात्मनो भेदे परब्रह्मत्वं सिद्धं भवति। चोदयति। "कथं तर्हि" इति। यदि लब्धा न लब्धव्यः, कथं तर्हि परमात्मनो वस्तुतोऽभिन्नेन जीवात्मना परमात्मा लभ्यत इत्यर्थः। परिहरति। "बाढं तथापि" इति। सत्यं परमार्थतोऽभेदेऽप्यविद्यारोपितं भेदमुपाश्रित्य लब्धृलब्धव्यभाव उपपद्यते। जीवो ह्यविद्यया परब्रह्मणो भिन्नो दर्शितः, न तु जीवादपि। तथा चानन्दमयभेदे जीवो न जीवस्याविद्ययापि सतो भेदो दर्शित इति न च लब्धृलब्धव्यभाव इत्यर्थः। भेदा-

भेदो च न जीवपरब्रह्मणोरित्युक्तमधस्तात्। स्यादेतत्। यथा परमेश्वराद् भिन्नो जीवात्मा द्रष्टा न भवत्येवं जीवात्मनोऽपि द्रष्टुर्न भिन्नः परमेश्वर इति जीवस्यानिर्वाच्यत्वे परमेश्वरोऽप्यनिर्वाच्यः स्यात् तथा च न वस्तु सन्नित्यत आह। "परमेश्वरस्त्वविद्याकल्पितात्" इति। रजतं हि समारोपितं न शुक्तितो भिद्यते। नहि तद्भेदेनाभेदेन वा शक्यं निर्वक्तुं, शुक्तिस्तु परमार्थसती निर्वचनीयानिर्वचनीयाद्रजताद्भिद्यत एव। अत्रैव स्वरूपमात्रं दृष्टान्तमाह। "यथा मायाविनः" इति। एतदपरितोषेणात्यन्तसरूपं दृष्टान्तमाह। "यथा वा घटाकाशात्" इति। शेषमतिरोहितार्थम्॥

स्वमतपरिग्रहार्थमेकदेशिमतं दूषयति। "इदं त्विह वक्तव्यम्" इति। एष तावदुत्सर्गो यत्

ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेति ब्रह्मशब्दात्प्रतीयते।

विशुद्धं ब्रह्म, विकृतं त्वानन्दमयशब्दतः॥

तत्र किं पुच्छपदसमभिव्याहारादन्नमयादिषु चास्यावयवपरत्वेन प्रयोगादिहाप्यवयवपरत्वात् पुच्छपदस्य तत्समानाधिकरणं ब्रह्मपदमपि स्वार्थत्यागेन कथञ्चिदवयवपरं व्याख्यायताम्, आनन्दमयपदं चान्नमयादिविकारवाचिप्रायपठितं विकारवाचि वा कथञ्चित् प्रचुरानन्दवाचि वा ब्रह्मण्यप्रसिद्धं कयाचिद्वृत्त्या ब्रह्मणि व्याख्यायताम्, आनन्दपदाभ्यासेन च ज्योतिष्पदेनेव ज्योतिष्टोम आनन्दमयो लक्ष्यताम्, उतानन्दमयपदं विकारार्थमस्तु, ब्रह्मपदं च ब्रह्मण्येव स्वार्थेऽस्तु, आनन्दपदाभ्यासश्च स्वार्थे, पुच्छपदमात्रमवयवप्रायलिखितमधिकरणपरतया व्याक्रियतामिति कृतबुद्धय एव विदाङ्कुर्वन्तु। तत्र

प्रायपाठपरित्यागो मुख्यवितयलङ्घनम्।

पूर्वस्मिन्नुत्तरे पक्षे प्रायपाठस्य बाधनम् ॥

पुच्छपदं हि वालधौ मुख्यं सदानन्दमयावयवे गौणमि-वेति मुख्यशब्दार्थलङ्घनम् अवयवपरतायामधिकरणपरतायां च तुल्यम्। अवयवप्रायलेखबाधश्च विकारप्रायलेखबाधेन तुल्यः। ब्रह्मादमानन्दमयपदम् आनन्दपदमिति वितय-लङ्घनं त्वधिकं, तस्मान्मुख्यवितयलङ्घनादसाधीयान् पूर्वः पक्षः। मुख्यत्वयानुगुण्येन तूत्तर एव पक्षो युक्तः। अपि चानन्दमयपदस्य ब्रह्मार्थत्वे ब्रह्म पुच्छमिति न समञ्जसम्। नहि तदेवावयव्यवयवश्चेति युक्तम्। आधारपरत्वे च पुच्छ-शब्दस्य प्रतिष्ठेत्येतदप्युपपन्नतरं भवति। आनन्दमयस्य चान्तरत्वमन्नमयादिकोशापेक्षया। ब्रह्मणस्त्वान्तरत्वमानन्द-मयादप्याम्नायत इति न श्रुत्योक्तम्। एवं चान्नमयादिवदा-नन्दमयस्य प्रियाद्यवयवयोगो युक्तः। वाङ्मनसागोचरे तु परब्रह्मण्युपाधिमन्तर्भाव्य प्रियाद्यवयवयोगः प्राचुर्यं च कथमेन व्याख्यायेयाताम्। तथा च मान्त्रवर्णिकस्य ब्रह्मण एव ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेति स्वप्रधानस्याभिधानात् तस्यैवाधि-कारो नानन्दमयस्येति। सोऽकामयतेत्याद्या अपि श्रुतयो ब्रह्मविषया नानन्दमयविषया इत्यर्थसंक्षेपः। सुगममन्यत् ॥

"सूत्राणि त्वेवं व्याख्येयानि" इति। वेदसूत्रयोर्विरोधे गुणे त्वन्याय्यकल्पनेति सूत्राण्यन्यथा नेतव्यानि। आनन्दम-यशब्देन तद्वाक्यस्थब्रह्मपुच्छप्रतिष्ठेत्येतद्गतं ब्रह्मपदमपलक्ष्यते। एतदुक्तं भवति। आनन्दमय इत्यादिवाक्ये यद् ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेति ब्रह्मपदं तत् स्वप्रधानमेवेति। यत्तु ब्रह्माधिकरण-मिति वक्तव्ये ब्रह्म पुच्छमित्याह श्रुतिः, तत्कस्य हेतोः, पूर्व-मवयवप्रधानप्रयोगात् तत्प्रयोगस्यैव बुद्धौ सन्निधानात्, तेनापि चाधिकरणलक्षणोपपत्तेरिति ॥ 'मान्त्रवर्णिकमेव च

गीयते'॥ यत्सत्यं ज्ञानमित्यादिना मन्त्रवर्णेन ब्रह्मोक्तं तदेत-दुपायभूतेन ब्राह्मणेन स्वप्राधान्येन गीयते। ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेति। अवयववचनत्वे त्वस्य मन्त्रे प्राधान्यं ब्राह्मणे त्वप्राधान्यमिति, उपायोपेययोर्मन्त्रब्राह्मणयोर्विप्रतिपत्तिः स्यादिति॥ 'नेतरोऽनुपपत्तेः'॥ अत्र इतश्चानन्दमय इति भाष्यस्य स्थाने इतश्च ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेति पठितव्यम्॥ 'भेद-व्यपदेशाच्च'॥ अत्रापीतश्चानन्दमय इत्यस्य चानन्दमयाधि-कार इत्यस्य च भाष्यस्य स्थाने ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेति च ब्रह्म-पुच्छाधिकार इति च पठितव्यम्॥ 'कामाच्च नानुमाना-पेक्षा'॥ 'अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति'॥ इत्यनयोरपि सूत्रयोर्भाष्ये आनन्दमयस्थाने ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेति पाठो द्रष्टव्यः॥ 'तद्धेतुव्यपदेशाच्च'॥ विकारस्यानन्दमयस्य ब्रह्म पुच्छमवयवश्चेत् कथं सर्वस्यास्य विकारजातस्य सानन्दमयस्य ब्रह्म पुच्छं कारणमुच्येत 'इदं सर्वमसृजत, यदिदं किञ्च' इति श्रुत्या। नह्यानन्दमयविकारावयवो ब्रह्मविकारः सन् सर्वस्य कारणमुपपद्यते। तस्मादानन्दमयविकारावयवो ब्रह्मेति तदवयवयोग्यानन्दमयो विकार इह नोपास्यत्वेन विवक्षितः, किन्तु स्वप्रधानमिह ब्रह्म पुच्छं ज्ञेयत्वेनेति सिद्धम्॥

अन्तस्तद्धर्मोपदेशात्॥ २०॥

पूर्वस्मिन्नधिकरणेऽपास्तसमस्तविशेषब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थमुपा-यतामात्रेण पञ्च कोशा उपाधयः स्थिताः, न तु विवक्षिताः। ब्रह्मैव तु प्रधानं ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेति ज्ञेयत्वेनोपक्षिप्तमिति निर्णीतम्। सम्प्रति तु ब्रह्म विवक्षितोपाधिभेदमुपास्यत्वे-नोपक्षिप्यते, न तु विद्याकर्मातिशयलब्धोत्कर्षो जीवात्मा-दित्यपदवेदनीय इति निर्णीयते। तत्र

मर्य्यादाधाररूपाणि संसारिणि परे न तु।

तस्मादुपास्यः संसारी कर्म्मानधिकृतो रविः॥

हिरण्यश्मश्रुरित्यादिरूपश्रवणात्, य एषोऽन्तरादित्ये य एषोऽन्तरचणीति चाधारभेदश्रवणाद् ये चामुष्मात्पराञ्चो लोकास्तेषां चेष्टे देवकामानां चेत्यैश्वर्य्यमर्य्यादाश्रुतेश्च, संसार्य्येव कार्य्यकारणसङ्घातात्मको रूपादिसम्पन्न इहोपास्यः, न तु परमात्मा। 'अशब्दमस्पर्शम्' इत्यादिश्रुतिभिः 'अपास्तसमस्तरूपश्च स्वे महिम्नि' इत्यादिश्रुतिभिरपाकृताधारश्च 'एष सर्व्वेश्वरः' इत्यादिश्रुतिभिरधिगतनिर्मर्य्यादैश्वर्य्यश्च शक्य उपास्यत्वेनेह प्रतिपत्तुम्। सर्व्वपाप्मविरहश्चादित्यपुरुषे सम्भवति। शास्त्रस्य मनुष्याधिकारतया देवतायाः पुण्यपापयोरनधिकारात्। रूपादिमत्त्वान्यथानुपपत्त्या च कार्य्यकारणात्मके जीवे उपास्यत्वेन विवचिते यत्तावदृगाद्यात्मकतयास्य सर्व्वात्मकत्वं श्रूयते तत्कथञ्चिदादित्यपुरुषस्यैव स्तुतिरित्यादित्यपुरुष एवोपास्यो न परमात्मेत्येव प्राप्तम्। अनाधारत्वे च नित्यत्वं सर्व्वगतत्वं च हेतुः। अनित्यं हि कार्य्यं कारणाधारमिति नानाधारम्। नित्यमप्यसर्व्वगतं यत्तस्मादधरभाविनाश्रितं तदेव तस्योत्तरस्याधार इति नानाधारं तस्मादुभयमुक्तम्। एवं प्राप्तेऽभिधीयते॥ 'अन्तस्तद्धर्म्मोपदेशात्'॥

सार्व्वात्म्यसर्व्वदुरितविरहाभ्यामिहोच्यते।

ब्रह्मैवाव्यभिचारिभ्यां सर्व्वहेतुर्विकारवत्॥

नामनिरुक्तेन हि सर्व्वपाप्मापादानतयास्योदय उच्यते। न चादित्यस्य देवतायाः कर्म्मानधिकारेऽपि सर्व्वपाप्मविरहः प्राग्भवीयधर्म्माधर्म्मरूपपाप्मसम्भवे सति। न चैतेषां प्राग्भवीयो धर्म्म एवास्ति न पाप्मेति साम्प्रतम्। विद्याकर्म्मातिशयसमुदाचारेऽप्यनादिभवपरम्परोपार्जितानां पाप्मनामपि

प्रसुप्तानां सम्भवात्। न च श्रुतिप्रामाण्यादादित्यशरीराभिमानिनः सर्वपाप्मविरह इति युक्तम्। ब्रह्मविषयत्वेनाप्यस्याः प्रामाण्योपपत्तेः। न च विनिगमनायां हेत्वभावः। तत्र तत्र सर्वपाप्मविरहस्य भूयोभूयो ब्रह्मण्येव श्रवणात्। तस्यैव चेह प्रत्यभिज्ञायमानस्य विनिगमनाहेतोर्विद्यमानत्वात्। अपि च सार्वात्म्यं जगत्कारणस्य ब्रह्मण एवोपपद्यते। कारणादभेदात् कार्य्यजातस्य, ब्रह्मणश्च जगत्कारणत्वात्। आदित्यशरीराभिमानिनस्तु जीवात्मनो न जगत्कारणत्वम्। न मुख्यार्थसम्भवे प्राशस्त्यलक्षणया स्तुत्यर्थता युक्ता। रूपवत्त्वञ्चास्य परानुग्रहाय कायनिर्माणेन वा, तद्विकारतया वा सर्वस्य कार्य्यजातस्य, विकारस्य च विकारवतोऽनन्यत्वात्तादृग्रूपभेदेनोपदिश्यते, यथा 'सर्वगन्धः सर्वरसः' इति। न च ब्रह्मनिर्मितं मायारूपमनुवदच्छास्त्रमशास्त्रं भवति। अपि तु तां कुर्वदिति नाशास्त्रत्वप्रसङ्गः। यत्र तु ब्रह्म निरस्तसमस्तोपाधिभेदं ज्ञेयत्वेनोपक्षिप्यते, तत्र शास्त्रम् 'अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययम्' इति प्रवर्त्तते। तस्माद्रूपवत्त्वमपि परमात्मन्युपपद्यते। एतेनैव मर्य्यादाधारभेदावपि व्याख्यातौ। अपि चादित्यदेहाभिमानिनः संसारिणोऽन्तर्य्यामी भेदेनोक्तः स एवान्तरादित्य इत्यन्तःश्रुतिसाम्येन प्रत्यभिज्ञायमानो भवितुमर्हति। "तस्मात्ते धनसनयः" इति। धनवन्तो विभूतिमन्त इति यावत्। कस्मात् पुनर्विभूतिमत्त्वं परमेश्वरपरिग्रहे घटत इत्यत आह। "यद्यद्विभूतिमत्" इति। सर्वात्मकत्वेऽपि विभूतिमत्स्वेव परमेश्वरस्वरूपाभिव्यक्तिः, न त्वविद्यातमःपिहितपरमेश्वरस्वरूपेष्वविभूतिमत्स्वित्यर्थः। "लोककामेशत्वमपि" इति। अतोऽत्यन्तपारार्थ्यन्यायेन निरङ्कुशमैश्वर्य्यमित्यर्थः॥

आकाशस्तल्लिङ्गात्॥ २२॥

पूर्वस्मिन्नधिकरणे ब्रह्मणोऽसाधारणधर्मदर्शनादिवच्छितोपाधिनोऽस्यैवोपासना, न त्वादित्यशरीराभिमानिनो जीवात्मन इति निरूपितम्। इदानीं त्वसाधारणधर्मदर्शनात् तदेवोद्गीथे सम्पाद्योपास्यत्वेनोपदिश्यते, न भूताकाश इति निरूप्यते। तत्र 'आकाश इति होवाच' इति किं मुख्याकाशपदानुरोधेन 'अस्य लोकस्य का गतिः' इति च 'सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि' इति च 'ज्यायान्' इति च 'परायणम्' इति च कथञ्चित् व्याख्यायतामुतैतदनुरोधेनाकाशशब्दो भक्त्या परात्मनि व्याख्यायतामिति। तत्र

प्रथमत्वात् प्रधानत्वादाकाशं मुख्यमेव नः।
तदानुगुण्येनान्यानि व्याख्येयानीति निश्चयः॥

अस्य लोकस्य का गतिरिति प्रश्नोत्तरे 'आकाश इति होवाच' इत्याकाशस्य गतित्वेन प्रतिपाद्यतया प्राधान्यात्, 'सर्वाणि ह वा' इत्यादीनां तु तद्विशेषणतया गुणत्वात्, गुणे त्वन्याय्यकल्पनेति बहून्यप्यप्रधानानि प्रधानानुरोधेन नेतव्यानि। अपि च 'आकाश इति होवाच' इत्युत्तरे प्रथमावगतमाकाशपदमनुपजातविरोधित्वेन तदनुरक्तायां बुद्धौ यद्यदेव तदेव वाक्यगतमुपनिपतितं तत्तदुपजातविरोधि तदानुगुण्येनैव व्यवस्थातुमर्हति। न च क्वचिदाकाशशब्दो भक्त्या ब्रह्मणि प्रयुक्त इति सर्वत्र तेन तत्परेण भवितव्यम्। न हि गङ्गायां घोष इत्यत्र गङ्गापदमनुपपत्त्या तीरपरमिति यादांसि गङ्गायामित्यत्राप्यनेन तत्परेण भवितव्यम्। सम्भवश्चोभयत्र तुल्यः। न च ब्रह्मण्यप्याकाशशब्दो मुख्यः। अनेकार्थत्वस्यान्याय्यत्वात्। भक्त्या च ब्रह्मणि प्रयोगोपपत्तेः।

लोके चास्य नभसि निरूढतरत्वात् तत्पूर्वकत्वाच्च वैदिकार्थप्रतीतेर्वैपरीत्यानुपपत्तेः। तदानुगुण्येन च 'सर्वाणि ह वा' इत्यादीनि भाष्यकृता स्वयमेव नीतानि। तस्माद्भूताकाशमेवात्रोपास्यत्वेनोपदिश्यते, न परमात्मेति प्राप्तम्। एवं प्राप्तेऽभिधीयते। आकाशशब्देन ब्रह्मणो ग्रहणं, कुतः, तल्लिङ्गात्। तथाहि।

सामानाधिकरण्येन प्रश्नतत्प्रतिवाक्ययोः।
पौर्वापर्यपरामर्शात् प्रधानत्वेऽपि गौणता॥

यद्यप्याकाशपदं प्रधानार्थं तथापि यत् पृष्टं तदेव प्रतिवक्तव्यं, न खल्वनुन्मत्त आम्रान् पृष्टः कोविदारानाचष्टे। तदिहास्य लोकस्य का गतिरिति प्रश्नो दृश्यमानो नामरूपप्रपञ्चमात्रविषय इति तदनुरोधाद्य एव सर्वस्य लोकस्य गतिः स एवाकाशशब्देन प्रतिवक्तव्यः। न च भूताकाशः सर्वस्य लोकस्य गतिः। तस्यापि लोकमध्यपातित्वात्, तदेव तस्य गतिरित्यनुपपत्तेः। न चोत्तरे भूताकाशश्रवणाद्भूताकाशकार्य्यमेव पृष्टमिति युक्तम्। प्रश्नस्य प्रथमावगतस्यानुपजातविरोधिनो लोकसामान्यविषयस्योपजातविरोधिनोत्तरेण सङ्कोचानुपपत्तेः, तदनुरोधेनोत्तरव्याख्यानात्। न च प्रश्नेन पूर्वपक्षरूपेणावस्थितार्थेनोत्तरं व्यवस्थितार्थं न शक्यं नियन्तुमिति युक्तम्। तन्निमित्तानामज्ञानसंशयविपर्य्यासानामनवस्थानेऽपि तस्य स्वविषये व्यवस्थानात्। अन्यथोत्तरस्यानालम्बनत्वापत्तेर्वैयधिकरण्यापत्तेर्वा। अपि चोत्तरेऽपि बह्वसमञ्जसम्। तथाहि। 'सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते' इति सर्वशब्दः कथञ्चिदल्पविषयो व्याख्येयः। एवमेवकारोऽप्यसमञ्जसः। न खल्वपामाकाश एव कारणम् अपि तु तेजोऽपि। एवमन्नस्यापि नाका-

ममेव कारणम् अपि तु पावकपाथसी अपि। मूलकारणविवक्षायान्तु ब्रह्मण्येवावधारणं समञ्जसम्। असमञ्जसन्तु भूताकाशे। एवं सर्वेषां भूतानां लयो ब्रह्मण्येव। एवं सर्वेभ्यो ज्यायस्त्वं ब्रह्मण एव। परमयनं ब्रह्मैव। तस्मात्सर्वेषां लोकानामिति प्रश्नेनोपक्रमात्, उत्तरे च तत्तदसाधारणब्रह्मगुणपरामर्शात्, पृष्टायाश्च गतेः परमयनमित्यसाधारणब्रह्मगुणोपसंहारात्, भूयसीनां श्रुतीनामनुग्रहाय 'त्यजेदेकं कुलस्यार्थे' इतिवद्वरमाकाशपदमात्रमसमञ्जसमस्तु। एतावता हि बहु समञ्जसं स्यात्। न चाकाशस्य प्राधान्यमुत्तरे, किन्तु पृष्टार्थत्वादुत्तरस्य, लोकसामान्यगतेश्च पृष्टत्वात्, परायणमिति च तस्यैवोपसंहाराद् ब्रह्मैव प्रधानम्। तथा च तदर्थं सदाकाशपदं प्रधानार्थं भवति, नान्यथा। तस्माद् ब्रह्मैव प्रधानमाकाशपदेनेहोपास्यत्वेनोपक्षिप्तं, न भूताकाशमिति सिद्धम्। "अपि च" अस्यैवोपक्रमेऽन्तवत् किल ते सामेति "अन्तवत्त्वदोषेण शालावत्यस्य" इति। न चाकाशशब्दो गौणोऽपि विलम्बितप्रतिपत्तिः, तत्र तत्र ब्रह्मण्याकाशशब्दस्य तत्पर्य्यायस्य च प्रयोगप्राचुर्य्यादत्यन्ताभ्यासेनास्यापि मुख्यवत् प्रतिपत्तेरविलम्बनादिति दर्शनार्थं ब्रह्मणि प्रयोगप्राचुर्य्यं वैदिकं निदर्शितं भाष्यकृता। तत्रैव च प्रथमावगतानुगुण्येनोत्तरं नीयते, यत्र तदन्यथा कर्तुं शक्यम्। यत्र तु न शक्यं तत्रोत्तरानुगुण्येनैव प्रथमं नीयत इत्याह। "वाक्योपक्रमेऽपि" इति॥

अत एव प्राणः॥ २३॥

'उद्गीथे या देवता प्रस्तावमन्वायत्ता' इत्युपक्रम्य श्रूयते। 'कतमा सा देवतेति प्राण इति होवाचोषस्तिश्चाक्रायणः'। उद्गीथोपासनप्रसङ्गेन प्रस्तावोपासनमप्युद्गीथ इत्युक्तं भाष्यकृता।

प्रस्ताव इति साम्नो भक्तिविशेषस्तमन्वायत्ता अनुगता प्राणो देवता। अत्र प्राणशब्दस्य ब्रह्मणि वायुविकारे च दर्शनात् संशयः। किमयं ब्रह्मवचन उत वायुविकारवचन इति। तत्रात एव ब्रह्मलिङ्गादेव प्राणोऽपि ब्रह्मैव न वायुविकार इति युक्तम्। यद्येवं तेनैव गतार्थमेतदिति कोऽधिकरणान्तरस्यारम्भार्थः। तत्रोच्यते।

अर्थे श्रुत्येकगम्ये हि श्रुतिमेवाद्रियामहे।
मानान्तरावगम्ये तु तद्वशात्तद्व्यवस्थितिः॥

ब्रह्मणो वा सर्वभूतकारणत्वमाकाशस्य वा वाय्वादिभूतकारणत्वं प्रति नागमादृते मानान्तरं प्रभवति। तत्र पौर्वापर्य्यपर्य्यालोचनया यत्रार्थे समञ्जस आगमः स एवार्थस्तस्य गृह्यते, त्यज्यते चेतरः। इह तु संवेशनोद्गमने भूतानां प्राणं प्रत्युच्यमाने किं ब्रह्म प्रत्युच्येते आहो वायुविकारं प्रतीति विषये 'यदा वै पुरुषः स्वपिति प्राणं तर्हि वागप्येति' इत्यादिकायाः श्रुतेः सर्वभूतसारेन्द्रियसंवेशनोद्गमनप्रतिपादनद्वारा सर्वभूतसंवेशनोद्गमनप्रतिपादिकाया मानान्तरानुग्रहलब्धसामर्थ्याया बलात्संवेशनोद्गमने वायुविकारस्यैव प्राणस्य, न ब्रह्मणः। अपि चात्रोद्गीथप्रतिहारयोः सामभक्त्योर्ब्रह्मणोऽन्ये आदित्यश्चान्नं च देवते अभिहिते कार्य्यकरणसङ्घातरूपे, तत्साहचर्य्यात् प्राणोऽपि कार्य्यकरणसङ्घातरूप एव देवता भवितुमर्हति। निरस्तोऽप्ययमर्थ ईक्षत्यधिकरणे पूर्वोक्तपर्वपक्षहेतूपोद्वलनाय पुनरुपन्यस्तः। तस्माद्वायुविकार एवात्र प्राणशब्दार्थ इति प्राप्तम्। एवं प्राप्तेऽभिधीयते।

पुंवाक्यस्य बलीयस्त्वं मानान्तरसमागमात्।

अपौरुषेये वाक्ये तत्सङ्गतिः किं करिष्यति ॥

नो खलु स्वतःसिद्धप्रमाणभावमपौरुषेयं वचः स्वविषयज्ञानोत्पादे वा तद्व्यवहारे वा मानान्तरमपेक्षते। तस्यापौरुषेयस्य निरस्तसमस्तदोषाशङ्कस्य स्वत एव निश्चायकत्वात्। निश्चयपूर्वकत्वाद् व्यवहारप्रवृत्तेः। तस्मादसंवादिनो वा चक्षुष इव रूपे त्वगिन्द्रियसंवादिनो वा तस्यैव द्रव्येनादार्ढ्यं दार्ढ्यं वा, तेन स्वामिन्द्रियमात्रसंवेशनोद्गमने वायुविकारे प्राणे, सर्वभूतसंवेशनोद्गमने तु न ततो वाक्यात्प्रतीयेते। प्रतीतौ वा तत्रापि प्राणो ब्रह्मैव भवेन्न वायुविकारः। 'यदा सुप्तः स्वप्नं न कञ्चन पश्यत्यथास्मिन् प्राण एवैकधा भवति' इत्यत्र वाक्ये यथा प्राणशब्दो ब्रह्मवचनः। न चास्मिन् वायुविकारे सर्वेषां भूतानां संवेशनोद्गमने मानान्तरेण दृश्येते। न च मानान्तरसिद्धसंवादेन्द्रियसंवेशनोद्गमनवाक्यदार्ढ्यात् सर्वभूतसंवेशनोद्गमनवाक्यं कथञ्चिदिन्द्रियविषयतया व्याख्यानमर्हति। स्वतःसिद्धप्रमाणभावस्य स्वभावदृढस्य मानान्तरानुपयोगात्। न चास्य तेनैकवाक्यता, एकवाक्यतायां च तदपि ब्रह्मपरमेव स्यादित्युक्तम्। इन्द्रियसंवेशनोद्गमनं त्ववयुत्यानुवादेनापि घटिष्यते। 'एकं वृणीते द्वौ वृणीते' इतिवत्। न तु सर्वशब्दार्थः सङ्कोचमर्हति। तस्मात् प्रस्तावभक्तिं प्राणशब्दाभिधेयब्रह्मदृष्ट्योपासीत, न वायुविकारदृष्ट्येति सिद्धम्। तथा चोपासकस्य प्राणप्राप्तिः कर्मसमृद्धिर्वा फलं भवतीति। "वाक्यशेषबलेन" इति। वाक्यात् सन्निधानं दुर्बलमित्यर्थः। उदाहरणान्तरन्तु निगदव्याख्यानेन भाष्येण दूषितम् ॥

ज्योतिश्चरणाभिधानात् ॥ २४ ॥

इदमामनन्ति। 'अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते

विश्वतः पृष्ठेषु सर्वतः पृष्ठेष्वनुत्तमेषूत्तमेषु लोकेष्विदं वाव तद्यदिदमस्मिन्नन्तःपुरुषे ज्योतिः' इति। यज्ज्योतिरतो दिवो द्युलोकात्परं दीप्यते प्रकाशते विश्वतः पृष्ठेषु विश्वेषामुपरि। असङ्कुचद्वृत्तिरयं विश्वशब्दोऽनवयवयेन संसारमण्डलं ब्रूत इति दर्शयितुमाह। 'सर्वत पृष्ठेषूत्तमेषु'। न चेदमुत्तममात्रमपि तु सर्वोत्तममित्याह। 'अनुत्तमेषु'। नास्त्येभ्योऽन्य उत्तम इत्यर्थः। 'इदं वाव तद्यदिदमस्मिन् पुरुषेऽन्तर्ज्योतिस्त्वग्ग्राह्येण शारीरेणोष्मणा श्रोत्रग्राह्येण च पिहितकर्णेन पुंसा घोषेण लिङ्गेनानुमीयते'। तत्र शारीरस्योष्मणस्त्वचा दर्शनं दृष्टिः, घोषस्य च श्रवणं श्रुतिः, तयोश्च दृष्टिश्रुती ज्योतिष एव, तल्लिङ्गेन तदनुमानादिति। अत्र संशयः। किं ज्योतिःशब्दं तेज उत ब्रह्मेति। किं तावत् प्राप्तं, तेज इति। कुतः। गौणमुख्यग्रहणविषये मुख्यग्रहणस्य

औत्सर्गिकत्वाद्वाक्यस्थतेजो लिङ्गोपलम्भनात्।

वाक्यान्तरेणानियमात्तदर्थाप्रतिसन्धितः॥

बलवद्बाधकोपनिपातेन खल्वाकाशप्राणशब्दौ मुख्यार्थत्वात् प्रच्याव्यान्यत्र प्रतिष्ठापितौ। तदिह ज्योतिष्पदस्य मुख्यतेजोवचनत्वे बाधकस्तावत् स्ववाक्यशेषो नास्ति। प्रत्युत तेजोलिङ्गमेव दीप्यत इति। कौक्षेयज्योतिःसारूप्यं च चक्षुष्यो रूपवान् श्रुतो विश्रुतो भवतीत्यल्पफलत्वं च स्ववाक्ये श्रूयते। न जातु ज्वलनापरनामा दीप्तिर्विना तेजो ब्रह्मणि सम्भवति। न कौक्षेयज्योतिःसारूप्यमृते वाह्यात्तेजसो ब्रह्मण्यस्ति। न चौष्णयघोषलिङ्गदर्शनश्रवणमौदर्यात्तेजसोऽन्यत्र ब्रह्मण्युपपद्यते। न च महाफलं ब्रह्मोपासनमणीयसे फलाय कल्पते। औदर्ये तु तेजस्यध्यस्य वाह्यं तेज उपासनमेतत्फलानुरूपं युज्यते। तदेतत्तेजोलिङ्गम्। एतदुपोद्बलनाय च निरस्त-

मपि मर्य्यादाधारवत्त्वमुपन्यस्तम्। इह तन्निरासकारणाभावात्। न च मर्य्यादावत्त्वं तेजोराशेर्न सम्भवति, तस्य सौर्य्यादेः सावयवत्वेन तदेकदेशमर्य्यादासम्भवात्। तस्य चोपास्यत्वेन विधानात्। ब्रह्मणस्त्वनवयवस्यावयवोपासनानुपपत्तेः। अवयवकल्पनायाश्च सत्यां गतावनवकल्पनात्। न च

'पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि'

इति ब्रह्मप्रतिपादकं वाक्यान्तरं यदतः परो दिवो ज्योतिरिति ज्योतिःशब्दं ब्रह्मणि व्यवस्थापयतीति युक्तम्। नहि सन्निधानमात्राद् वाक्यान्तरेण वाक्यान्तरगता श्रुतिः शक्या मुख्यार्थाच्यावयितुम्। न च वाक्यान्तरेऽधिकरणत्वेन द्यौः श्रुता दिव इति मर्य्यादाश्रुतौ शक्या प्रत्यभिज्ञातुम्। अपि च वाक्यान्तरस्यापि ब्रह्मार्थत्वं प्रसाध्यमेव नाद्यापि सिध्यति तत् कथं तेन नियन्तुं ब्रह्मपरतया यदतः पर इति वाक्यं शक्यम्। तस्मात्तेज एव ज्योतिर्न ब्रह्मेति प्राप्तम्। तेजःकथनप्रस्तावे तमःकथनं प्रतिपक्षोपन्यासेन प्रतिपक्षान्तरे दृढा प्रतीतिर्भवतीत्येतदर्थम्। चक्षुर्वृत्तेर्निरोधकमित्यर्थावरकत्वेन। आक्षेप्ताऽऽह। "ननु कार्य्यस्यापि" इति। समाधातैकदेशी ब्रूते। "अस्तु तर्हि" इति। यत्तु जीवन्नाभ्यामसंपृक्तं तदत्रिवृत्कृतमुच्यते। आक्षेप्ता दूषयति। "न" इति। नहि तत् क्वचिदप्युपयुज्यते सर्वास्वर्थक्रियासु त्रिवृत्कृतस्यैवोपयोगादित्यर्थः। एकदेशिनः शङ्कामाह। "इदमेव" इति। आक्षेप्ता निराकरोति। "न, प्रयोजनान्तर" इति। एकैकां त्रिवृतंत्रिवृतं करवाणीति तेजःप्रभृत्युपासनामात्रविषया श्रुतिर्न सङ्कोचयितुं युक्तेत्यर्थः। एवमेकदेशिनि दूषिते परमसमाधाता पूर्वपक्षी ब्रूते। "अस्तु तर्हि त्रिवृत्-

कृतमेव" इति। "भागिनी" युक्ता। यद्यप्याधारबहुत्व-श्रुतिर्ब्रह्मण्यपि कल्पितोपाधिनिबन्धना कथञ्चिदुपपद्यते। तथापि यथा कार्य्ये ज्योतिष्यतिशयेनोपपद्यते न तथाऽत्रेत्यत उक्तम् "उपपद्यतेतराम्" इति। "प्राकृतं" प्रकृतेर्जातं, कार्य्य-मिति यावत्। एवं प्राप्ते, उच्यते।

सर्वनामप्रसिद्धार्थं प्रसाध्यार्थविघातकृत्।
प्रसिद्ध्यपेक्षि सत् पूर्ववाक्यस्थमपकर्षति॥
तद्बलात् तेन नेयानि तेजोलिङ्गान्यपि ध्रुवम्।
ब्रह्मण्येव प्रधानं हि ब्रह्म च्छन्दो न तत्र तु॥

औत्सर्गिकं तावद्यदः प्रसिद्धार्थानुवादकत्वं यद्विधिविभ-क्तिमप्यपूर्वार्थावबोधनस्वभावात्प्रच्यावयति। यथा यस्याहि-ताग्नेरग्निर्गृहान् दहेत् यस्योभयं हविरार्त्तिमार्च्छेदिति। यत्र पुनस्तत्प्रसिद्धमन्यतो न कथञ्चिदाप्यते, तत्र वचनानि त्वपूर्वत्वादिति सर्वनाम्नः प्रसिद्धार्थत्वं बलादपनीयते। यथा यदाग्नेयोऽष्टाकपालो भवतीति। तदिह यदतः परो दिवो ज्योतिरिति यच्छब्दसामर्थ्याद् द्युमर्य्यादेनापि ज्योतिषा प्रसि-द्धेन भवितव्यम्। न च तस्य प्रमाणान्तरतः प्रसिद्धिरस्ति। पूर्ववाक्ये च द्युसम्बन्धि त्रिपाद्ब्रह्म प्रसिद्धमिति प्रसिद्ध्यपेक्षायां तदेव सम्बध्यते। न च प्रधानस्य प्रातिपदिकार्थस्य तत्त्वेन प्रत्यभिज्ञाने तद्विशेषणस्य विभक्त्यर्थस्यान्यतामात्रेणान्यता युक्ता। एवं च स्ववाक्यस्थानि तेजोलिङ्गान्यसमञ्जसानीति ब्रह्मण्येव गमयितव्यानि, गमितानि च भाष्यकृता। तत्र ज्योतिर्ब्रह्मविकार इति ज्योतिषा ब्रह्मैवोपलक्ष्यते। अथ वा प्रकाशमात्रवचनो ज्योतिःशब्दः, प्रकाशश्च ब्रह्मेति ब्रह्मणि मुख्यः, इति ज्योतिर्ब्रह्मेति सिद्धम्। "प्रकृतहानाप्रकृतप्र-क्रिये" इति। प्रसिद्ध्यपेक्षायां पूर्ववाक्यगतं प्रकृतं सन्निहितम-

प्रसिद्धं तु कल्प्यं न प्रकृतम्। अत एवोक्तं कल्पयत इति। सन्दंशन्यायमाह। "न केवलम्" इति। "परस्यापि ब्रह्मणो नामादिप्रतीकत्ववत्" इति। कौक्षेयं हि ज्योतिर्जीवभावेनानुप्रविष्टस्य परमात्मनो विकारः, जीवाभावे देहस्य शैत्यात्, जीवतश्चौष्ण्यराजन्नायते। तस्मात्तत्प्रतीकस्योपासनमुपपन्नम्। शेषं निगदव्याख्यातं भाष्यम् ॥

छन्दोऽभिधानान्नेति चेन्न, तथा चेतोऽर्पणनिगदात्तथाहि दर्शनम् ॥ २५ ॥

पूर्ववाक्यस्य हि ब्रह्मार्थत्वे सिद्धे स्यादेतदेवं, न तु तद्ब्रह्मार्थमपि तु गायत्र्यर्थम्। 'गायत्री वा इदं सर्वं भूतं यदिदं किञ्च' इति गायत्रीं प्रकृत्येदं श्रूयते 'त्रिपादस्यामृतं दिवि' इति। नन्वकाशस्तल्लिङ्गादित्यनेनैव गतार्थमेतत्। तथाहि। तावानस्य महिमेत्यस्यामृचि ब्रह्म चतुष्पादुक्तम्। सैव च तदेतदृचाभ्यनूक्तमित्यनेन सङ्गमिता ब्रह्मलिङ्गम्। एवं गायत्री वा इदं सर्वमित्यक्षरसन्निवेशमात्रस्य गायत्र्या न सर्वत्वमुपपद्यते। न च भूतपृथिवीशरीरहृदयवाक्प्राणात्मत्वं गायत्र्याः स्वरूपेण सम्भवति। न च ब्रह्मपुरुषसम्बन्धित्वमस्ति गायत्र्याः। तस्माद्गायत्रीद्वारा ब्रह्मण एवोपासना न गायत्र्या इति पूर्वेणैव गतार्थत्वादनारम्भणीयमेतत्। न च पूर्वन्यायस्मारणे सूत्रसन्दर्भ एतावान् युक्तः। अत्रोच्यते। अस्त्यधिकशङ्का। तथाहि। गायत्रीद्वारा ब्रह्मोपासनेति कोऽर्थः। गायत्रीविकारोपाधिनो ब्रह्मण उपासनेति। न च तदुपाधिनस्तदवच्छिन्नस्य सर्वात्मत्वम्, उपाधेरवच्छेदात्। नहि घटावच्छिन्नं नभोऽनवच्छिन्नं भवति। तस्मादस्य सर्वात्मत्वादिकं स्तुत्यर्थं, तद्वरं गायत्र्या एवास्तु स्तुतिः कयाचित् प्रणाड्या 'वाग्वै गायत्री

वाग्वा इदं सर्वं भूतं गायति च त्रायति च' इत्यादिश्रुतिभ्यः । तथा च 'गायत्री वा इदं सर्वम्' इत्युपक्रमे गायत्र्या एव हृदयादिभिर्व्याख्या, व्याख्याय च 'सैषा चतुष्पदा षड्विधा गायत्री इत्युपसंहारो गायत्र्यामेव समञ्जसो भवति। ब्रह्मणि तु सर्वमेतदसमञ्जसमिति यद्वैतद् ब्रह्मेति च ब्रह्मशब्दश्छन्दोविषय एव, यथैतां ब्रह्मोपनिषदमित्यत्र वेदोपनिषदुच्यते । तस्माद्गायत्रीच्छन्दोऽभिधानान्न ब्रह्मविषयमेतदिति प्राप्तम् । एवं प्राप्तेऽभिधीयते । "न," कुतः, "तथा चेतोऽर्पणनिगदात्" गायत्र्याख्यच्छन्दोद्वारेण गायत्रीरूपविकारानुगते ब्रह्मणि चेतोऽर्पणं चित्तसमाधानमनेन ब्राह्मणवाक्येन निगद्यते। एतदुक्तं भवति। न गायत्री ब्रह्मणोऽवच्छेदिका, उत्पलस्येव नीलत्वं, येन तदवच्छिन्नमन्यत्र न स्यादवच्छेदविरहात् । किन्तु यदेव तद् ब्रह्म सर्वात्मकं सर्वकारणं तत्स्वरूपेणाशक्योपदेशमिति तद्विकारगायत्रीद्वारेणोपलक्ष्यते। गायत्र्याः सर्वच्छन्दोव्याप्त्या च सवनत्रयव्याप्त्या च द्विजातिद्वितीयजन्मजननीतया च श्रुतेर्विकारेषु मध्ये प्राधान्येन द्वारत्वोपपत्तेः । न चात्रोपलक्षणाभावेन नोपलक्ष्यं प्रतीयते, नहि कुण्डलेनोपलक्षितं कण्ठरूपं कुण्डलवियोगेऽपि पश्चात्प्रतीयमानमप्रतीयमानं भवति। तद्रूपप्रत्यायनमात्रोपयोगित्वादुपलक्षणानामनवच्छेदकत्वात् । तदेवं गायत्रीशब्दस्य मुख्यार्थत्वे गायत्र्या ब्रह्मोपलक्ष्यत इत्युक्तं, सम्प्रति तु गायत्रीशब्दः संख्यासामान्याद्गौण्या वृत्त्या ब्रह्मण्येव वर्तत इति दर्शयति। "अपर आह" इति। तथाहि, षडक्षरैः पादैर्यथा गायत्री चतुष्पदा, एवं ब्रह्मापि चतुष्पाद्। सर्वाणि हि भूतानि स्थावरजङ्गमान्यस्यैकः पादः। दिवि द्योतनवति चैतन्यरूपे स्वात्मनीति यावत्, त्रयः पादाः। अथवा दिव्याकाशे त्रयः पादाः ।

तथाहि श्रुतिः। 'इदं वाव तद्योयं वहिर्द्धा पुरुषादाकाश-स्तद्धि तस्य जागरितस्थानं जाग्रत् खल्वयं वाह्यान् पदार्थान् वेद तथाऽयं वाव स योऽयमन्तःपुरुष आकाशः' शरीरमध्य इत्यर्थ, 'तद्धि तस्य स्वप्नस्थानं तथाऽयं वाव स योऽयमन्तर्हृदय आकाशः' हृदयपुण्डरीक इत्यर्थः, तद्धि तस्य सुषुप्तिस्थानम्। तदेतत् 'त्रिपादस्यामृतं दिवि' इत्युक्तम्। तदेवं चतुष्पात्त्वसा-मान्याद्गायत्रीशब्देन ब्रह्मोच्यते इति। "अस्मिन् पक्षे ब्रह्मैवा-भिहितम्" इति। ब्रह्मपरत्वादभिहितमित्युक्तम्।

"षड्विधा" इति। भूतपृथिवीशरीरहृदयवाक्प्राणा इति षट् प्रकारा गायत्राख्यस्य ब्रह्मणः श्रूयन्ते। "पञ्च ब्रह्मपुरुषा इति च हृदयसुषिषु ब्रह्मपुरुषश्रुतिर्ब्रह्मसम्बन्धितायां विव-क्षितायां सम्भवति"। अस्यार्थः। हृदयस्यास्य खलु पञ्च सुषयः, पञ्च छिद्राणि। तानि च देवैः प्राणादिभी रक्ष्यमा-णानि स्वर्गप्राप्तिद्वाराणीति देवसुषयः। तथाहि, हृदयस्य यत् प्राङ्मुखं छिद्रं तत्स्थो यो वायुः स प्राणस्तेन हि प्रयाण-काले सञ्चरते स्वर्गलोकं, स एव चक्षुः स एवादित्य इत्यर्थः। 'आदित्यो ह वै वाह्यः प्राणः' इति श्रुतेः। अथ योऽस्य दक्षिणः सुषिस्तत्स्थो वायुविशेषो व्यानः। तत्सम्बद्धं श्रोत्रं तच्चन्द्रमाः। 'श्रोत्रेण सृष्टा दिशश्चन्द्रमाश्च' इति श्रुतेः। अथ योऽस्य प्रत्यङ्मुखः सुषिस्तत्स्थो वायुविशेषोऽपानः स च वाक् तत्सम्बन्धात्, वाक् चाग्निरिति। 'वाग्वा अग्निः' इति श्रुतेः। अथ योऽस्योदङ्मुखः सुषिस्तत्स्थो वायुविशेषः स समानः, तत्सम्बद्धं मनः, तत्पर्जन्यो देवता। अथ योऽस्योर्ध्वः सुषिस्तत्स्थो वायुविशेषः स उदानः। पादतलादारभ्योर्ध्वं नयनात् स वायुस्तदाधारश्चाकाशो देवता। ते वा एते पञ्च सुषयः। तत्सम्बद्धाः पञ्च हार्दस्य ब्रह्मणः पुरुषा न गायत्र्या-

मन्तरसन्निवेशमात्रे सम्भवन्ति, किन्तु ब्रह्मण्येवेति ॥

"यथा लोके" इति। यदाधारत्वं मुख्यं दिवस्तदा कथञ्चिन्मर्यादा व्याख्येया। यो हि श्येनो वृक्षाग्रे वस्तुतोऽस्ति स च ततः परोऽप्यस्त्येव। अर्वाग्भागातिरिक्तमध्यपरभागस्यास्य तस्यैव वृक्षात्परतोऽवस्थानात्। एवं च वाह्यद्युभागातिरिक्तशरीरहार्दद्युभागस्यास्य ब्रह्मणो वाह्याद् द्युभागात् परतोऽवस्थानमुपपन्नम्। यदा तु मर्यादैव मुख्यतया प्राधान्येन विवक्षिता तदा लक्षणयाऽऽधारत्वं व्याख्येयम्। यथा गङ्गायां घोष इत्यत्र सामीप्यादिति। तदिदमुक्तम् "अपर आह" इति। अत एव दिवः परमपीत्युक्तम् ॥

प्राणस्तथानुगमात् ॥ २८ ॥

अनेकलिङ्गसन्दोहे बलवत्त्वस्य किं भवेत्।
लिङ्गिनो लिङ्गमित्यत्र चिन्त्यते प्रागचिन्तितम् ॥

मुख्यप्राणजीवदेवताब्रह्मणामनेकेषां लिङ्गानि बहूनि सम्प्लवन्ते, तत्कतमदत्र लिङ्गं, लिङ्गाभासश्च कतमदित्यत्र विचार्य्यते। न चायमर्थोऽत एव प्राण इत्यत्र विचारितः। स्यादेतत्। हिततमपुरुषार्थसिद्धिश्च निखिलभ्रूणहत्यादिपापापरामर्शश्च प्रज्ञात्मत्वं चानन्दादिश्च न मुख्ये प्राणे सम्भवन्ति। तथैष साधु कर्म कारयति, एष लोकाधिपतिरित्याद्यपि। जीवे तु प्रज्ञात्मत्वं कथञ्चिद्भवेदितरेषां त्वसम्भवः। वक्तृत्वञ्च वाक्करणव्यापारवत्त्वं यद्यपि परमात्मनि स्वरूपेण न सम्भवति तथाप्यनन्यथासिद्धबहुब्रह्मलिङ्गविरोधाज्जीवद्वारेण ब्रह्मण्येव कथञ्चिद् व्याख्येयम्, जीवस्य ब्रह्मणोऽभेदात्। तथा च श्रुतिः। 'यद्वाचानभ्युदितं येन वागभ्युद्यते तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि' इति वाग्वदनस्य ब्रह्म कारणमित्याह। शरीरधारण-

मपि यद्यपि मुख्यप्राणस्यैव तथापि प्राणव्यापारस्य परमात्माऽयत्तत्वात्परमात्मन एव। यद्यपि चात्रेन्द्रदेवताया विग्रहवत्या लिङ्गमस्ति, तथाहि, इन्द्रधामगतं प्रतर्दनं प्रतीन्द्र उवाच। मामेव विजानीहीत्युपक्रम्य, प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मेत्यात्मनि प्राणशब्दमुच्चचार। प्रज्ञात्मत्वं चास्योपपद्यते, देवतानामप्रतिहतज्ञानशक्तित्वात्। सामर्थ्यातिशयाच्चेन्द्रस्य हिततमपुरुषार्थहेतुत्वमपि। मनुष्याधिकारत्वाच्छास्त्रस्य देवान् प्रत्यप्रवृत्तेर्भ्रूणहत्यादिपापापरामर्शस्योपपत्तेः। लोकाधिपत्यं चेन्द्रस्य लोकपालत्वात्। आनन्दादिरूपत्वं च स्वर्गस्यैवानन्दत्वात्। 'आभूतसंप्लवं स्थानममृतत्वं हि भाष्यते' इति स्मृतेश्चामृतत्वमिन्द्रस्य। त्वाष्ट्रमहनमित्याद्या च विग्रहवत्त्वेन स्तुतिस्तत्रैवोपपद्यते। तथापि परमपुरुषार्थस्यापवर्गस्य परब्रह्मज्ञानादन्यतोऽनवाप्तेः परमानन्दरूपस्य मुख्यस्यामृतत्वस्याजरत्वस्य च ब्रह्मरूपाव्यभिचाराद्ध्यात्मसम्बन्धभूम्नश्च पराचीन्द्रेऽनुपपत्तेः इन्द्रस्य देवताया आत्मनि प्रतिबुद्धस्य चरमदेहस्य वामदेवस्येव प्रारब्धविपाककर्माशयमात्रं भोगेन क्षपयतो ब्रह्मण एव सर्वमेतत्कल्पत इति विग्रहवदिन्द्रजीवप्राणवायुपरित्यागेन ब्रह्मैवात्र प्राणशब्दं प्रतीयत इति पूर्वपक्षाभावादनारभ्यमेतदिति॥ अत्रोच्यते। 'यो वै प्राणः सा प्रज्ञा या वा प्रज्ञा स प्राणः सह ह्येतावस्मिन् शरीरे वसतः सहोत्क्रामतः' इति यस्यैव प्राणस्य प्रज्ञात्मन उपास्यत्वमुक्तं तस्यैव प्राणस्य प्रज्ञात्मना सहोत्क्रमणमुच्यते। न च ब्रह्मण्यभेदे द्विवचनं, न सहभावः, न चोत्क्रमणम्। तस्माद्वायुरेव प्राणः। जीवश्च प्रज्ञात्मा सह प्रवृत्तिनिवृत्त्या भक्त्यैकत्वमनयोरुपचरितं यो वै प्राण इत्यादिना। आनन्दामराजरापहतपाप्मत्वादयश्च

ब्रह्मणि प्राणे भविष्यन्ति। तस्माद्यथायोगं त्रय एवा-
त्रोपास्याः। न चैष वाक्यभेदो दोषमावहति। वाक्यार्था-
वगमस्य पदार्थावगमपूर्वकत्वात्। पदार्थानां चोक्तेन मार्गेण
स्वातन्त्र्यात्। तस्मादुपास्यभेदादुपासात्रैविध्यमिति पूर्वः
पक्षः॥ सिद्धान्तस्तु सत्यं पदार्थावगमोपायो वाक्यार्थागवमः,
न तु पदार्थावगमपराण्येव पदानि, अपि त्वेकवाक्यार्थावग-
मपराणि। तमेव त्वेकं वाक्यार्थं पदार्थावगममन्तरेण न
प्रभवन्ति कर्त्तुमित्यन्तरा तदर्थमेव तमप्यवगमयन्ति, तेन
पदानि विशिष्टैकार्थावबोधनस्वरसान्येव बलवद्बाधकोपनिपा-
तान्नानार्थबोधपरतां नीयन्ते। यथाहुः।

'सम्भवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदश्च नेष्यते'

इति। तेन यथोपांशुयाज्यवाक्ये जामितादोषोपक्रमे तत्-
प्रतिसमाधानोपसंहारे चैकवाक्यत्वाय प्रजापतिरुपांशुयष्टव्य
इत्यादयो न पृथग्विधयः किन्त्वर्थवादा इति निर्णीतं, तथे-
हापि मामेव विजानीहीत्युपक्रम्य प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मेत्यु-
क्त्वाऽन्ते स एष प्राण एव प्रज्ञात्माऽऽनन्दोऽजरोऽमृत इत्युप-
संहाराद् ब्रह्मण्येकवाक्यत्वावगतौ सत्यां जीवमुख्यप्राणलिङ्गे
अपि तदनुगुणतया नेतव्ये। अन्यथा वाक्यभेदप्रसङ्गात्।
यत् पुनर्भेददर्शनं 'सह ह्येतौ' इति तज्ज्ञानक्रियाशक्तिभेदेन
बुद्धिप्राणयोः प्रत्यगात्मोपाधिभूतयोर्निर्देशः प्रत्यगात्मानमेवो-
पलक्षयितुम्। अत एवोपलक्ष्यस्य प्रत्यगात्मस्वरूपस्याभेदमुप-
लक्षणाभेदेनोपलक्षयति। "प्राण एव प्रज्ञात्मा" इति।

तस्मादनन्यथासिद्धब्रह्मलिङ्गानुसारतः।
एकवाक्यबलात्प्राणजीवलिङ्गोपपादनम्॥

इति संग्रहः॥

"न ब्रह्मवाक्यं भवितुमर्हति" इति। नैष सन्दर्भो ब्रह्म-

वाक्यमेव भवितुमर्हतीति, किन्तु यथायोगं किञ्चिदत्र जीव-वाक्यं, किञ्चिन्मुख्यप्राणवाक्यं, किञ्चिद्ब्रह्मवाक्यमित्यर्थः। "प्रज्ञासाधनप्राणान्तराश्रयत्वात्" इति। प्राणान्तराणीन्द्रियाणि, तानि हि मुख्ये प्राणे प्रतिष्ठितानि, जीवमुख्यप्राणयोरन्यतर इत्युपक्रममात्रम्। "उभौ" इति। पूर्वपक्षतत्त्वम्। ब्रह्म तु ध्रुवम्। "न ब्रह्म" इति। न ब्रह्मैवेत्यर्थः। "दशानां भूतमात्राणाम्" इति। पञ्च शब्दादयः पञ्च पृथिव्यादय इति दश भूतमात्राः। पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि पञ्च बुद्धय इति दश प्रज्ञामात्राः। तदेवं स्वमतेन व्याख्याय प्राचां वृत्तिकृतां मतेन व्याचष्टे। "अथवा" इति। पूर्वं प्राणस्यैकमुपासनमपरं जीवस्यापरं ब्रह्मण इत्युपासनत्रैविध्येन वाक्यभेदप्रसङ्गो दूषणमुक्तम्, इह तु ब्रह्मण एकस्यैवोपासात्रयविशिष्टस्य विधानान्न वाक्यभेद इत्यभिमानः प्राचां वृत्तिकृताम्। तदेतदालोचनीयं, कथं न वाक्यभेद इति। युक्तं सोमेन यजेतेत्यादौ सोमादिगुणविशिष्टयागविधानं तद्गुणविशिष्टस्यापूर्वस्य कर्मणोऽप्राप्तस्य विधिविषयत्वात्। इह तु सिद्धरूपं ब्रह्म न विधिविषयो भवितुमर्हति। अभावार्थत्वात्। भावार्थस्य विधिविषयत्वनियमात्, वाक्यान्तरेभ्यश्च ब्रह्मावगतेः प्राप्तत्वात् तदनूद्याप्राप्तोपासा भावार्थो विधेयस्तस्य च भेदाद्विध्यावृत्तिलक्षणो वाक्यभेदोऽतिस्फुट इति भाष्यकृता नोद्घाटितः। स्वव्याख्यानेनैवोक्तप्रायत्वादिति सर्वमवदातम्॥

इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिते भाष्यविभागे भामत्यां प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमः पादः॥

अथ द्वितीयं पादमारिप्सुः पूर्वोक्तमर्थं स्मारयति वक्ष्यमाणोपयोगितया। "प्रथमे पादे" इति। उत्तरत्र हि ब्रह्म-

णो व्यापित्वनित्यत्वादयः सिद्धवद्धेतुतयोपदिश्यन्ते। न चैते साक्षात्पूर्वमुपपादिता इति हेतुभावेन न शक्या उपदेष्टुमिति। अत उक्तम्। "समस्तजगत्कारणस्य" इति। यद्यप्येते न पूर्वं कण्ठत उक्तास्तथापि ब्रह्मणो जगज्जन्मादिकारणत्वोपपादनेनाधिकरणसिद्धान्तन्यायेनोपक्षिप्ता इत्युपपन्नस्तेषामुत्तरत्र हेतुभावेनोपन्यास इत्यर्थः। "अर्थान्तरप्रसिद्धानाञ्च" इति। यत्रार्थान्तरप्रसिद्धा एवाकाशप्राणज्योतिरादयो ब्रह्मणि व्याख्यायन्ते तद्व्यभिचारिलिङ्गश्रवणात् तत्र कैव कथा मनोमयादीनामर्थान्तरे प्रसिद्धानां पदानां ब्रह्मगोचरत्वनिर्णयं प्रतीत्यभिप्रायः। पूर्वपक्षाभिप्रायं त्वग्रे दर्शयिष्यामः।

सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् ॥ १ ॥

"इदमाम्नायते। सर्वं खल्विदं ब्रह्म"। कुतः "तज्जलान्" इति। यतस्तस्माद्ब्रह्मणो जायत इति तज्जम्। तस्मिंश्च लीयत इति तल्लम्। तस्मिंश्चानिति स्थितिकाले चेष्टत इति तदन् जगत्तस्मात्सर्वं खल्विदं जगद् ब्रह्म। अतः कः कस्मिन् रज्यते कश्च कं द्वेष्टीति रागद्वेषरहितः शान्तः सन्नुपासीत। "अथ खलु क्रतुमयः पुरुषो यथाक्रतुरस्मिंल्लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति स क्रतुं कुर्वीत मनोमयः प्राणशरीर इत्यादि। तत्र संशयः। किमिह मनोमयत्वादिभिर्धर्मैः शारीर आत्मोपास्यत्वेनोपदिश्यते आहोस्विद् ब्रह्मेति। किं तावत्प्राप्तं शारीरः" जीव इति। कुतः। क्रतुमित्यादिवाक्येन विहितां क्रतुभावनामनूद्य सर्वमित्यादिवाक्यं शमगुणे विधिः। तथा च सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति वाक्यं प्रथमपठितमप्यर्थालोचनया परमेव, तदर्थोपजीवित्वात्। एवं च सङ्कल्पविधिः प्रथमो निर्विषयः सन्नपर्यवस्यन्विषयापेक्षः स्वयरू-

निवृत्तौ न विध्यन्तरेणोपजीवितुं शक्यः, अनुपपादकत्वात्। तस्माच्छान्ततागुणविधानात् पूर्वमेव मनोमयः प्राणशरीर इत्यादिभिर्विषयोपनायकैः सम्बध्यते। मनोमयादि च कार्य्यकारणसङ्घातात्मनो जीवात्मन एव निरूढमिति जीवात्मनोपास्येनोपरक्तोपासना न पश्चाद् ब्रह्मणा सम्बन्धुमर्हति, उत्पत्तिशिष्टगुणावरोधात्। न च सर्वं खल्विदमिति वाक्यं ब्रह्मपरमपि तु शमहेतुवन्निगदार्थवादः शान्तताविधिपरः, शूर्पेण जुहोति तेन ह्यन्नं क्रियत इतिवत्। न चान्यपरादपि ब्रह्मापेक्षिततया स्वीक्रियत इति युक्तम्। मनोमयत्वादिभिर्धर्म्मैर्जीवे सुप्रसिद्धैर्जीवविषयसमर्पणेनानपेक्षितत्वात्। सर्वकर्मत्वादि च जीवस्य पर्य्यायेण भविष्यति। एवं चाणीयस्त्वमप्युपपन्नम्। परमात्मनस्त्वपरिमेयस्य तदनुपपत्तिः। प्रथमावगतेन चाणीयस्त्वेन ज्यायस्त्वं तदनुगुणतया व्याख्येयम्। व्याख्यातं च भाष्यकृता। एवं कर्मकर्तृव्यपदेशः सप्तमीप्रथमान्तता चाभेदेऽपि जीवात्मनि कथञ्चिद्भेदोपचारेण राहोः शिर इतिवद् द्रष्टव्या। एतद्ब्रह्मेति च जीवविषयं जीवस्यापि देहादिबृंहणत्वेन ब्रह्मत्वात्। एवं सत्यसङ्कल्पादयोऽपि परमात्मवर्त्तिनो जीवेऽपि सम्भवन्ति, तदव्यतिरेकात्। तस्माज्जीव एवोपास्यत्वेन विवक्षितः, न परमात्मेति प्राप्तम्। एवं प्राप्तेऽभिधीयते।

समासः सर्वनामार्थः सन्निकृष्टमपेक्षते।
तद्धितार्थोऽपि सामान्यं नापेक्षाया निवर्त्तकः॥
तस्मादपेक्षितं ब्रह्म ग्राह्यमन्यपरादपि।
तथा च सत्यसङ्कल्पप्रभृतीनां यथार्थता॥

भवेदेतदेवं यदि प्राणशरीर इत्यादीनां साक्षाज्जीववाचकत्वं भवेत्। न त्वेतदस्ति। तथाहि। प्राणः शरीरमस्येति

सर्वनामार्थो बहुव्रीहिः सन्निहितं च सर्वनामार्थं सम्प्राप्य तदभिधानं पर्य्यवस्येत्। तत्र मनोमयपदं पर्य्यवसिताभिधानं तदभिधानपर्य्यवसानायालं, तदेव तु मनोविकारो वा मनःप्रचुरं वा किमर्थमित्यद्यापि न विज्ञायते। तद्येनैष शब्दः समवेतार्थो भवति स समासार्थः। न चैष जीव एव समवेतार्थो न ब्रह्मणीति, तस्याप्राणो ह्यमना इत्यादिभिस्तद्विरहप्रतिपादनादिति युक्तम्। तस्यापि सर्वविकारकारणतया विकाराणां च स्वकारणादभेदात्तेषां च मनोमयतया ब्रह्मणस्तत्कारणस्य मनोमयत्वोपपत्तेः। स्यादेतत्। जीवस्य साक्षान्मनोमयत्वादयो ब्रह्मणस्तु तद्द्वारा, तत्र प्रथमं द्वारस्य बुद्धिस्थत्वात्तदेवोपास्यमस्तु, न पुनर्जघन्यं ब्रह्म, ब्रह्मलिङ्गानि च जीवस्य ब्रह्मणोऽभेदाज्जीवेऽप्युपपत्स्यन्ते। तदेतदत्र सम्प्रधार्य्यम्। किं ब्रह्मलिङ्गैर्जीवानां तदभिन्नानामस्तु तद्वत्ता, तथा च जीवस्य मनोमयत्वादिभिः प्रथममवगमात्तस्यैवोपास्यत्वम्, उत न जीवस्य ब्रह्मलिङ्गवत्ता तदभिन्नस्यापि, जीवलिङ्गैस्तु ब्रह्म तद्वत्, तथा च ब्रह्मलिङ्गानां दर्शनात् तेषां च जीवेऽनुपपत्तेर्ब्रह्मैवोपास्यमिति। वयं तु पश्यामः।

समारोप्यस्य रूपेण विषयो रूपवान् भवेत्।
विषयस्य तु रूपेण समारोप्यं न रूपवत्॥

समारोपितस्य हि रूपेण भुजङ्गस्य भीषणत्वादिना रज्जू रूपवती, न तु रज्जुरूपेणाभिगम्यत्वादिना भुजङ्गो रूपवान्। तदा भुजङ्गस्यैवाभावात् किं रूपवत्। भुजङ्गदशायां तु न नास्ति वास्तवी रज्जुः। तदिह समारोपितजीवरूपेण वस्तुसद्ब्रह्म रूपवदुच्यते, न तु ब्रह्मरूपैर्नित्यत्वादिभिर्जीवस्तद्वान् भवितुमर्हति, तस्य तदानीमसम्भवात्। तस्माद् ब्रह्मलिङ्गदर्शनाज्जीवे च तदसम्भवाद् ब्रह्मैवोपास्यं न जीव

इति सिद्धम्। एतदुपलक्षणाय च सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति वाक्यमुपन्यस्तमिति। "यद्यप्यपौरुषेयः" इति। शास्त्रयोनित्वेऽपीश्वरस्य पूर्वपूर्वसृष्टिरचितसन्दर्भाविरचनत्वेनास्वातन्त्र्यादपौरुषेयत्वाभिधानं, तथा चास्वातन्त्र्येण विवक्षा नास्तीत्युक्तम्। परिग्रहपरित्यागौ चोपादानानुपादाने उक्ते, न तूपादेयत्वमेव। अन्यथोद्देश्यतयाऽनुपादेयस्य ग्रहादेरविवक्षितत्वेन चमसादावपि संमार्गप्रसङ्गात्। तस्मादनुपादेयत्वेऽपि ग्रह उद्देश्यतया परिगृहीतो विवक्षितः। तद्गतं त्वेकत्वमवच्छेदकत्वेन वर्जितमविवक्षितम्। इच्छानिच्छे च भक्तितः। तदिदमुक्तं, "वेदवाक्यतात्पर्य्यातात्पर्य्याभ्यामवगम्येते" इति। यत्परं वेदवाक्यं तत्तेनोपात्तं विवक्षितम्, अतत्परेण चानुपात्तमविवक्षितमित्यर्थः॥

स्यादेतत्। यथा सत्यसङ्कल्पादयो ब्रह्मण्युपपद्यन्ते। एवं शरीरेऽप्युपपत्स्यन्ते, शरीरस्य ब्रह्मणोऽभेदात्। शारीरगुणा इव मनोमयत्वादयो ब्रह्मणीत्यत आह सूत्रकारः।

अनुपपत्तेस्तु न शारीरः॥ ३॥

यत्तदवोचाम समारोप्यधर्माः समारोपविषये सम्भवन्ति, न तु विषयधर्माः समारोप्य इति। तस्येत उत्थानम्। अत्राह चोदकः। "कः पुनरयं शारीरो नाम" इति। न तावद्भेदप्रतिषेधाद्भेदव्यपदेशाच्च भेदाभेदावेकत्र भाविकौ भवितुमर्हतो विरोधादित्युक्तम्। तस्मादेकमिह तात्त्विकमतात्त्विकं चेतरत्। तत्र पौर्वापर्य्येणाद्वैतप्रतिपादनपरत्वाद्वेदान्तानां द्वैतग्राहिणश्च मानान्तरस्याभावात्तद्बाधनाच्च, तेनाद्वैतमेव परमार्थः। तथा चानुपपत्तेस्त्वित्याद्यसङ्गतार्थमित्यर्थः। परिहरति। "सत्यमेवमेतत्, पर एवात्मा देहेन्द्रियमनोबुद्ध्युपाधिभिरवच्छिद्यमानो बालैः शारीर इत्युपचर्य्यते"।

अनाद्यविद्याविच्छेदलब्धजीवभावः पर एवात्मा स्वतो भेदेनावभासते। तादृशाच्च जीवानामविद्या, न तु निरुपाधिनो ब्रह्मणः। न चाविद्यायां सत्यां जीवात्मविभागः, सति च जीवात्मविभागे तदाश्रयाऽविद्येत्यन्योन्याश्रयमिति साम्प्रतम्। अनादित्वेन जीवाविद्ययोर्वीजाङ्कुरवदनवक्लृप्तेरयोगात्। न च सर्वज्ञस्य सर्वशक्तेश्च स्वतः कुतोऽकस्मात्संसारिता, यो हि परतन्त्रः सोऽन्येन बन्धनागारे प्रवेश्येत, न तु स्वतन्त्रः, इति वाच्यम्। नहि तद्भागस्य जीवस्य सम्प्रतितनो बन्धनागारप्रवेशिता येनानुयुज्येत, किन्त्वियमनादिः पूर्वपूर्वकर्माविद्यासंस्कारनिबन्धना नानुयोगमर्हति। न चैतावता ईश्वरस्यानीशता। नह्युपकरणाद्यपेक्षिता कर्तुः स्वातन्त्र्यं विहन्ति। तस्माद्यत् किञ्चिदेतदपीति॥

विशेषादिति वक्तव्ये वैशेष्याभिधानमात्यन्तिकं विशेषं प्रतिपादयितुम्। यथाह्यविद्याकल्पितः सुखादिसम्भोगोऽविद्यात्मन एव जीवस्य युज्यते। न तु निर्मृष्टनिखिलाविद्यातद्वासनस्य शुद्धबुद्धमुक्तस्वभावस्य परमात्मन इत्यर्थः। शेषमतिरोहितार्थम्॥

अत्ता चराचरग्रहणात्॥ ९॥

"कठवल्लीषु पठ्यते।

'यस्य च ब्रह्म च क्षत्त्रं चोभे भवत ओदनः।

मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्था वेद यत्र सः॥' इति।

अत्र चादनोयौदनोपसेचनसूचितः कश्चिदत्ता प्रतीयते"।

अत्तृत्वं च भोक्तृता वा संहर्तृता वा स्यात्। न च प्रस्तुतस्य परमात्मनो भोक्तृतास्ति। 'अनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति' इति श्रुत्या भोक्तृताप्रतिषेधात्। जीवात्मनश्च भोक्तृताविधानात्

'तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति' इति। तद्यदि भोक्तृत्वमत्तृत्वं ततो मुक्तसंशयं जीवात्मैव प्रतिपत्तव्यः। ब्रह्मक्षत्त्रादि चास्य कार्य्यकारणसङ्घातो भोगायतनतया वा साक्षाद्वा सम्भवति भोग्यम्। अथ तु संहर्त्तृता भोक्तृता ततस्त्रयाणामग्निजीव-परमात्मनां प्रश्नोपन्यासोपलब्धेः संहर्त्तृत्वस्याविशेषाद्भवति संशयः। किमत्ता अग्निराहो जीव उताहो परमात्मेति। अत्रौदनस्य भोग्यत्वेन लोके प्रसिद्धेर्भोक्तृत्वमेव प्रथमं बुद्धौ विपरिवर्त्तते, चरमं तु संहर्त्तृत्वमिति भोक्तैवात्ता। तथा च जीव एव। 'न जायते म्रियते' इति च तस्यैव स्तुतिः। संहारकालेऽपि संस्कारमात्रेण तस्यावस्थानात्। दुर्ज्ञानत्वं च तस्य सूक्ष्मत्वात्। तस्माज्जीव एवात्तेहोपास्यत इति प्राप्तम्। यदि तु संहर्त्तृत्वमत्तृत्वं तथाप्यग्निरत्ता। 'अग्नि-रन्नादः' इति श्रुतिप्रसिद्धिभ्याम्। एवं प्राप्तेऽभिधीयते। अत्तात्र परमात्मा, कुतः, चराचरग्रहणात्। 'उभे यस्यौदनः' इति 'मृत्युर्यस्योपसेचनम्' इति च श्रूयते। तत्र यदि जीवस्य भोगायतनतया तत्साधनतया च कार्य्यकारणसङ्घातः स्थितः, न तर्ह्योदनः। नह्योदनो भोगायतनं, नापि भोगसाधनम्, अपि तु भोग्यः। न च भोगायतनस्य भोगसाधनस्य वा भोग्यत्वं मुख्यम्। न चात्र मृत्युरुपसेचनतया कल्पते। न च जीवस्य कार्य्यकारणसङ्घातो ब्रह्मक्षत्त्रादिरूपो भक्ष्यः, कस्य-चित् क्रूरसत्त्वस्य व्याघ्रादेः कश्चिद्भवेत्, न तु सर्वः सर्वस्य जीवस्य। तेन ब्रह्मक्षत्त्रविषयमपि जीवस्यात्तृत्वं न व्याप्नोति किमङ्ग पुनर्मृत्यूपसेचनप्राप्तं चराचरम्। न चौदनपदात् प्रथमावगतभोग्यत्वानुरोधेन यथासम्भवमत्तृत्वं योज्यत इति युक्तम्। नह्योदनपदं श्रुत्या भोग्यत्वमाह, किन्तु लक्षणया। न च लाक्षणिकभोग्यत्वानुरोधेन 'मृत्युर्यस्योपसेचनम्' इति

च 'ब्रह्मचत्त्र च' इति च श्रुती सङ्कोचमर्हतः । न च ब्रह्मक्षत्त्रे एवात्र विवक्षिते । मृत्यूपसेचनेन प्राणभृन्मात्रोपस्थापनात् । प्राणिषु प्रधानत्वेन च ब्रह्मक्षत्त्रोपन्यासस्योपपत्तेः । अन्यनिवृत्तेरशाब्दत्वात्, अनर्थत्वाच्च । तथा च चराचरसंहर्तृत्वं परमात्मन एव, नाग्नेः, नापि जीवस्य । तथा च 'न जायते म्रियते वा विपश्चित्' इति ब्रह्मणः प्रकृतस्य न हानं भविष्यति । 'क इत्था वेद यत्र सः' इति च दुर्ज्ञानत्वमुपपत्स्यते । जीवस्य तु सर्वलोकप्रसिद्धस्य न दुर्ज्ञानता । तस्मादत्ता परमात्मैवेति सिद्धम् ॥

गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात् ॥१० ॥

संशयमाह । "तत्र" इति । पूर्वपक्षे प्रयोजनमाह । "यदि बुद्धिजीवौ" इति । सिद्धान्ते प्रयोजनमाह । "अथ जीवपरमात्मानौ" इति । औत्सर्गिकस्य मुख्यताबलात् पूर्वसिद्धान्तपक्षासम्भवेन पक्षान्तरं कल्पयिष्यत इति मन्वानः संशयमाक्षिपति । "अत्राह" । आक्षिपतीति । ऋतं सत्यमवश्यम्भावीति यावत् । समाधत्ते । "अत्रोच्यते" इति । आध्यात्मिकाधिकारादन्यौ तावत्पातारावशक्यौ कल्पयितुम् । तदिह बुद्धेरचैतन्येन परमात्मनश्च भोक्तृत्वनिषेधेन जीवात्मैवैकः पाता परिशिष्यत इति सुष्टीरुपदधातीतिवद्द्विवचनानुरोधादपिवत्संसृष्टतां स्वार्थस्य पिवच्छब्दो लक्षयन् स्वार्थमजहदितरेतरयुक्तपिवदपिवत्परो भवतीत्यर्थः । अस्तु वा मुख्य एव, तथापि न दोष इत्याह । "यद्वा" इति । स्वातन्त्र्यलक्षणं हि कर्तृत्वं तच्च पातुरिव पाययितुरप्यस्तीति सोऽपि कर्त्ता । अत एव चाहुः । 'यः कारयति स करोत्येव' इति । एवं करणस्यापि स्वातन्त्र्यविवक्षया कथञ्चित्कर्तृत्वं, यथा काष्ठानि

पवन्तीति। तस्मान्मुख्यत्वेऽप्यविरोध इति। तदेवं संशयं समाधाय पूर्वपक्षं गृह्णाति। "बुद्धिजीवौ" इति।

नियताधारता बुद्धिजीवसम्भविनी नहि।

लिङ्गात् कल्पयितुं युक्ता सर्वगे परमात्मनि॥

न च पिबन्ताविति वत्प्रविष्टपदमपि लाक्षणिकं युक्तं, सति मुख्यार्थत्वे लाक्षणिकार्थत्वायोगात्। बुद्धिजीवयोश्च गुहा-प्रवेशोपपत्तेः। अपि च सुकृतस्य लोक इति सुकृतलोक-व्यवस्थानेन कर्मगोचरानतिक्रम उक्तः। बुद्धिजीवौ च कर्म-गोचरमनतिक्रान्तौ। जीवो हि भोक्तृतया बुद्धिश्च भोग-साधनतया धर्मस्य गोचरे स्थितौ, न तु ब्रह्म। तस्यातदा-यत्तत्वात्। किञ्च छायातपाविति तमःप्रकाशावुक्तौ। न च जीवः परमात्मनोऽभिन्नस्तमः। प्रकाशरूपत्वात्। बुद्धिस्तु जडतया तम इति शक्योपदेष्टुम्। तस्माद् बुद्धिजीवावत्र कथ्येते। तत्रापि प्रेते विचिकित्सापनुत्तये बुद्धेर्भेदेन परलोकी जीवो दर्शनीय इति बुद्धिरुच्यते। एवं प्राप्तेऽभिधीयते।

ऋतपानेन जीवात्मा निश्चितोऽस्य द्वितीयता।

ब्रह्मणैव सरूपेण न तु बुद्ध्या विरूपया॥

प्रथमं सद्वितीयत्वे ब्रह्मणावगते सति।

गुहाश्रयत्वं चरमं व्याख्येयमविरोधतः॥

गौः सद्वितीयेत्युक्ते सजातीयेनैव गवान्तरेणावगम्यते, न तु विजातीयेनाश्वादिना। तदिह चेतनो जीवः सरूपेण चेतनान्तरेणैव ब्रह्मणा सद्वितीयः प्रतीयते, न त्वचेतनया विरू-पया बुद्ध्या। तदेवमृतं पिबन्तावित्यत्र प्रथममवगते ब्रह्मणि तदनुरोधेन चरमं गुहाश्रयत्वं शालग्रामे हरिरितिवद्व्याख्ये-यम्। बहुलं हि गुहाश्रयत्वं ब्रह्मणः श्रुतय आहुः। तदिदमुक्तं तद्दर्शनादिति। तस्य ब्रह्मणो गुहाश्रयत्वस्य